ÅRBOG 2011

museum
ØSTJYLLAND
RANDERS DJURSLAND

ÅRBOG 2011

museum
ØSTJYLLAND
RANDERS DJURSLAND

Redaktion:
Jørgen Smidt-Jensen

Illustrationer:
Jans Oksbjerg: 12, 13, 16
Lisbeth Wincentz: 18
Signe Strandvig: 7, 9
Thomas Guntzelnick Poulsen: 32
Verner Brems: 157

Fotografier:
Anne Rostgaard Nielsen: 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153
Det Kongelige Bibliotek: 63, 64, 65, , 67, 68, 70, 72
Ebeltoft Byhistoriske Arkiv: 49, 50, 51, 72, 88, 90, 91, 92, 94
Grenå Egnsarkiv: 97, 98, 101
Hans Grundsøe: 12, 15, 19, 34, 39, 41, 42, 43, 44, 46, 133, 155
Helle Lebahn Bentzen: 159
Jens Christian Moesgaard: 25, 26, 27
Lea Glerup Møller: 55
Lisbeth Wincentz: 18, 20, 22
Molsarkivet: 64, 68
Museum Østjylland: 32, 97
Ole Birch Nielsen: 156, 158, 160, 163
Randers Lokalhistorisk Arkiv: 33, 40, 77, 79, 80, 81, 83, 84, 104, 107, 108, 109, 112, 113, 114,115, 116, 117, 118, 120, 122, 124, 125, 126, 130, 131, 135, 137, 138, 139, 140,
Reno Fiedel: 25
Signe Strandvig: 8

Grafisk design: Jørn Rasmussen, www.grafiskdesign.nu
Tryk: Narayana Press

ISBN: 978-87-88732-444

Indhold

6 **Hvad krydset ved Korslund gemte**
Signe Strandvig

10 **En bronzefibula fra gravpladsen Ved Ålehøj**
Jane Oksbjerg

18 **Stormandsgård på Nordbakken**
Lisbeth Wincentz

24 **Årets danefæ**
– sjælden karolingermønt fra klostret Chelles fundet i Stavnsager
Jens Christian Moesgaard

28 **Middelalderlige skattefund fra Djursland og Kronjylland**
Thomas Guntzelnick Poulsen

38 **Ditlev Kirketerp**
– byens glemte handelsfyrste
Anders Have Espersen

48 **Et bjerglandbrug**
– landbruget i Toggerbo i Mols Bjerge i 350 år
Jakob Vedsted

60 **Fra ødegårde til statshusmandsbrug**
– ejendommenes historie i Toggerbo i 350 år
Jakob Vedsted

76 **Af nød, ej af lyst**
– kvindelige detailhandlere i Randers 1860-1901
Hanne Schaumburg Sørensen

88 **Ebeltofts kvindelige detailhandlere**
Lea Glerup Møller

96 **Kvinder bag disken**
Nina B. Adamsen

102 **Da Randers blev en moderne by 1850-1900**
Jens Erik Møller

112 **De klædte Randers på**
Chr. Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik 1852-1980
Anders Have Espersen

130 **Mads Overby**
– historien bag atelierkameraet
Jens Erik Møller

136 **Randers Rutebilstation**
Mads Mikkel Tørsleff

144 **Om konserveringen af en fin lille dukkevogn**
Anne Rostgaard Nielsen

150 **Bedstemor mår kommer til frisøren**
Anne Rostgaard Nielsen

154 **Byens Puls**
– en historisk collage
Helle Lebahn Bentzen og Ole Birch Nielsen

Museum Østjylland 2011:

Viden, oplevelse, eftertanke

1. januar 2011 fik det danske museumslandskab et nyt element, da Museet for Syddjurs, Djurslands Museum og Kulturhistorisk Museum Randers fusionerede til Museum Østjylland. Med denne årbog, som er planlagt til at blive den første i en lang række, viser vi både styrken og bredden i det nye museums virksomhed.

Museum Østjyllands nyudviklede vision har overskriften "viden, oplevelse, eftertanke". Viden, fordi viden om den lokale kulturhistorie og de lokale museumssamlinger er hele grundlaget for museets virksomhed. Oplevelse, fordi vi tror på, at viden skal formidles gennem oplevelse. Og eftertanke, fordi vi ikke leverer oplevelser, der kun er tom underholdning, men derimod oplevelser, der maner til eftertanke.

Den viden, som er grundlaget for, at vi kan præsentere tankevækkende oplevelser, bliver produceret gennem historikernes undersøgelser, arkæologernes udgravninger, konservatorernes bevaringsopgaver og formidlingsmedarbejdernes eksperimenter med forskellige formidlingsformer.

Med udgivelsen af vores årbog får vi en mulighed for at præsentere noget af denne viden på en måde, der graver et par spadestik dybere, end det sker i det meste af vores anden formidling af kulturhistorien.

Jeg håber derfor, læserne vil tage godt imod årbogen, og at bogens 18 artikler giver både viden, oplevelse og eftertanke.

Jørgen Smidt-Jensen
Museumschef

Hvad krydset ved Korslund gemte

Af Signe Strandvig

I foråret 2011 skulle der etableres en rundkørsel ved krydset Ryomvej/Randersvej tæt på Rønde. Før anlægsarbejdet blev påbegyndt, undersøgte arkæologer fra Museum Østjylland arealet. Det resulterede i registreringen af seks treskibede hustomter samt en hidtil ukendt konstruktionstype, der havde fungeret i to faser. Bebyggelsen var fra tiden omkring år 0, der i Danmark betegnes ældre romersk jernalder, og dermed samtidig med flere markante landsbyer i området.

OMRÅDET

I 2008 undersøgte Museet for Syddjurs lokaliteten Rønde Nord (EBM 891) beliggende på vestsiden af Rønde Bakke 4,2 km øst for den aktuelle lokalitet ved Ryomvej/Randersvej. Denne undersøgelse resulterede i afdækningen af en regulær jernalderlandsby med fire gårdsenheder omfattende syv langhuse, fem hegnsforløb samt 43 gruber. Lokaliteten dateres til ældre romersk jernalder og anses for at være samtidig med bebyggelsen ved Ryomvej/Randersvej.

Knap 6,6 km i fugleflugt mod vest-sydvest i udkanten af det nuværende Hornslet finder vi jernalderlandsbyen Vendehøj med tilhørende gravplads[1]. Også denne var i brug, mens der var aktivitet på det her berørte areal ved Ryomvej/Randersvej og Rønde Nord. Vendehøj blev undersøgt ved gentagne arkæologiske udgravningskampagner mellem 1968 og 1995.

Står man på højdedraget ved Rønde Nord, der hvor landsbyen fra romersk jernalder blev udgravet i 2008, og skuer mod vest, kan man se langt. Man kan se ud over Kaløvig til Mols, og man kan se langt ind i landet. I jernalderen har man måske, hvis man kiggede mod vest, set røgen stige op fra den lille landsby beliggende nord for Uggelbølle, lige der hvor der nu etableres en rundkørsel for at undgå uheld ved krydset Randersvej/Ryomvej. Landsbyerne har ligget på hver deres højdedrag adskilt af Knubbro Bæk med et fint kig til hinanden. De mennesker, der levede her, må således have haft kendskab til og måske endda familiebånd til hinanden. Selvom Vendehøj ikke har været synlig fra nogen af de to førnævnte pladser, så er der ingen tvivl om, at de har kendt til dens eksistens. Landsbyen ved Vendehøj er

Rønde Nord, Ryomvej/Randersvej og Vendehøj markeret med røde cirkler, tilhørende gravpladser markeret med blå stjerne.

Knubbro Bæk danner et naturligt skel mellem landsbyerne ved Rønde Nord og Ryomvej/Randersvej, der er placeret på hver deres højdedrag i landskabet.

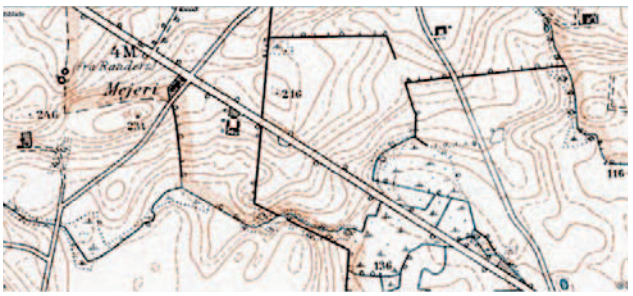

Ryomvej/Randersvej markeret med rød cirkel, den nærliggende gravplads markeret med rød stjerne.

den største af de her nævnte bebyggelser og også den, der har den mest markante statusmarkering i gravene. Denne statusmarkering, i form af rigt udstyrede grave, kan indikere, at en særlig magtfuld slægt holdt til her og i en periode har været en magtfaktor i et større lokalt område. Bo Ejstrup og Claus K. Jensen, der har skrevet bogen *Vendehøj*, foreslår en østlig afgrænsning af Vendehøjs indflydelsesområde ud fra fund og topografiske skel, der følger Knubbro Bæk og placerer Rønde Nord i et naboindflydelsesområde[2] og dermed under indflydelse af et andet magtcenter end Vendehøj. Det er dog svært at forestille sig, der ikke skulle have været tæt kontakt i form af handel, giftermål mv. mellem alle de her nævnte landsbyer.

GRAVPLADSEN

Når man i ældre romersk jernalder har bevæget sig fra Ryomvej/Randersvej til Rønde Nord, har man passeret forbi en lille gravplads på en østvendt bakkeskråning neden for plateauet, hvor landsbyen lå. Denne gravplads blev udgravet af Kulturhistorisk Museum Randers i 1983[3]. Gravene blev dengang opdaget ved rekognoscering af tracéet til den kommende motortrafikvej. Det var en ganske lille gravplads, eller måske kun dele af en større, der her blev udgravet.

De døde kunne i ældre romersk jernalder begraves på flere forskellige måder, og på den lille gravplads var mange gravtyper repræsenteret. Der blev således udgravet blandt andet en urnebrandgrube, som er en brandgravstype, hvor urnen med sit indhold af brændte knogler og gravgaver nedsættes i en grube, der også indeholder de opsamlede rester af ligbålet.

En anden type, der var repræsenteret på den lille gravplads, var en urnegrav. En urnegrav er en brandgrav, hvor de brændte knogler og gravgaver er renset for resterne af ligbålet og derefter lagt i en urne, og nedsat i en grube uden rester af ligbålet.

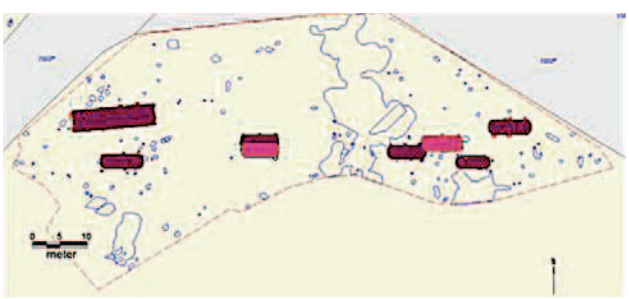

Hustomterne fra ældre romersk jernalder ved Korslund.

På gravpladsen var der også en grav, hvoraf kun de nederste 12 cm var bevaret. Der var tale om en brandgrav, det vil sige en grav, hvor den døde er kremeret. Typen på denne brandgrav kunne dog på grund af den ringe bevaringsgrad ikke bestemmes nøjere.

Den sidste type, der var repræsenteret på gravpladsen, var en jordfæstegrav. Jordfæstegrave er grave, hvor den døde er gravlagt uden at være brændt. Der var i dette tilfælde tale om en såkaldt lerkargrav. Som navnet indikerer, er lerkargrave rigt udstyret med keramik. Ofte er nedgravningen til den døde foret med en omkransende stenramme. Rigt udstyrede lerkargrave fra romersk jernalder er særlig talrige i Østjylland. Graven her havde en delvist bevaret stenramme og stentæppe og var fint udstyret med et fodbæger, to ornamenterede hankekar, et stort ornamenteret kar og et fad, hvori endnu et hankekar var placeret. Der blev udgravet yderligere tre mulige brandgrave samt en del ubestemmelige gruber ved udgravningen i 1983. Alle anlæggene dateres til ældre romersk jernalder og dermed til de første to århundreder efter Kristi fødsel.

Man fik i ældre romersk jernalder gerne personlige ejendele som knive, slibesten og keramik med sig i graven. Også finere sager i form af smykker og våben kendes fra grave fra ældre romersk jernalder; det er der eksempler på fra den nærliggende gravplads ved Vendehøj[4]. Gravene på den lille gravplads neden for krydset ved Ryomvej/Randersvej var kun beskedent udstyret. Urnebrandgraven havde det største udstyr af metaller. Den døde havde her fået spiralvindinger af bronze, en sølvfingerring, to jernknive samt en ikke nærmere bestemmelig jerngenstand med sig i graven.

Beboerne ved Rønde Nord har sandsynligvis også haft deres gravplads tæt ved bebyggelsen. Hvor deres døde blev begravet, er dog uvist, for gravpladsen er endnu ikke fundet. Måske vil kommende udstykninger i forbindelse med en udvidelse af Rønde kunne løfte sløret for placeringen af de tidligere beboeres gravplads.

Hus 2 set fra vest. Peter Jørgensen kører jord væk.

LANDSBYEN VED RYOMVEJ/RANDERSVEJ

Terrænet ved Korslund stiger mod nord og vest, men flader syd for krydset ud til et lille plateau, før det igen falder mod syd og øst ned mod Kaløvig. Der blev afrømmet muld på 4.215m² af det lille plateau, og på det lille udgravningsfelt blev der udgravet ikke mindre end seks huse og en konstruktion, hvis funktion ikke med sikkerhed kunne bestemmes, men som vi valgte at betegne som en staklade. Bebyggelsen fortsætter muligvis mod syd, øst og nord, mens den ser ud til at være afgrænset mod vest. Det vides derfor ikke med sikkerhed, hvor stor landsbyen ved Ryomvej/Randersvej har været.

Stolpehullerne fra husene var af meget varierende dybde. Mod øst var de ganske nedslidte, mens de visse steder mod vest og i stakladen midt på arealet var op til 68 cm dybe. I områdets største hus og stakladen var stolpehullerne op til 1m brede, hvilket kan tyde på, at stolperne har været skiftet ud gentagne gange. Stolpernes størrelse viser, at der har været tale om markante bygninger i landskabet. Specielt husene i den vestlige del af udgravningsfeltet udmærkede sig ved meget dybe stolpehuller. Hus 2 var det største hus, imponerende så det ud, da de brede snittede stolpehuller

stod blottet på den bare jordoverflade. Huset var næsten 13 meter langt og stolpehullerne omkring én meter brede og op til 55 cm dybe.

STAKLADEN

Midt på det afrømmede areal var der meget få anlæg med undtagelse af den konstruktion, som vi har valgt at betegne stakladen. Dette næsten fundtomme areal, med stakladen centralt placeret, var mod nord afgrænset af et område, der tidligere, i regnfulde perioder, må have stået under vand. Mod øst og vest var det afgrænset af hustomter, mens kanten af udgravningsfeltet udgjorde afgrænsningen mod syd. Den isolerede placering af stakladen uden andre anlæg i umiddelbar nærhed er mærkværdig og kan tolkes således, at der har været en åben plads, der til mindst to af siderne var omkranset af huse, måske centralt i en landsby. Stakladen kunne erkendes i to forskellige brugsfaser og var ca. 6 x 6 m. Den var konstrueret af en nordvæg og to sidestolper i øst- og vestenden, mens den var åben mod syd.

BOPLADSENS KARAKTER

Hvad arealet ved Korslund havde i stolpehuller, manglede det i affaldsgruber. Der var dog enkelte store naturlige sænkninger, opfyldt af kulturjord med en del skårmateriale. Det er dette skårmateriale, der sammen med skår i stolpehuller og husenes konstruktion daterer bebyggelsen til ældre romersk jernalder. Husene var nedslidte, og hverken gulvrester eller vægstolper kunne erkendes. Da der ikke fandtes affaldsgruber eller andre anlæg med indhold af f.eks. knogler eller brændte kornkerner, har vi ikke bevis for, hvad folkene ernærede sig ved. Fundet af en overdel, den såkaldte løber, fra en skubbekværn viser dog, at man har malet mel på pladsen. Kornet kom sandsynligvis fra nærliggende små kornmarker.

På gravpladsen få hundrede meter fra bebyggelsen antyder de dødes gravgaver uden statussymboler og magtindikatorer, at der var tale om jævne jernalderbønder. De dybe og brede stolpehuller i hus 2 og stakladen fortæller dog en anden historie, en historie om markante og solide konstruktioner, der indikerer at pladsens bygninger har været af opsigtsvækkende karakter.

Var jernalderlandsbyen ved Korslund en ganske lille enklave af udflyttere? Eller ligger størstedelen af landsbyen endnu på resten af det uberørte plateau, der breder sig ind under kornmarken mod syd? Sporene efter Korslundbeboerne i ældre romersk jernalder er nu dækket af den rundkørsel, der gør det sikrere at færdes i det trafikerede kryds. Men under kornmarken syd for rundkørslen gemmer sig måske svaret på gåden om bopladsens karakter og stakladens størrelse og isolerede placering.

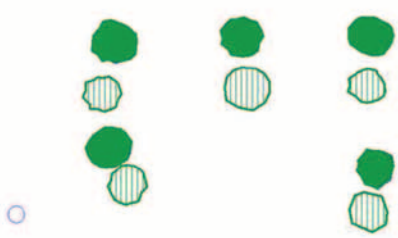

Stakladens to faser.

Noter

1 (Ejstrup & Jensen 2000)

2 (se fig. 90 på side 108 i Ejstrup og Jensen 2000)

3 KHM 209/83

4 Ejstrup & Jensen 2000: 28 & 32

Litteratur

Ejstrud, B, og Jensen, C.K. 2000: Vendehøj – landsby og gravplads. Kulturhistorisk Museums Skrifter 1/Jysk Arkæologisk selskab, Århus.

EBM 891 Rønde Nord

KHM 209/83 Gravplads + boplads ÆRJA

MOE 0008 Ryomvej/Randersvej

En bronzefibula fra gravpladsen Ved Ålehøj

Af Jane Oksbjerg

I oktober 1999 afdækkede arkæologer fra Kulturhistorisk Museum Randers en jordfæstegrav, der viste sig at indeholde en såkaldt pladefibula af tinbelagt bronze og med et mønster af to lange slangeagtige dyr, der i næsten fuldstændig symmetri ligger slynget sammen om sig selv og hinanden *[fig. 1, fig. 2]*. Hvert hoved udgøres af et stort øje, der ligger i umiddelbar forlængelse af kroppen, samt to lange kæbeflige, der lukker sammen om dyrets egen krop lidt over låret. Låret selv er spidst pæreformet og omslutter det andet dyrs krop, og under låret kommer en høj trapezformet fod, der omslutter det andet dyrs hoved. Et forben udgår fra hvert dyr ca. midtvejs mellem lår og øje og slynger sig omkring dyrets egen krop i en knude før, det ender i en fod, omsluttende samme krop. Den eneste forskel på de to dyr er en ekstra "tå", der udgår bag foden på det ene dyrs forben, slår en krølle og ender bag dyrets eget øje.

Graven med fiblen var en af 20 jordfæstegrave på en gravplads ved Åledamgård i Nørbæk Sogn 15 km nordvest for Randers *[fig. 3 og 4]*. Fra tidligere optegnelser ved man, at der oprindeligt fandtes en gravhøj – Ålehøj – i nærheden af pladsen, højens alder kender vi dog ikke.[1] Pladsen har været i brug gennem 700 år, idet den ældste grav stammer fra ældre romersk jernalder, der starter ved begyndelsen af vores tidsregning, hovedparten af gravene var blevet anlagt i yngre romertid og ældre germanertid (dvs. ca. 150 - ca. 525 evt.), mens den her omtalte var en af pladsens yngste, fra slutningen af 600-tallet, og den eneste sikre repræsentant for den yngre germanske jernalder (525 - ca. 800) *[fig. 5]*. Eftersom fire grave var tomme og altså udaterbare, og gravpladsen blev opdaget i forbindelse med grusgravning, der upåagtet kan have bortgravet andre grave, kan der dog sagtens oprindeligt have været flere grave fra denne og/eller andre perioder.[2]

Fiblens tilstedeværelse i graven indikerer, at den døde var en kvinde af relativt høj social status, og dens stil af dyreornamentik daterer den til det sene 600-tal.[3] Den har haft en nål monteret på bagsiden og har været båret som spænde til at lukke tøjet sammen ved halsen, men nålen er i dag nedbrudt i små fragmenter. På hver side af fiblen fandtes en blå ringformet glasperle, der muligvis har været påsyet kvindens dragt *[fig. 6]*. Arkæologerne fandt også stykker af en jernkniv og dele af et lerkar, men der var ingen spor af den døde, og heller ikke kisten var bevaret.[4]

FRA FABELDYR TIL KRIGERDYR

Fiblen stammer fra en tid, hvor eliten lod dekorationen på smykker og våben forestille dyr.

I den ældre germanske jernalder (375 – 525 evt.) var motiverne baseret på fugle, slanger og "det store dyr" (måske en hest, en hund eller en blanding), der med tiden blev stadigt mere fabeldyrsagtige.[5] Deres art blev ubestemmelig, de var ofte "partere" og delene spredt og sammensat i anatomisk helt ukorrekt orden *[fig 3]*. Fugle, slanger og de blandede "dyr" må altså have haft særlig betydning for datidens mennesker, de har spillet vigtige roller i deres mytologi, i fortællinger om hvordan, de selv er blevet til som folk og hvordan, verden er ordnet. Dyr som forfædre er ikke ualmindelige i selvforståelsen hos grupper af traditionelle samfund.

Imidlertid er der sket et skift i fremstillingen af dyremotiverne fra ældre til yngre germansk jernalder (ca. 525 – 800 evt.), så den ældre periodes fredsommelige fabeldyr eller "mystiske" dyr er blevet erstattet af mere aggressive typer som ulve, ørne, vildsvin og drager, hvilket kan forstås som et udtryk for den nye tids krigerkultur, en militaristisk propaganda.[6] Slangen ser vi dog stadig.

Den første dyrestil var opstået og havde udviklet sig i det tidlige 5. århundredes Sydskandinavien, midt i den folkevandringstid, da grupper på kontinentet brød op og vandrede, bekrigede hinanden, blev udslettet, blev slået på flugt, slog sig sammen i nye grupper og slog sig ned i nye områder,

Fig. 1 Den sølvbelagte bronzefibula fra grav 18 på gravpladsen Ved Ålehøj. Fiblen måler 2,6 × 6,3 cm

Fig. 2 De enkelte kropsdele af de to dyr anskueliggjort i forskellige farver. Hoveder og kroppe er vist i to grønne nuancer med hhv. et sort og et gråt øje. Dyrenes forben og lår er vist i hhv. lys og mørk orange, og for- og bagfod i hhv. lys og mørk rød. Det ene dyrs ekstra "tå" er vist i blåt.

hvilket til sidst resulterede i de første germanske kongedømmer på kontinentet (bl.a. Frankerriget).

Herefter opstod i Sydskandinavien den anden dyrestil, stil II,[7] og selve dens opkomst synes forbundet med samlingen af et rige.[8] Opfattelsen af, at der eksisterede et kongedømme i Sydskandinavien på denne tid, baseres bl.a. på, at der mellem ca. år 500 og slutningen af 600-tallet var et midlertidigt ophør af de krige, der ellers havde stået på siden ca. 300 fvt. "Freden" opfattes som et tegn på, at magtforholdene mellem de forskellige stammer nu var afgjort og på, at de nu sammen havde formået at sætte en stopper for de angreb, der gentagne gange havde fundet sted, særligt fra det sydlige Norge, fra fjender, der medbragte de våben, som nutidens arkæologer har fundet i moser – våbenofferfundene.[9]

Det var de kontinuerlige sammenlægninger af sydskandinaviske stammer og deres kampe mod de fælles fjender, der ved begyndelsen af yngre germanertid i 550 førte til "danernes rigssamling".[10] Under og efter denne relativt fredelige periode finder vi arkæologiske beviser for et, efter datidens standarder, højt udviklet landbrug, et landbrug, der tåler sammenligning med andre, fra litteraturen kendte rigers, f.eks. Frankerrigets. Der var en veletableret organisation af

Fig. 3 Luftfoto af Åledamgård og plantagen med gravpladsen Ved Ålehøj

denne jorddyrkning, som målrettet har drejet sig om produktion af overskud; danerne var på vej mod et administrativt avanceret samfund.[11]

I det midtjyske landskab finder vi landsbyer med individuelt indhegnede gårdsanlæg, hver for sig bestående af tre eller flere bygninger. Selve inddelingen i private parceller går tilbage til de første århundreder af vores tidsregning, og det er derfor nemt at forestille sig en veletableret elite, udsprunget af de familier, der har klaret sig bedst med hensyn til overskudsproduktion og derfor har vundet magt og tilhængere. Med tiden har disse familier afgjort deres indbyrdes konkurrence, og en høvdingeslægt er opstået med de øvrige rige familier som et omgivende aristokrati, og vi må formode, at der med tiden er opstået et mellemlag af bedrebemidlede bønder, dem, der i det 6. og 7. århundrede har boet på landsbyernes største parceller med det største antal bygninger.

Eliten har i den germanske jernalder ikke længere selv boet i landsbyerne. Arkæologiske undersøgelser har derimod vist, at der, i det mindste i den ældre germanertid, eksisterede store huse eller ligefrem haller på eller nær de såkaldte centralpladser, hvor handel og produktion af handelsvarer fandt sted, og vi må formode, at eliten har resideret i disse bygninger.[12] Mest imponerende er de store haller i Gudme på Østfyn. Fra disse pladser har høvdinge og deres krigere kontrolleret det overskud, der blev produceret i landsbyerne eller på deres egne jorder. De største af gårde-

Fig. 4 Kort over området.

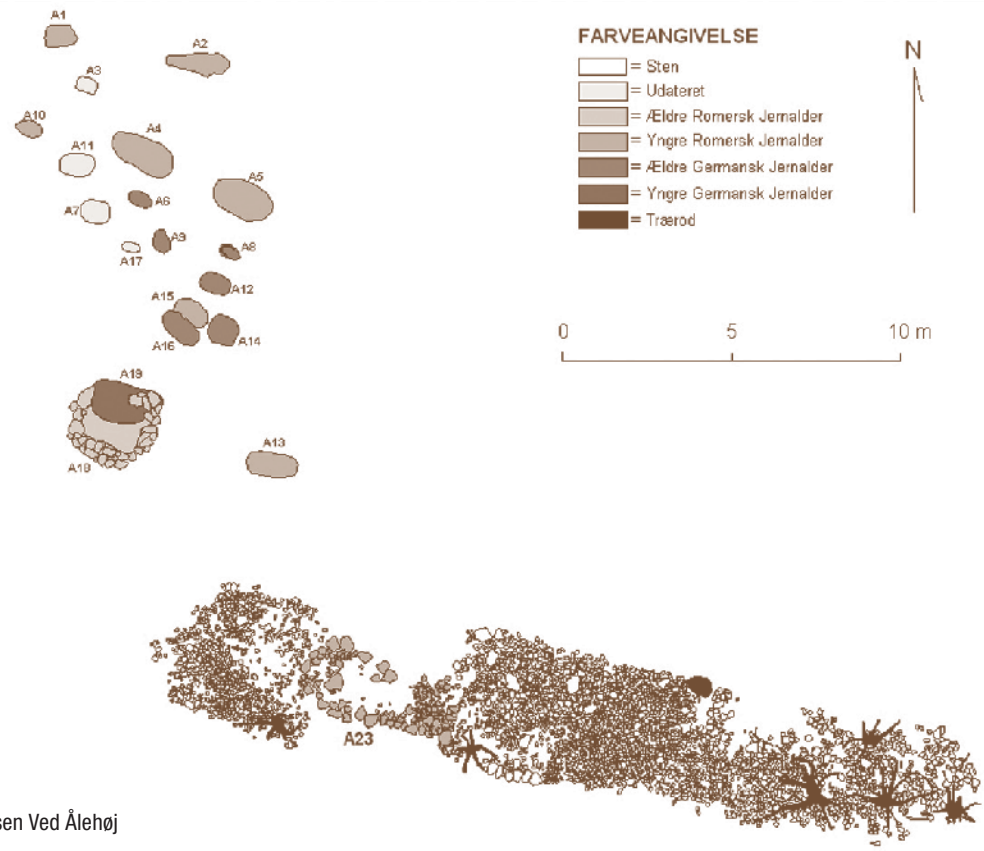

Fig. 5 Gravene fra pladsen Ved Ålehøj

ne i landsbyerne har været beboet af landsbyledere, som har skaffet aristokraterne den tribut (skat), der gav dem ressourcerne til at beholde deres særstilling, og som de til gengæld har belønnet efter fortjeneste, måske bl.a. med smykker og andre mindre håndværksprodukter.

Kongen selv, der måske holdt til i det sydlige Jylland – der er ikke nogen endegyldige beviser for en kongshal, men i dette område synes den største sociale og økonomiske udvikling at have været[13] – udsprang af en sådan høvdingeslægt, og de høvdinge, han havde under sig, og hvis forfædre havde kæmpet mod og derefter sammen med hans forfædre, ville nu være dem, der fra deres nulevende slægt mønstrede hans følge og de krigere, der skulle forsvare riget og sørge for at holde ham selv ved magten.

STAVNSAGER – RANDERS-EGNENS CENTRALPLADS

En centralplads, der har huset en del af Randers-egnens produktion af smykker, findes ca. 40 km fra gravpladsen Ved Ålehøj, nemlig Stavnsager ved landsbyen Moeskær ca. 12 km sydøst for Randers *[fig.4]*. Denne centralplads er en af mange fra yngre germansk jernalder. Her er produktionen foregået af smykker og andre værdifulde genstande, der skulle cirkuleres blandt elitens medlemmer i regionen; således har her været værksteder for smedning, bronzestøbning, spinding og vævning.[14] Pladsen har altså været en markedsplads, og nogle af de genstande, der er fundet her, er kommet til fra andre egne, f.eks. en knap til et hægtespænde fra Norge eller Sverige, og en knap til et sværdfæste fra England.[15]

Da Stavnsager – i lighed med andre af yngre germanertids centralpladser – er en såkaldt "detektorplads", hvor en stor del af fundmaterialet er opdukket ved afsøgning med metaldetektor snarere end ved egentlig udgravning, mangler vi endnu beviser på, at høvdingen og/eller de aristokratiske familier har resideret her i perioden.[16] Vi må dog formode, at de under alle omstændigheder kan knyttes til centralpladserne også i den yngre germanske jernalder, da det må have været medlemmer af aristokratiet, der organiserede produktionen på dem.

Vi kan se, at Stavnsager også har været ramme om almindelig færdsel af de lag af samfundet, der havde råd til smykker som det, kvinden ved Ålehøj er begravet med. Netop fibler er nemlig blevet tabt på pladsen pga. itugåede nåleholdere.[17] Det er i øvrigt kun af kvindernes smykker, vi i dag kan se, at dyreornamentering også er blevet anbragt på genstande brugt i kredse, der ligger under absolut eliteniveau. Den anden genstandsgruppe, der findes med dyreornamentik er mændenes våben, men våben med sådanne dekorationer var udelukkende for elitens mænd.[18]

DEN NYE DYRESTIL – SYMBOLET PÅ KONGEN OG HANS MÆND

I en sfære af høvdingefamilier, der nødvendigvis har måttet skille sig ud fra almindelige mennesker og haft deres eget indbyrdes netværk med bl.a. ægteskaber inden for egne rækker, har der været en egen intern forståelse af verdens orden. Her i aristokratiets verden er genstande af ædelmetal præget med "sære" dyrefigurer blevet produceret, og det var vigtigt, at måden, de blev fremstillet på, svarede til den propaganda, som iværksætterne af produktionen ønskede at udbrede på et givent tidspunkt. Bl.a. graden af naturalisme og valget af dyrearter i fremstillingen vekslede fra periode til periode, afhængig af politiske strømninger og eventuelle dynastiske ændringer,[19] men dyremotiverne som sådan må have udtrykt den ideologi, som tidens aristokratiske lag opdyrkede og udviklede.[20]

En ideologi, lanceret af høvdingeslægter, kan meget vel have bygget på tidligere, mindre centraliserede tiders fællesmenneskelige mytologi, indeholdende dyreskikkelser, f.eks. som her slangen, der i det senere hierarkiske samfund af eliten er blevet anvendt som et opblødende element med reminiscens til tiden før deres magtovertagelse, en såkaldt mediator, for at kunne fremme de idealer, der tilgodeså deres egen gruppe.[21]

Det er et særtræk for dyrefigurerne på yngre germanertidssmykker, at de bider sammen om eget for- eller bagben eller som på stykket fra Ålehøj om deres egen krop. Hvilke(t) dyr, der bliver fremstillet, er ikke altid klart, men i sin oprindelse har stil II været knyttet til ulven. På en anden genstandstype fra 6.-7. århundrede, nemlig små metalstykker med billedindtryk, såkaldt "presblik", der blev brugt til

Fig. 6 De to glasperler fra grav 18.

Fig. 7 Presblik med billede af en kriger i ulveham. Eksempel på yngre germansk ikonografi. Trykt med tilladelse fra Karen Høilund Nielsen

at dekorere krigerhjelme *[fig. 7]*, ses ofte krigere i ulveham. Ulven, der således i yngre germanertid er blevet knyttet til højtrangerende krigere, altså kongens elitetropper, er blevet symbol på dem og den nydannede kongemagt.[22]

At de to sammenslyngede dyr fra Ålehøj forestiller to ulve, er vel for meget sagt, men hovedernes lange kæber ligner kæberne på ulvehammene på presblikbillederne. Det er dog ikke utænkeligt, at der i dyrenes lange kroppe ligger drager gemt. Sammenblanding af to eller flere dyr eller fabeldyr i én krop – for den sags skyld også sammenblanding af dyr- og menneskekrop – ses i billeder fra forhistoriske kulturer overalt i verden.

Eftersom dragefiguren i bund og grund er en slange tilføjet forskellige attributter, såsom ben og vinger, er den et "dyr", der kan opholde sig både i luften, i vandet og på landjorden. Det er derfor også naturligt, at dragen/slangen er knyttet til Odin, der som den øverste gud kunne omskabe sig selv til enhver form; dels optræder den som hans hjælper, dels som ham selv.[23] Det er sandsynligt, at der i perioden har hersket en shamanistisk Odin-tro, og at dyrefremstillinger fra tiden refererer til den;[24] slangen er således en af den øverste shaman Odins inkarnationer.

På denne måde bliver slangen sammen med ulven, der også er knyttet til Odin, brugt som magtsymbol med reference til guden selv, idet en ledende slægt næsten altid valgte at knytte deres afstamning til Odin på dette tidspunkt – han optræder således ofte som "stamfader" i deres genealogier.[25]

Ser vi på det særtræk, at dyret bider om sig selv, genkalder motivet myten om Midgårdsormen (vel at mærke i virkeligheden Odin selv), der slynger sig om menneskenes Midgård, idet den bider sig selv i halen for at beskytte Midgård mod Fenrisulven.[26] Og hvilken hersker vil ikke gerne opfattes på denne måde, som krigeren, der med næb og klør beskytter sit folk?

KVINDEN FRA VED ÅLEHØJ – EN LOKAL STORMANDSDATTER?

Kvinden, der engang i slutningen af 600-tallet er blevet begravet på gravpladsen Ved Ålehøj med fiblen siddende i halsen af sin kjole, har nok i levende live været bedrebemidlet økonomisk uden at tilhøre den øverste elite. Hun kan have været født ind i en lokal stormandsslægt eller er blevet giftet ind i den, kommende fra en stor gård i en anden af de landsbyer, der lå i nærheden. Da hun ikke har tilhørt det øverste lag, er hun næppe kommet fra en helt anden region i danernes kongerige med sit smykke. Af samme grund har hun nok heller ikke kunnet handle sig til en fremmedproduceret fibula på Stavnsager. Og idet smykker fra perioden opviser markante regionale forskelle,[27] fremstiller motivet på hendes fibula, hvad netop Randers-regionens elite har ønsket at formidle i deres propaganda *[fig. 8]*.

Ålehøj-gravpladsen, hvor kvindens grav er fundet, har

som nævnt været i brug i 700 år, altså ca. 20 generationer og kan sagtens havde været gravplads for netop den slægt, hun har tilhørt. Om pladsen har omfattet flere jordfæstelser, der er foregået efter hendes, ved vi ikke, da pladsen i moderne tid er blevet forstyrret af grusgravning. Hun kan imidlertid godt have været den sidst jordfæstede, hvorefter slægten er gået over til ligbrænding. Kremering var periodens herskende gravskik, og brændingen foregik ved høj temperatur, der kun efterlader svage eller slet ingen spor til arkæologerne.[28] At hun er blevet jordfæstet, og hendes bronzefibula er blevet bevaret, er således et stort held for arkæologerne, der herved er kommet i besiddelse af endnu lidt mere viden om smykkedyrenes udseende på Randers-egnen i den yngste germanske jernalder; en viden, der er ekstra kostbar i lyset af periodens begravelsesritualer.

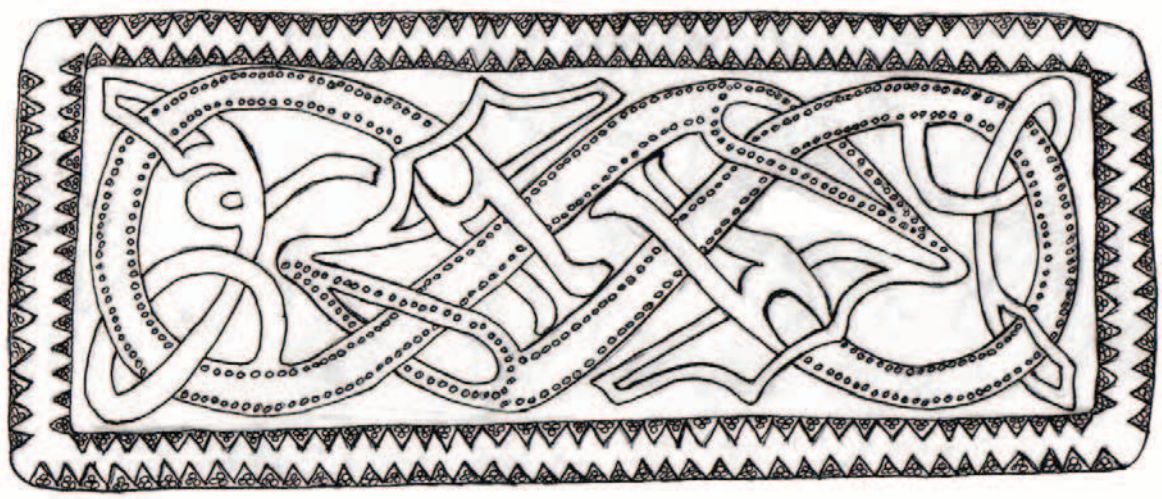

Fig. 8 Rekonstrueret tegning af dekorationen på bronzefiblen fra Ved Ålehøj

Noter

1 KHM j.nr. 0807, s. 7
2 Stidsing 2004, s. 85-86
3 Højlund Nielsen 2002, s. 188
4 KHM j.nr. 0807, s. 43
5 Jensen 2004, s. 94-99
6 Højlund Nielsen 2005, s. 274
7 Den første stil benævnes stil I, hvorimod den anden - stil II - underinddeles i stilarterne B-C-D
8 Højlund Nielsen 1998, s. 35
9 Näsman 2006, s. 218
10 Näsman 2006, s. 207
11 Näsman 2006, s. 212-213
12 Højlund Nielsen 2005, s. 255-259, s. 263
13 Näsman 2006, s. 226
14 Højlund Nielsen og Loveluck 2006, s. 63
15 Højlund Nielsen og Fiedel 2001, s. 78-79; Højlund Nielsen og Loveluck 2006, s. 75
16 Højlund Nielsen 2005, s. 262-263
17 Højlund Nielsen og Loveluck 2006, s. 71-72
18 Højlund Nielsen 1998, s. 35
19 Højlund Nielsen 1998, s. 3-4; 2002, s. 213-214
20 Jensen 2004, s. 222
21 Oksbjerg 2009, s. 127
22 Højlund Nielsen 2002, s. 207-210
23 Højlund Nielsen 2002, s. 212; Neiss 2004, s. 20
24 Hedeager 1997; 2000, s. 136
25 Højlund Nielsen 2002, s. 213
26 Neiss 2004, s. 20
27 Højlund Nielsen 2005, s. 270; Højlund Nielsen og Fiedel 2001, s. 80-81
28 Højlund Nielsen og Loveluck 2006, s.75

Anvendt litteratur

Hedeager, Lotte: Skygger af en anden virkelighed: oldnordiske myter. Samleren, 1997

Hedeager, Lotte: Skandinavisk dyreornamentik: Symbolsk repræsentation af en før-kristen kosmologi. Paper fra 11th International Saga Conference, 2nd-7th July 2000, University of Sydney, s.126-141

Højlund Nielsen, Karen: Animal Style – A Symbol of Might and Myth. Salin's Style II in a European Context. Acta Archaeologica, vol 69, 1998. s. 1-50

Højlund Nielsen, Karen: Ulv, hest og drage. Hikuin nr. 29, 2002, s. 187-218, 206-206

Højlund Nielsen, Karen: "…the sun was darkened by day and the moon by night…there was distress among men…" – on social and political development in 5th – to 7th – century southern Scandinavia. Neue Forschungsergebnisse zur nordwesteuropäischen Frühgeschichte unter besonderer Berücksichtigung der altsächsischen Kultur im heutigen Niedersachsen. Isensee Verlag Oldenburg 2005, s. 247-285

Højlund Nielsen, Karen og Fiedel, Reno: Stavnsager – spredte glimt af et jernaldersamfund gennem mere end 700 år – fra 400 til 1100 e.Kr. f. Kulturhistorisk Museum Randers, Årbog 2001, s. 71-89.

Højlund Nielsen, Karen og Loveluck, Christopher P.: Fortid og Fremtid på Stavnsager – om de britiske undersøgelser august 2005 og de foreløbige resultater. Kulturhistorisk Museum Randers, Årbog 2006, s. 63-79

Jensen, Jørgen: Danmarks Oldtid. Yngre Jernalder og Vikingetid 400 e. Kr – 1050 e. Kr. Gyldendal, 2004

KHM j.nr.0807: Ved Ålehøj, Nørbæk Sogn, Sønderlyng herred, tidligere Viborg og Århus amt

Näsman, Ulf: Danerne og det danske kongeriges opkomst. Om forskningsprogrammet "Fra Stamme til Stat i Danmark" KUML 2006, s. 205-237

Neiss, Michael: Midgårdsormen och Fenrisulven, Två grundmotiv i vendeltidens djurornamentik. Kontinuitetsfrågor i germansk djurornamentik, I. Fornvännen 99. 2004, s. 9-25

Oksbjerg, Jane: Religious Imagery of Middle Yayoi Settlements - An Iconology of Engraved Drawings on Kinai Pottery and Bronze Bells, vol. 1. Upubliceret ph.d.-afhandling, 2009.

Stidsing, Ernst: Endnu en grav fra Ålehøj med et særpræget udstyr. Kulturhistorisk Museum Randers, Årbog 2004, s. 84-94

Stormandsgård på Nordbakken

Af Lisbeth Wincentz

Da Nordbakken i den nordvestlige del af Trustrup nær Grenå for få år siden blev byggemodnet, blev der på lokaliteten fundet talrige spor fra oldtiden, stammende fra yngre stenalder til vikingetid. Især var der mange gårde og huse fra ældre og yngre jernalder, det vil sige perioden fra ca. år 0 – 1000 e.Kr.[1]

GÅRDKOMPLEKS

Blandt gårdene fra ældre germansk jernalder i 400-tallet e.Kr. var et kompleks bestående af et godt 30 meter langt og seks meter bredt hovedhus, et omkring 15 m x 6 m stort hus samt to mindre udhuse eller staklader. Der kunne ikke ses et hegn omkring gården.

Hovedhuset har haft 11 – 12 sæt tagbærende stolper. Flere af dem havde været udskiftet, og i østenden af huset stod de særligt tæt. Det tyder på, at der i østenden har været en stald med en særlig båskonstruktion. Der var kun svage spor tilbage af et ildsted midt i vestenden, der har rummet beboelsen.

Oversigtsfoto af gården og landskabet.

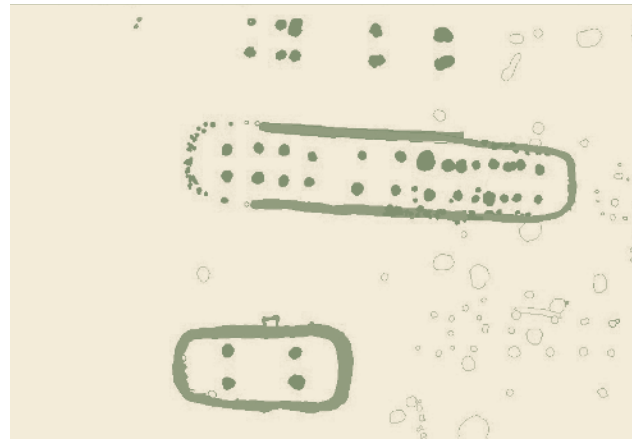

Tegning af grundplanen af gården

Ydervæggene var markeret af en væggrøft, i hvilken vi kunne se, at der havde stået tætstillede planker i to rækker. Med jævne mellemrum var der yderligere sat planker på tværs. Husets gavle var let afrundede. Der var indgange over for hinanden ved midten af huset.

Omtrent fem meter nord for langhuset fandt vi stolper fra to udhuse eller staklader, og knap 10 m syd for langhuset og parallelt med dette lå et kun halvt så langt, men lige så bredt hus. Der var kun to sæt tagbærende stolper og en vægrende som den i langhuset. Der var ingen tegn på, at huset havde haft stald eller havde været anvendt til et specielt håndværk. I nordsiden over mod langhuset var husets eneste indgang, der havde spor af en lille konstruktion, måske en rist, der skulle forhindre dyr i at komme ind.

FUND FRA GÅRDEN

Både ind over husene og ned i væggrøfter og stolpehuller var der mange skår fra lerkar. Det er helt normale fund, der giver et fingerpeg om, hvor man er henne tidsmæssigt. Men her blev også fundet en anden slags skår, som bestemt ikke er almindelige, nemlig i alt 31 skår fra drikkeglas. I og om-

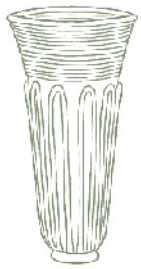

Fodbæger som glas 2

Spidsglas som glas 3

Nogle af glasskårene kan stamme fra drikkehorn, som også blev fremstillet i glas

Skål med indslebne linier og ovaler som glas 4

Glas 1: Randskår og skår fra bugen af et bæger eller skål.

Glas 2: Skår sandsynligvis fra et fodbæger.

Glas 3: Skår sandsynligvis fra fodbæger eller spidsglas. Det mørkere stykke th. er ildpåvirket og lettere smeltet.

Glas 4: Skår fra en skål med indslebne ovaler og spidsovaler i liniemønster .

Dele af to spyd/lansespidser af jern, som ikke normalt findes på bopladser. På tegningen ses lignende "bevingede" lanser med fint dekorerede træskafter. De stammer fra det kendte Nydam mosefund fra det sydøstlige Jylland, hvor de kan sikkert dateres til 375 e.Kr.

Den lille kringle af guldtråd er en fingerringsstor spiral, der er blevet strakt ud.

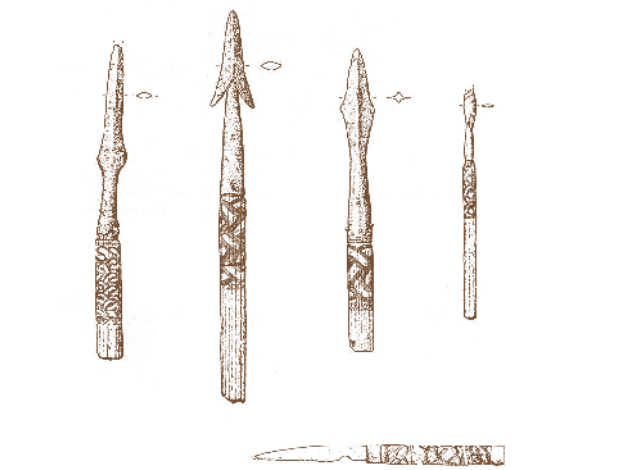

Det hændte, at perlekransen brast. Rav- og glasperler fundet spredt i gården.

kring det korte hus blev fundet omkring 20 stykker glas og et par glasperler. Et lille stykke guldspiral, strakt ud som en kringle, lå i østenden af huset. Der blev også fundet en tenvægt af ler samt en jernnøgle. Ved en af de tagbærende stolper var nedsat en lille kop, måske med et indhold, der skulle formilde guderne til at holde hånden over huset. Ved den vestlige gavl og ende af langhuset blev der fundet fire stykker glas, enkelte glasperler, en vævevægt og en spydspids af jern. Endnu en spydspids lå i et stolpehul i et af udhusene.

GLASSENE

I alt blev der i og omkring husene fundet 31 stykker af glas. Kun få skår har slidte brudkanter. Glasstykkerne har derfor ikke været udsat for megen mekanisk påvirkning, siden de blev efterladt. To skår er ildpåvirkede. Flere skår bærer spor af slid, der viser, at de har været i brug. Karakteristisk for alle stykker glas er, at de indeholder mange små luftblærer. De fleste skår har pålagte tråde i samme farve som resten af glasset. De allerfleste har en lys, grønlig farve, der dog varierer så meget, at vi har kunnet udskille flere skår fra tre forskellige glas og enkeltskår fra yderligere tre – fire glas. Det vil sige, at der er repræsenteret seks – syv forskellige glas i fundet. Ved at sammenholde glasstykkernes form, farve og dekoration og sammenligne med andre kendte glasfund fra jernalderen er det med nogenlunde sikkerhed lykkedes at bestemme formen på fem forskellige glas.[2]

Glas 1: Fire skår er dele af et bæger eller en skål med vandrette, pålagte tråde i randzonen. Farven er lys flaskegrøn
Glas 2: Fem skår er sandsynligvis dele af et fodbæger med lodrette, pålagte tråde i samme farve som glasset. Glassets tykkelse er mellem 0,2 og 0,5 cm. Farven er gulgrøn-oliven.
Glas 3: 13 skår er dele af et fodbæger eller spidsglas med pålagte glastråde i glassets farve, vandrette under randen og lodrette på bugen. Glassets tykkelse er fra 0,1 – 0,5 cm. Farven er gulgrøn-oliven.
Glas 4: Ét skår er fra en skål med indslebne ovaler og spidsovaler i et linjemønster. Indslibningerne har ru overflade. Tykkelsen er 0,45 – 0,5 cm. Farven er lys gulgrøn.
Glas 5: Ét skår fra bunden af en skål eller flaske med flad bund. Skåret er kraftigt ildpåvirket. 0,2 – 0,5 cm tyk. Farven har oprindeligt været køliggrøn.

DATERING AF GLASSENE

Glas 3 er med stor sandsynlighed et fodbæger af såkaldt "Snartemotype", som det hedder efter et norsk gravfund. Disse glas dateres normalt til ældre germansk jernalder, 400 – 500 årene. Det samme må gælde for glas 1 og 2, selv om de ikke har helt samme form.

Denne type glas blev produceret i Nordvesteuropa i det daværende Frankerrige, hvorfra de sammen med andre glas og bl.a. bronzekedler blev eksporteret til Norden, først og fremmest til Norge og Sverige. Lidt ældre kan glas 4 være. Det har meget stor lighed med et glas fra Sigersted ved Sorø, der blev fundet i en grav sammen med genstande dateret til 300-årene[3]. Glas som dette med ovalslibning og linjer blev fremstillet i de nordvestlige provinser i slutningen af Romerrigets eksistens ved den tid, da Frankerriget overtog glasproduktionen.[4]

TOLKNINGER

Det hus, hvori de fleste af glasskårene blev fundet, må have haft en speciel funktion i gården. Huset er kort, men alligevel lige så bredt som langhuset. Der er ingen stald i det eller tegn på, at det har været brugt til specielle håndværk. Både guld og glas har hørt til prestigevarer, der ikke var tilgængelige for den almindelige bonde.

Fra Danmark kendes to andre bopladser med fund af glas, nemlig Dankirke ved Ribe og Dejbjerg ved Ringkøbing. Begge steder blev fundet glas i endnu større mængder end på Nordbakken, men de to huse i Dejbjerg og Dankirke, som glasfundene var tilknyttet, har meget store ligheder med hu-

To guldhængesmykker, såkaldte brakteater fra Lyngby nær Nordbakken. Det er usædvanligt, at de er præget på begge sider, som den nederste. Sankthanskorset er nu brugt som seværdighedssymbol.

set fra Nordbakken. Alle tre huse afviger fra de almindelige store landbrugsbygninger, hvor der var beboelse i vestenden og stald i østenden. Det er nærliggende at tænke på disse steder som stormandshuse svarende til senere tiders stuehuse til storgårde, som de også kendes fra et par fund i Sverige.[5]

Tiden omkring 500 e.Kr. er tærskelen til en regulær guldalder i Norden. Guldhornene er kendte eksponenter for denne tid, men utallige andre nedlæggelser/ofringer af kostbart våbenudstyr og guldsmykker fandt sted. De skal sikkert ses i sammenhæng med fremkomsten af en udpræget samfundselite, et krigeraristokrati, der ejede prestigegenstande, som deres anseelse og magt fordrede også blev guderne til del. På Djursland er der ikke endnu gjort de helt storslåede fund fra denne periode, men drikkeglassene fra storgården på Nordbakken har sikkert hørt til blandt prestigevarer og er det eneste større fund fra Østjylland.

Fra området omkring Nordbakken kendes andre særlige fund fra samme tid. Fra Lyngby godt 1 km herfra stammer to guldbrakteater og fire styk ringguld af fingerringstørrelse, som det fra vores hus. Guldet er fra to – tre forskellige offernedlæggelser ved kanten af meget ældre gravhøje. Den ene brakteat er meget stor med et motiv af Odin til hest. Den anden er kendt for sankthanskorset, der nu er symbolet for seværdigheder i hele Norden. Motiverne på brakteaterne varsler om den begyndende asatro. Brakteaterne blev båret af medlemmer af krigereliten og skulle demonstrere deres status. Så alt tyder på, at storbonden på Nordbakken har haft ligesindede med guld på kistebunden i sit lokalområde. Andre stormænd, som han kunne imponere med servering af drikkevarer i glas, og som han kunne indgå vigtige aftaler med i sit hus, der ikke lugtede af ko.

Noter

1 DJM 2476. Undersøgelsen blev ledet af forfatteren

2 Torben Egebjerg Hansen 1993-94 s. 211 ff, Henrik Jarl Hansen 1988 – 89 s. 201 ff,

3 Ulla Lund Hansen 1987 s.160, Ulla Lund Hansen 1995, taf. 57, C22219

4 Jørgen Jensen 2004 s.39

5 Samme

Litteratur

Hansen,Henrik Jarl 1988 – 89: Dankirke.
Jernalderboplads og rigdomscenter. KUML 1988 – 98 s. 201 – 248.

Hansen, Torben Egebjerg, 1993 – 94: Et jernalderhus med drikkeglas
i Dejbjerg, Vestjylland. KUML 1993 – 94 s. 211 – 237.

Hansen, Ulla Lund 1987:Römischer Import im Norden.
Nordiske Fortidsminder 10, København.

Hansen, Ulla Lund 1995: Himlingeøje – Seeland – Europa.
Nordiske fortidsminder 13, København.

Jensen, Jørgen 2004: Danmarks Oldtid, Yngre Jernalder og Vikingetid.
Gyldendal.

Årets danefæ

– sjælden karolingermønt fra klostret Chelles fundet i Stavnsager

Af Jens Christian Moesgaard

Læsere af denne årbog vil måske kende jernalder- og vikingetidspladsen Stavnsager i Hørning sogn. Der kan siges og skrives meget om dette spændende sted – og det er også blevet gjort, sågar på tysk, så ikke-danskere også kan få øjnene op for denne exceptionelle kult- og forsamlingsplads og senere herremandresidens[1]. Det er nu ikke Stavnsager i sig selv, der er emnet for nærværende lille artikel, men et helt enestående fund herfra, som Ove Madsen med sin detektor gjorde i 2010. Det drejer sig om en meget sjælden mønt fra Det Karolingiske Rige. Fundet er så specielt, at det er ved at blive publiceret på fransk! Stavnsager er sandelig ved at blive en international celebritet! Fund af karolingiske mønter i Danmark er forholdsvis sjældne – der kendes cirka 70. Og blandt disse er mønter fra Karl den Stores regeringstid (768-814) ikke talrige – især ikke i Jylland[2]. Når mønten så oven i købet er fra et meget sjældent møntsted, så er det nærmest som at få jackpot, og det sker som bekendt ikke særligt tit. Det var ikke desto mindre, hvad det skete for Ove. Han har gennem de sidste 15 år ved systematiske markvandringer fundet fine jernalder- og vikingegenstande på Stavnsager-pladsen ved Randers. Sammen med Museum Østjyllands undersøgelser på stedet tegner der sig et billede af en rig og betydningsfuld stormandsgård i vikingetiden. Så det var i og for sig oplagt, at det netop var her, den sjældne karolingermønt dukkede op.

MØNTEN FRA STAVNSAGER

Karolingerriget har sit navn efter det karolingiske dynasti, der er opkaldt efter stormanden Karl Hammer, som i 732 standsede muslimernes fremmarch ved slaget i Poitiers. Det merovingiske dynasti regerede da i Det Frankiske Rige, men i 751 overtog Karls søn, Pepin den Lille, kongemagten. Riget dækkede på sit højdepunkt hele det nuværende Frankrig, Holland, Belgien, Luxemburg, Svejts og store dele af Tyskland, Østrig, Italien, Slovenien og Spanien. Det var datidens europæiske stormagt, der konkurrerede med det mægtige byzantinske rige og med kaliffen i Bagdad. Endnu i dag kan man blandt andet i paladskirken i Aachen i Tyskland få indtryk af rigets magt og pragt. Karl den Store (768-814) er den mest markante af de karolingiske herskere. Mønten fra Stavnsager er som sagt præget i hans regeringstid, nærmere bestemt i tidsrummet fra møntreformen 793/794 og frem til indførelsen af en ny mønttype med portræt og kejsertitel i 813. Nogle forfattere har tidligere henført typen til Karl den Stores barnebarn, Karl den Skaldede (840-877), men den teori er i dag endegyldigt tilbagevist[3]. Mønten viser på forsiden et kors med Karls navn og kongetitel i omskriften: CARLVS REX FR. På bagsiden ses Karls navn i monogram bestående af bogstaverne KAROLVS. Rundt om monogrammet står CALA MONAS, hvilket angiver stedet, hvor mønten er præget: klostret i Chelles, en god halv snes km øst for Paris[4]. Det er en lille sølvmønt på omkring 2 cm i diameter, som vejer 1,57 g.

KLOSTRET I CHELLES

Klostret i Chelles var et nonnekloster, der var tæt knyttet til kongefamilien. Oprindelsen til det var en romersk villa, det vil sige en stor landejendom. I merovingertiden (ca. 500 til midt i 700-tallet) kom kongerne ofte forbi her – Chelles var sågar i 584 stedet for mordet på kong Chilpéric. I 657 grundlagde enkedronning Batilde klostret i Chelles, hvor hun selv blev begravet i 680. Hendes grav blev åbnet i 833, og indholdet omhyggeligt opbevaret af nonnerne – det findes stadigt i dag, ligesom en helt exceptionel samling af relikvier fra 700-tallet. Man har også bevaret fint udsmykkede manuskripter fra klostrets skrivestue. Tilknytningen til kongefamilien fortsatte under det nye karolingiske dynasti. Selveste Karl den Stores søster Gisèle var abbedisse for klostret ca. 780-810. Karl den Skaldedes kone og hans datter var ligeledes abbedisser i anden halvdel af 800-tallet og starten af det følgende århundrede. Klosterlivet i Chelles fortsatte indtil Den Franske

Penning, præget i klostret i Chelles
793/794-813 under Karl den Store.

Dele af den gamle klostergang er indbygget i Chelles' rådhus.

Revolution. I 1792 blev klostret nedlagt, godset nationaliseret og snart efter solgt, hvorefter størstedelen af bygningerne blev revet ned og brugt som byggemateriale. I dag er en smule af klostergangen stadig synlig i byens rådhus, og en bevaret annekskirke er indrettet som udstillingssted for moderne kunst. Store udgravninger i 1980'erne og 1990'erne har imidlertid forøget vor viden om klostret betragteligt[5]. At kirker og klostre havde ret til at præge mønter, var ikke nogen sjældenhed, men med Karls møntreform i 793/794 blev antallet kraftigt reduceret. Imidlertid var Chelles-klostret åbenbart betydningsfuldt nok til at bevare sin møntret, måske fordi kongens egen søster var abbedisse[6]. Karl den Stores mønter herfra er dog sjældne – jeg har kun fundet oplysninger om to andre af den pågældende type. Et eksemplar blev fundet i 1845/46 sammen med 47 andre mønter på vikingtidshandelspladsen Dorestad i Holland (i dag Wijk bij Duurstede). Denne mønt er i dag på Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin/Preussischer Kulturbesitz i Berlin[7]. Det andet eksemplar er i privat eje[8]. Der kendes også andre mønttyper fra klostret i Chelles. En meget sjælden type fra Karls far, Pepin den Lille (751-768), kan muligvis henføres hertil, men bagsideindskriften KAS tillader ikke sikkerhed på dette punkt. Vi er på mere sikker grund med den lidt mere almindelige type, præget efter 864 under Karl den Skaldede[9]. Derefter ophører udmøntningen i Chelles tilsyneladende.

Selve klosterkirken er for længst revet ned, men Sankt Jørgen/Helligkors-kirken fra klostertiden er fint restaureret og benyttes i dag som udstillingssted for moderne kunst.

EN VÆRDSAT, PERSONLIG TING

Hvorledes er mønten så kommet til Danmark? Man forestiller sig instinktivt, at vikingerne kunne have hjembragt den under deres røvertogter i Frankerriget. Men det er nok ikke tilfældet, da vikingeangrebene først tog til efter 840, og da havde mønten allerede været ude af omløb i et kvart århundrede. Fund af karolingermønter på landingspladsen Havsmarken på Ærø tyder nærmere på, at mønterne er kommet via handel[10]. Også på handelspladserne i Hedeby (nuværende Tyskland)[11], Kaupang (nuværende Norge)[12] er der fundet eksemplarer af karolingermønter. Som en sjælden, eksotisk genstand gik der mode og prestige i at eje en, og vi finder da netop en del eksemplarer, omdannet til hængesmykker, på stormandspladser. Stavnsager er et godt eksempel på en sådan plads, men man kan også nævne Tissø på Sjælland og Uppåkra i Skåne. Så det er nærmest som datidens Gucci-taske eller RayBan-solbriller, vi skal se stykket fra Stavnsager. Måske har mønterne også haft en symbolsk værdi, der gjorde dem endnu mere tiltrækkende. De repræsenterede jo den magtfulde frankiske kejser. Den nye kristne religions kors var meget tydeligt i møntens præg. Vi kender adskillige eksemplarer, der er blevet bevidst ødelagt ved gennemboring og bøjning – var det et forsøg på at ødelægge kraften i dem?[13] Men det er ikke tilfældet med mønten fra Stavnsager, den er tværtimod fin og velbevaret. Den har ganske givet været værdsat af sin ejer, der må have været ret ærgerlig over at have mistet den. Men hans uheld var vort held – vi har både fået et eksemplar af en meget sjælden mønt og et vidnesbyrd om kontakterne mellem det mægtige Karolingerrige og Danmark i en periode, hvor kilderne ikke er særligt talrige.

I det gamle rådhus er der nu museum, hvor man kan beundre dronning Bathildes næsten 1500 år gamle, meget velbevarede dragt, der blev opbevaret i klostret som relikvie. Men vær opmærksom på, at museet kun er åbent om onsdagen og søndagen!

Noter

1 Nielsen, K. H. 2009: Stavnsager 400-1100 – Weiller, Zentralort, Herrenhof. I : Historia archaeologica. Festschrift für Heiko Steuer zum 70. Geburtstag, Berlin-New York, s. 415-433.

2 Moesgaard, J.C. 2008: Fra Milano til Alrø II. I: Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 2008, nr. 4, s. 141-142.

3 Coupland, S. 2005: Charlemagne's coinage: ideology and economy, Charlemagne: Empire and Society, Manchester, s. 211-229, se s. 218; Coupland, S. 1991: The early coinage of Charles the Bald, 840-864I: Numismatic Chronicle 151,1991, s. 121-158, se s. 125.

4 Museum Østjylland, KHM 663x2300; DKC 14.10.06-57; Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, FP 8603.8.

5 Laporte, J.-P. m. fl. 1993: Le monastère de Chelles. I : L'Ile-de-France de Clovis à Hugues Capet, Guiry-en-Vexin, 1993, s. 96-105.

6 Coupland 2005, s. 221 (ved en fejl er Chelles ikke nævnt).

7 de Coster 1857: Explications faisant suite aux précédentes notices sur l'attribution à Charlemagne de quelques types monétaires, Revue Belge de Numismatique 3-1, 1857, s. 30-54, se s. 36, nr. 11 og pl. V,3; Gariel, E. 1884: Les monnaies royales sous la race carolingienne, bd. 2, Strasbourg, 1884, s. 155 og pl. XII, 191; Grierson, P. & M. Blackburn 1986: Medieval European Coinage, vol. 1. The Early Middle Ages, Cambridge 1986, s. 191; Kluge, B. 2004: Das Münzkabinett. Museum und Wissenschaftsinstitut, Berlin s. 48, 78; Völkers, H.H. 1965: Karolingische Münzfunde des Frühzeit (751-800), Göttingen, s. 140, III,29, s. 196 og pl. B; Morrison, K.F. & H. Grunthal 1967:Carolingian Coinage, New York, pl. XXVIII, 856; Haertle, C.M. 1997: Karolingische Münzfunde aus dem 9. Jahrhundert, 2 vol. Køln-Weimar-Wien, s. 35-36, 257, nr. 7/002.

8 Ærkehertug Sigismund af Østrigs samling, solgt på auktion hos Adolf Hess, Luzern, 11. juli 1933, nr. 88 = Bernard Chwartz' samling, solgt på auktion hos ALDE, Paris, 18. juni 2009, nr. 91. Er sandsynligvis identisk med H. Meyers eksemplar, der blev solgt hos Rollin et Feuardent, Paris, 26. maj-14. juni 1902, nr. 113. Dette eksemplar er desværre ikke afbilledet i kataloger, så det er umuligt at bekræfte denne antagelse.

9 Morrison & Grunthal 1967, nr. 72 og 857-860.

10 Moesgaard, J.C. & O. Uldum 2010: Havsmarken. I: Danefæ, skatte fra den danske muld, udg. M. Andersen & P. O. Nielsen, København, s. 165-169.

11 Wiechmann, R. 2004: Karolingische Denare aus Bardowick – Münzumlauf an der nördlichen Peripherie des Frankenreichs », Delectat et Docet (Numismatische Studien 16), Hamborg, s. 13-44, se s. 31; Hilberg, V. 2007: En ny 'Munus-Divinum'-efterligning fra Hedeby, Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 2007, s. 49-57.

12 Rispling, G., M. Blackburn & K. Jonsson 2007: Catalogue of the Coins », p. 75-93, Means of Exchange, dir. D. Skre, Aarhus 2007, nr. 6-8.

13 Jørgensn, Lars 2006: Tracking down the aristocracy – Distribution patterns and coin use at the Viking manor and market at Lake Tissø, Denmark. I: Nordisk Numismatisk Årsskrift 2000-2002 (2006), s. 190-207; Moesgaard, J.C.: Christiana Religio. I: Skalk, nr. 6, december 2004, s. 12-17; Garipzanov, I.: Carolingian Coins in Early Viking Age Scandinavia (c. 754-c. 900): Chronological Distribution and Regional Patterns: Nordisk Numismatisk Årsskrift 2003-2005 (2008), s. 65-92.

Middelalderlige skattefund fra Djursland og Kronjylland

Af Thomas Guntzelnick Poulsen

Fra årsskiftet 2010/11 er museerne på Djursland og i Randers i en helt ny situation, idet fusionen af de tre museer, Djurslands Museum, Museet for Syddjurs og Kulturhistorisk Museum Randers, er en realitet. Umiddelbart vil dette naturligvis først få betydning for den daglige arbejdsgang, men i takt med at støvet lægger sig efter de store omvæltninger, vil andre nye muligheder også dukke op. Der hentydes i denne forbindelse til samlingerne på de tre museer, der nu vil udgøre et samlet hele med alle de nye forskningsmæssige perspektiver, som det vil indebære. Det er blandt andet også i den forbindelse, at herværende artikel skal ses.

Inden for det nye Museum Østjyllands ansvarsområde er der gennem årene gjort en betydelig mængde skattefund. Det er derfor nærliggende at lægge ud med at se nærmere på denne fascinerende fundgruppe. De nedgravede gryder og poser fyldt med mønter og smykker har til alle tider påkaldt sig folks opmærksomhed, og skattefundene er derfor ofte nogle af museernes ældst kendte fund. For skattefundenes vedkommende er der ikke alene tale om betydelige kvantitative mængder, men i høj grad også kvalitative mængder, idet flere af skattene er af stor national betydning. Det er derfor ønsket med denne artikel at forsøge at give læserne et indblik i denne flotte samling af skattefund samt dens plads i – og betydning for – den danske historie såvel regionalt som nationalt.

Værdier er til alle tider blevet gemt væk, men i denne artikel vil der udelukkende blive fokuseret på vore middelalderlige skattefund. Denne prioritering har rod i flere faktorer, men i særdeleshed den, at langt størsteparten af vore skattefund er fra middelalderen. Kontinuiteten i nedlæggelsen af skattefund er også størst i middelalderen, og derfor er de middelalderlige skatte også velegnede som spejl på samfundets tilstande. Hvor store værdier besad folk? Var mønterne af god kvalitet? Blev der nedlagt særligt mange skattefund i nogle perioder og i givet fald hvorfor?

HVAD ER ET SKATTEFUND?

Inden vi fortsætter gennemgangen af de middelalderlige skattefund fra Kronjylland og Djursland, vil det dog være på sin plads forinden at definere, hvad et skattefund egentlig er. Man opdeler skattefund i *møntskatte*, *skatte uden mønter* og *blandede skatte*. Da en meget stor del af skattefundene fra middelalderen kun indeholder mønter, er det i denne sammenhæng mest interessant at se på definitionen af disse. Den numismatiske definition på et skattefund er: *to eller flere mønter nedlagt eller tabt sammen*. Denne definition er valgt for nemheds skyld, men det skal tilføjes, at man i flere lande også regner enkeltfundne guldmønter for skattefund. Skattefund opdeles yderligere i: *Offerfund, Opsparede skatte, Akut nedlagte skatte* og *Tilfældigt tabte skatte*.[1] Når man i dag vil undersøge sammensætningen af et skattefund, er det meget vigtigt at holde sig for øje hvilken type skattefund, det er, man ser på, da det har stor betydning for hvilke mønter, der er i den. De opsparede skatte repræsenterer en bevidst udvælgelsesproces, der er gået forud for nedlæggelsen og har sikret, at kun de bedste mønter er kommet med, mens akut nedlagte og tilfældigt mistede skatte giver et bedre billede af dagligdagsmønterne. I den forbindelse giver de tilfældigt mistede skatte det mest præcise billede af den daglige møntcirkulation, idet de akut nedlagte har det problem, at der ofte forud for nedlæggelsen har fundet en udvælgelse sted, og at det derfor kun er de sidste mønter, der er akut nedlagte. Generelt kan det dog være meget svært at skelne mellem de forskellige skattetyper, selvom akut nedlagte og opsparede skatte udgør langt hovedparten af de middelalderlige skattefund.

HVORFOR GEMTE MAN SINE VÆRDIER VÆK?

Hvorfor har man så i tidligere tider så hyppigt gemt sine

Damarks største skattefund; Kirial Skatten.

værdisager væk, og hvorledes har historiens gang påvirket denne praksis? Krige og usikre tilstande anføres traditionelt som hovedårsagen til skattenedlæggelser, ligesom store sygdomsepidemier også kan have været skyld i, at flere skatte er forblevet i jorden. Denne hypotese er endnu ikke blevet anfægtet, selvom det naturligvis skal påpeges, at et land uden velstand ingen skatte har haft at grave ned. En forøgelse i mængden af skattefund kan derfor også ses som tegn på øget handel og velstand, om end dette kun kan betegnes som en sekundær faktor. Ser man på antallet af skattefund i perioden 1050-1550 får man følgende tal.[2]

1050-1100	=	23
1100-tallet	=	29
1200-tallet	=	54
1300-tallet	=	126
1400-tallet	=	53
1500-1550	=	31
I alt		326

1300-tallet skiller sig klart ud med over dobbelt så mange skatte som nogle af de andre perioder. Dette tal udgør 39 % af det samlede antal middelalderlige skatte fundet i Danmark. Dette stemmer fint overens med teorien om den ligefremme proportionalitet imellem ufreden i et land og mængden af skattefund. 1300-tallet var en periode præget af ufred, hvor Randers som bekendt med Niels Ebbesens drab på grev Gerhardt, traditionelt har fået fyldig omtale. 1300-tallets øgede mængde af skattefund afspejler dog ligeledes et samfund, hvor mønter er trængt ud i alle kroge af samfundet og ikke længere er forbeholdt samfundets øvre lag. I den tidlige middelalder anvendte kun en ganske beskeden andel af befolkningen mønter, hvorfor mængden af skattefund i det lys ligeledes må betegnes som ganske anseelige. Navnlig fra tiden under Sven Estridsens regering kendes mange skattefund. Dette skal ses i forbindelse med Svens forbitrede kampe om tronen samt vendernes gentagne angreb på landet i netop denne periode. Den geografiske fordeling af skattefundene giver også et praj om, hvor det er gået hårdest for sig, idet kun fire af denne periodes 27 skatte er fundet i Jylland. Resten er fundet på Fyn, Sjælland og Bornholm. Alene fra sidstnævnte stammer hele otte skattefund.[3]

Dog skal det påpeges, at teorien om flere skattefund fra ufredstider ikke er 100 procent vandtæt, idet borgerkrigen i 1500-tallet, Grevens Fejde, ikke kommer synderligt til udtryk i skattefundsmaterialet. Forklaringen på dette er ikke fastslået, men det beviser som så meget andet, at historien langt fra er en størrelse, der lader sig sætte på formel.

SKATTEFUND OMKRING RANDERS OG PÅ DJURSLAND

Vi skal nu bevæge os fra rigets historie over i regionens, nærmere betegnet Kronjyllands og Djurslands historie. Hvorledes forholder de middelalderlige skattefund herfra sig til de definitioner og teorier, der er beskrevet ovenfor? En optælling viser, at 16 skatte fra perioden 1050 til 1550 er blevet fundet inden for det område, som det nye museums ansvarsområde dækker. Opdelt i 100-årige perioder, som ovenfor ved det samlede danske materiale, fordeler skattefundene sig i vores område på den følgende og noget overraskende måde:

1050-1100	=	1
1100-tallet	=	0
1200-tallet	=	5
1300-tallet	=	3
1400-tallet	=	4
1500-1550	=	3
I alt		16

Materialet er ikke voldsomt stort i forhold til det samlede antal skattefund, men det er alligevel iøjnefaldende, hvor beskedent antallet af lokale skattefund fra 1300-tallet er. Hvis

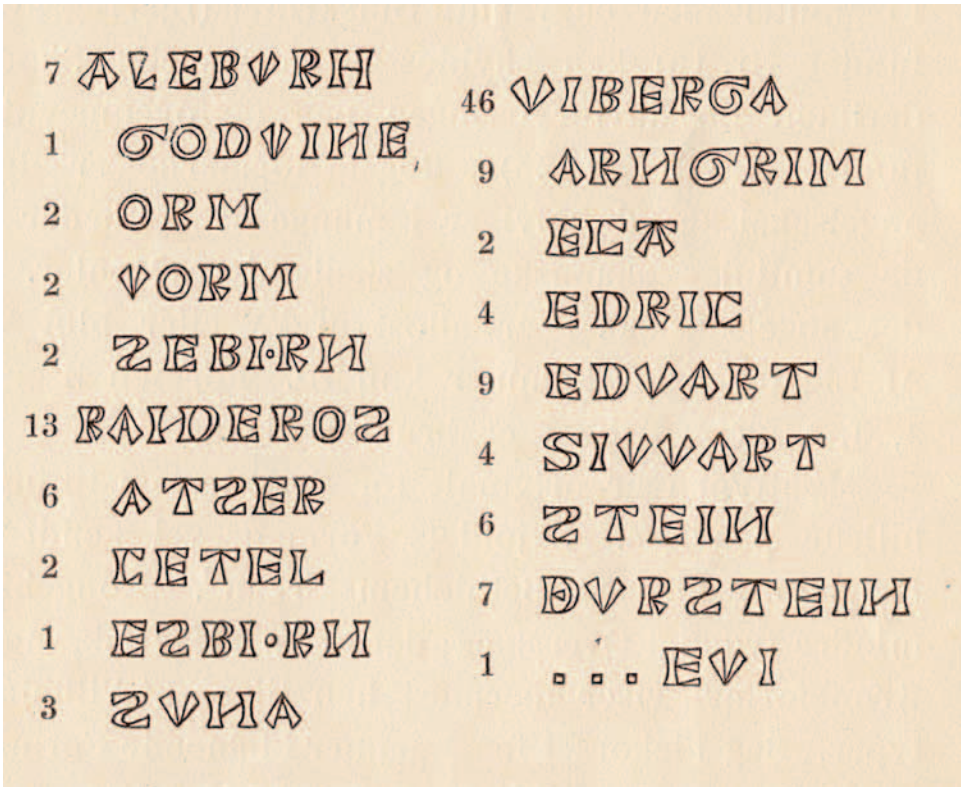

Fig. 1 Liste over anvendte bynavne og møntmesternavne på mønterne fra Øster Bjerregrav og Jegstrup Mose.

de samme tendenser, som ses på landsplan, skulle være gældende for Kronjylland og Djursland, burde der være flere nye skattefund fra 1300-tallet.

SKATTEFUND FRA 1000- OG 1100-TALLET

Den begrænsede mængde skattefund fra de ældre perioder kan til dels afskrives som statistiske udslag af et i forvejen ikke omfangsrigt materiale. Dog kunne man måske have forventet nogle skattefund fra perioden omkring kronstridighederne i 1100-tallet, hvor mange af urolighederne netop fandt sted i Jylland. Hvad der kan menes at mangle kvantitativt, er der til gengæld righoldigt af kvalitativt. Én af den tidlige middelalders mest spændende skatte er nemlig den, som blev fundet i Øster Bjerregrav ca. 10 km vest for Randers. Det drejer sig om en skat, nedlagt i Knud den Helliges regeringstid.[4] Skatten, der blev fundet under tørvegravning i 1922, består af 33 mønter af samme type. På forsiden ses kongen med sværd og skjold og omskriften CNVT REX, mens bagsiden prydes af et kors med omskrift med en af udmøntningsbyerne, ALEBURG, VIBERGA, RANDEROS og navnet på én af i alt 15 møntmestre. *[fig. 1]* Skatten ligner til forveksling en møntskat, fundet i Jegstrup Mose ved Viborg i 1878. Mønterne har ikke forbillede i andre samtidige og må derfor repræsentere deres egen selvstændige udmøntning. Det særlige ved dem er, at de kun indeholder omkring 75 procent af den mængde sølv, som andre samtidige møntyper gør. Disse mønter må derfor tydeligvis være dem, der refereres til i klagerne over Knud efter ledingens opløsning i 1085. Her blev det blandt andet påpeget, at kongelige ombudsmænd og opkrævere tillagde marken en større vægt og lod en øre knap gælde en ørtug, mens den middelalderlige møntenhed ørtug almindeligvis plejede at gælde tre ører.[5] Knud den Hellige har simpelthen devalueret sine jyske mønter, sandsynligvis for at finansiere sit planlagte togt til England. Mønterne er blevet udstedt fra Ålborg, Viborg og altså Randers, og det er derfor også særlig interessant for museet at have denne møntskat i sit nærområde.

SKATTEFUND FRA 1200- OG 1300-TALLET

Mængden af skattefund fra 1200-tallet synes velrepræsenteret, men tallet snyder en smule, idet to af de fire skatte stammer fra Valdemar Sejrs regeringstid (1202-1241), og en tredje er fra 1250'erne. Traditionelt forbindes 1200-tallets mange skattefund med århundredets sidste tredjedel, hvor indre uroligheder og pantsætninger skabte usikre tider, men kun én af skattene stammer altså fra denne periode. Skattene fra Valdemar Sejr er dog langt fra uinteressante af den grund. Den ene af dem udgør nemlig grundstenen i vores kendskab til Valdemar Sejrs udmøntninger, og er således af stor national betydning. Det drejer sig om Grenå-skatten fundet i Ågade i 1910, som består af mindst 12.000 mønter. Det endelige antal er noget usikkert, da man regner med, at en del mønter er forsvundet i lommerne på de mange mennesker, der tog del i optagningen af skatten.[6] *[fig. 2]* Indtil fundet af denne skat havde et kronologisk system for periodens mønter, og navnlig de jyske, været meget usikkert, da mønternes inskriptioner sjældent er særligt informative, og da mængden af udenlandske, mere informationsgivende mønter fra perioden, er meget sjældne. Med fundet af Grenå-skatten fik man ikke alene langt bedre styr på periodens mønter, man fik også kendskab til en række nye jyske mønttyper, som man ikke tidligere havde set.

Fig. 2 Samtidigt billede der viser tumulten omkring optagning af de mange mønter fra skatten i Ågade.

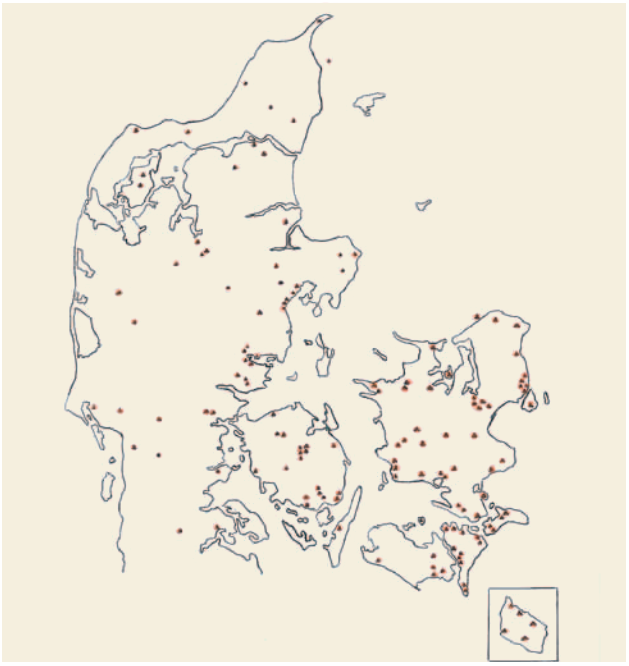

Fig. 3 Kort over skattefund fra perioden fra Erik Menveds regeringstid til udgangen af 1300-tallet.

Bevæger man sig videre til 1300-tallet, er mængden af skattefund, som nævnt, langt fra så stor, som man ville kunne forvente. Dette gælder navnligt, når man tager i betragtning, hvor ofte 1300-tallets uroligheder fandt vej til denne del af landet. Nyheden om mordet på grev Gerhard i 1340 eller Valdemar Atterdags belejring af Randers og ødelæggelse af herregårdene Katholm og Estrup i 1359 burde umiddelbart have fået befolkningen til at gemme deres værdisager væk, men dette ser altså ikke ud til at have været tilfældet. Nu er der naturligvis mange faktorer, der har betydning for, at en møntskat, nedgravet i middelalderen, finder vej til museernes samlinger. Alligevel synes tre skatte langt fra at være i nærheden af det forventelige antal for et område så stort som Museum Østjyllands. I et forsøg på at undersøge, hvorvidt der kan være tale om tilfældigheder, er resten af landets skattefund fra perioden fra Erik Menveds regeringstid til udgangen af 1300-tallet blevet sat ind på et kort. *[fig. 3]*

Fig. 4 Gl. Estrup

Kortet viser, at Djursland og Kronjylland ikke er alene om at have et beskedent skattefundsmateriale fra 1300-tallet. I Vestjylland, Himmerland, Vendsyssel og Thy er mængden af skattefund også begrænsede. I resten af landet ligger skattefundene flere steder i tydelige koncentrationer omkring købstæderne. Det drejer sig navnlig om områderne omkring Viborg, Århus, Horsens, Odense, Svendborg, Slagelse/Sorø, Skælskør, Næstved, Roskilde, København, Vordingborg/Nykøbing Falster og på Bornholm. Ser man bort fra disse koncentrationer, er fordelingen over landet jævn, hvorfor købstæder må ses som tungtvejende faktorer i forhold til mængden af skattefund. Dette kan heller ikke komme som en overraskelse, da man må forvente, at det er her, der er blevet kæmpet mest, og nødvendigheden af at gemme sine værdier derfor også har været størst.

Hvad der til gengæld er overraskende er, at vigtige købstæder som Randers og Aalborg ikke er repræsenteret. En mulig forklaring kan være, at Valdemar Atterdag i medgift havde fået nørrejyske pantelen med udgangspunkt i Aalborghus, og at generhvervelsen af områderne i umiddelbar nærhed til disse, derfor ikke var så besværlige.[7] Dette kan dog ikke være hele forklaringen, da der under de jyske stormænds oprør i 1359 var kampe omkring Randers samt ved Katholm og Estrup på Djursland *[fig. 4]*.[8] Sidstnævnte begi-

venheder kan have været udslagsgivende for nedlæggelsen af Grenaa II-skatten, der er nedlagt omkring dette tidspunkt.[9]

På trods af, at Museum Østjylland altså ikke kan bryste sig af en større mængde 1300-tals skattefund fra sit ellers i datiden hårdtprøvede område, kan det alligevel, takket være Kirial-skatten, følge med, når talen falder på århundredets skattefund. Skatten blev fundet på en mark i Enslev sogn vest for Grenå i 1967, og skal sandsynligvis også ses i sammenhæng med kongens hærgen af de djurslandske herregårde, selvom den tidligst kan være nedgravet i 1363.[10] Den bestod af ikke mindre end 81.422 franske, engelske og i særdeleshed tyske hulpenninge nedgravet i to malmgryder, og er Danmarks største skattefund. Skatten, der må have repræsenteret en enorm værdi, er et forbilledligt eksempel på landets monetære situation i samtiden. Efter Christopher II´s død i 1333 stod landet både uden konge og møntvæsen. Økonomien skulle dog fortsat køre rundt, og befolkningen tog udenlandske mønter i brug. På trods af sin ihærdige indsats for at samle riget var en genoptagning af udmøntningerne ikke noget, der lå Valdemar Atterdag nær, og praksis med at bruge udenlandske mønter fortsatte derfor under hans regeringstid. I anden halvdel af 1300-tallet var tyske hulpenninge stort set enerådende, hvilket Kirial-skatten altså er et yderst overbevisende eksempel på. Samtidig må den betegnes som selve indbegrebet af en skat med sine tusindvis af mønter nedgravet i malmgryder. Man kan således have svært ved at undertrykke lysten til at begrave fingrene i de mange mønter og lade dem regne ned over sit hoved.

SKATTEFUND FRA 1400- OG 1500-TALLET

Når man bevæger sig videre til 1400-tallets skattefund fra Kronjylland og Djursland, er de yderst repræsentative i forhold til resten af rigets 1400-tals skattefund.

Tre af de fire skatte er fra Erik af Pommerns regeringstid (1396-1439), hvilket stemmer godt overens med 1400-tallets danske skattefund, idet 37 skatte er fra den periode, mens kun 12 stammer fra den resterende del af 1400-tallet. I skattefundsmaterialet fra Erik af Pommerns regeringstid er det tydeligt, at man har forsøgt at undgå Erik af Pommerns kobbersterling, der var af meget ringe kvalitet. Produktionen af kobbersterling begyndte ca. 1422, og kun fem af de 37 skattefund kan med sikkerhed siges at være fra før denne tid. Af de resterende 32 skattefund indeholdt kun 10 kobbersterling, og kun i seks af dem spiller disse mønter en større rolle. Af de tre skattefund fra Erik af Pommerns regeringstid, der er fundet i Museum Østjyllands ansvarsområde, består to af dem af Erik af Pommerns sølvmønter samt udenlandske mønter. Her kan fremdrages skatten fra Kalø Slotsruin, der indeholdt 12 lebarder fra Lund og Næstved og 54 blandede nordtyske mønter.[11] Lebarderne er godt nok ikke verdens bedste mønter, men de er lavet i en union med de vendiske hansebyer, der længe havde haft en møntunion til sikring af mønternes lødighed (indhold af sølv), og de er således garanteret en vis værdi.[12] Kun et af skattefundene, Grenå III, består udelukkende af Erik af Pommerns kobber-

Fig. 5 Kobbersterling fra Randers.

Fig. 6 Ringene fra Østervang skatten

sterlinge. Syv er fra Randers, to fra Næstved, en fra Lund, og fire kunne ikke bestemmes nærmere. *[fig. 5]* Skatten har ikke udgjort nogen betydelig værdi, og den er faktisk landets mindste møntskat fra hele perioden. Alligevel må den dog have været værdifuld nok for sin grenågensiske ejer til, at den skulle graves ned, hvis der da ikke i virkeligheden er tale om en pung, der er blevet tabt og ikke fundet igen.

De danske middelalderlige skattefund fra første halvdel af 1500-tallet danner et betydelig mere broget billede end de forrige århundreder. For det første er de fleste blandede med både udenlandske mønter og flere forskellige danske kongers mønter. Dette gør det svært at datere skattene præcist. Således kan der muligvis være tale om en stigning i mængden af skattefund omkring Grevens Fejde, men fordi dateringen af skattene er så upræcis, er det svært at sige, hvor meget borgerkrigen har betydet for deres nedlæggelser. For det andet er skattene også ofte iblandede smykker og sølvtøj, hvilket ligeledes gør det sværere at sammenligne dem, end når der er tale om rene møntskatte. De tre skatte fra første halvdel af 1500-tallet, der er fundet inden for Museum Østjyllands ansvarsområde, består af to mindre med 18 og 16 mønter fra henholdsvis Christian I/Kong Hans fundet på Virring kirkegård og Christian II fundet i Mårup ved Nødager.[13] Den tredje derimod, som er fra Østervang ved Ebeltoft, er en for datiden kæmpemæssig skat med både danske og udenlandske mønter samt sølvfingerringe. Skatten, der blev fundet i 1792, lå i en tinkande og en lerpotte og bestod af ikke mindre end 2920 hvide eller lignende småmønter fra Christopher af Bayerns, Rigsrådets, Christian I´s og Kong Hans´ regeringstid. Hertil kommer 121 vendiske skillinger og fire guld-gylden, formodentlig rhinske, samt tre forgyldte sølvfingerringe. De to af ringene havde billeder af Maria og barnet i relief.[14] *[fig. 6]* Faktisk er skatten den største fra 1500-tallets første halvdel, som er fundet i Danmark.

Kvantitativt er de nærmeste konkurrenter et skattefund fra Assens på Fyn med 1551 mønter og et fra Voldtofte ligeledes på Fyn med 1604 mønter.[15] Skatten fra Østervang er altså dobbelt så stor som nogen tilsvarende fra hele riget og er derfor et imponerende eksempel på den betydelige rolle, købstaden Ebeltoft har spillet i slutningen af middelalderen, inden 1600-tallets mange krige og epidemier satte ind.

LOKAL, REGIONAL OG NATIONAL HISTORIE

Set i lyset af de ovenfor beskrevne skattefund, kan der ikke herske tvivl om, at der i Museum Østjyllands ansvarsområde gennem tiden er fremkommet en overordentlig imponerende række af middelalderlige skattefund. Disse spænder vidt fra beskedne skatte som Øster Bjerregrav-skatten, der kaster nyt lys over Knud den Helliges indenrigspolitiske gerninger, til Kirial-skatten, der med sine 80.000 mønter sætter opfattelsen af det sene 1300-tal i perspektiv samtidig med, at den giver os et billede på den monetære situation i landet på det tidspunkt.

Isoleret set er der således ingen tvivl om, at der i Museum Østjyllands ansvarsområde er fundet flotte skattefund, der i flere tilfælde også er af national betydning. Når disse mange skattefund vurderes samlet, løftes deres værdi dog til et niveau, hvor kun ganske få andre museer i landet kan være med. Skattefundene har både overordentlig stor betydning for vores forståelse af den tidlige middelalders monetære systemer og højmiddelalderens danske møntvæsen og inkluderer ligeledes 1500-tallets og Danmarks største skattefund. De repræsenterer derfor en fundgruppe, der i høj grad kan bidrage til både den regionale og nationale historieskrivning.

Noter

1 Grinder-Hansen, 1992, s.26-30.

2 Steen Jensen, 1989, s. 58. Optællingen er 20 år gammel, men den store forøgelse af antallet af møntfund, der er sket igennem de seneste 30 år, takket være metaldetektoren, er primært sket inden for enkeltfundene, mens forøgelsen af antallet af deciderede skattefund har været yderst beskeden.

3 Bendixen, 1992, s.90.

4 Galster, 1934, s. 129-136.

5 Ælnoths krønike, cap. XVI.

6 Galster, 1931, s. 214.

7 Sjællandske Krønike, s. 32.

8 Sjællandske Krønike s. 61.

9 Steen Jensen med flere, 1992, s.137.

10 Steen Jensen med flere, 1992, s.148.

11 Steen Jensen med flere, 1992, s.230.

12 Jesse, 1927.

13 Steen Jensen med flere, 1992, s. 256 og s. 258.

14 Steen Jensen med flere, 1992, s. 250. Da skatten antagelig er blevet indsmeltet på den Kgl. Mønt og kun 43 mønter samt ringene bevaret, er det svært med sikkerhed at udtale sig om skattens indhold.

15 Steen Jensen med flere, 1992, s. 264 og s. 267.

Litteratur

Bendixen, Kirsten 1992: Møntcirkulation, møntpolitik, møntfunktion i Danmark ca. 1050- ca. 1241. I: Jensen, Jørgen Steen m.fl.: Danmarks Middelalderlige Skattefund, c.1050-c.1550, bd. 1. København.

Galster, Georg 1931: Møntfundet fra Grenaa og de jydske Penninge fra Tiden 1146-1234. I: Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1931, s. 207-264.

Galster, Georg 1934: Knud den Helliges jydske Mønter. I: Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1934, s. 129-136.

Grinder-Hansen, Keld 1992: Fundtyper og sammensætninger af skattefund. I: Jensen, Jørgen Steen m.fl.: Danmarks Middelalderlige Skattefund, c.1050-c.1550, bd. 1. København.

Von Heijne, Cecilia 2004: Särpräglat. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca. 800-1130). Stockholm.

Jensen, Jørgen Steen 1989: 1300-tallet – skattefundenes store periode. I: Nationalmuseets Arbejdsmark 1989. s. 57-67.

Jensen, Jørgen Steen m.fl 1992: Danmarks Middelalderlige Skattefund, c.1050-c.1550, bd. 1-2. København.

Jesse, Wilhelm 1927: Der wendische Münzverein. Braunschweig.

Sjællandske Krønike. Oversat og kommenteret af Rikke Agnete Olsen. Højbjerg 1981.

Ælnoths Krønike. Oversat og kommenteret af Erling Albrectsen. Odense 1984.

Ditlev Kirketerp

– byens glemte handelsfyrste

Af Anders Have Espersen

Den 12. juni 1792 døde overopsynsmand ved toldvæsenet, Ditlev Kirketerp, på sin gård i Hunderup sogn ved Ribe.[1] Ditlev Kirketerps legeme blev straks derefter bragt til Randers, hvor den afdøde mindre en et årti tidligere havde været en af byens rigeste købmænd og mest ansete borgere. Selvom Ditlev Kirketerp, i både kilderne fra sin egen levetid og i flere senere beskrivelser, omtales som en af de væsentligste aktører i udviklingen af handelen i Randers i anden halvdel af 1700-tallet, findes der ingen længere beskrivelse af hans liv og virke.

DEN RIGESTE KØBMAND I HOBRO

Den senere randrusianske handelsfyrste kom til verden i Hobro den 8. september 1734 som søn af købmanden Morten Nielsen Kirketerp og dennes hustru, Anne Marie Wedege.[2] Parret havde giftet sig i Randers den 2. juni 1733, og Anne Marie Wedege var enke, da hun ægtede købmanden i Hobro.[3] Blot et år før brylluppet var hendes daværende mand, Ditlev Bering, der var købmand i Randers, afgået ved døden efter kun fire måneders ægteskab.

Ifølge en slægtsbog, udarbejdet over familien Wedege, var det et økonomisk set godt parti, som Anne Marie Wedege havde fundet sig i Morten Kirketerp, der blev vurderet til at være den rigeste købmand i Hobro.[4] Der var dog ikke mange konkurrenter til denne titel, idet der omkring dette tidspunkt blot var fire til fem købmandsfamilier i den lille købstad med kun cirka 450 indbyggere.[5] Morten Kirketerps købmandsforretning var ikke prangende, men altså nok til at handelen derfra gjorde dens indehaver forholdsvis velhavende. I 1743 viste skattemandtallet, at forretningen havde en købmandskarl, fire tjenestefolk, fire heste og en vogn tilknyttet. Købmanden selv havde en formue på 5000 rigsdaler.[6]

Ditlev Kirketerp, der sandsynligvis blev opkaldt efter sin mors afdøde mand, voksede altså op i gode kår i købmandsgården i Hobro. Kildematerialet fortæller ikke meget om hans ungdomsliv, men man kan forestille sig, at han både som barn og som ung mand, sammen med sine to yngre brødre, Niels og Peder, var en del af faderens forretning.

Da Ditlev Kirketerp var 18 år gammel, døde moderen, Anne Marie Wedege, og på et tidspunkt i løbet af de følgende fire år forlod købmandssønnen Hobro til fordel for Randers, der med sine omtrent 2800 indbyggere var seks gange så stor.[7] Allerede i 1754 må han have påbegyndt en form for handelsvirksomhed, eftersom han den 17. september det år opkøber en mængde farvede klæder fra Viborg Tugthus' manufakturfabrik.[8]

ET FORNUFTIGT GIFTERMÅL

I Randers fik Ditlevs Kirketerps kommende hustru, Anna Brock, i december 1757 kongelig bevilling til, hvis hun ikke var frugtsommelig, at gifte sig på ny, skønt sørgeåret efter hendes mands død endnu ikke var ovre.[9] Anna Brock var enke efter købmanden Christen Welling, som hun havde giftet sig med i 1745, og hun var som sin afdøde mand ud af en byens mest agtede handelsfamilier. Hendes halvbror var den senere så berømte grosserer i København, Niels Brock, mens faderen, Rasmus Brock, var en af de kendteste handelsmænd i Randers. Den unge Ditlev Kirketerp fik efter alt at dømme kontakt til den 32 år gamle enke gennem sin onkel, den randrusianske købmand Hans Kirketerp, der var gift med Anna Brocks storesøster, Sidsel Margrethe Brock. [10]

Den 1. februar 1758 giftede Ditlev Kirketerp og den ni år ældre Anna Brock sig i Skt. Mortens Kirke i Randers, og dermed var den 23 år gamle købmandssøn fra Hobro blevet en del af det, der på den tid kunne opfattes som den randrusianske overklasse.[11] Med sig ind i ægteskabet tog Anna Brock tre børn fra første ægteskab, deriblandt den femårige Rasmus Welling, der siden, som Stadthauptmand og købmand, kom til at sætte sit store præg på byen.[12]

Rasmus Welling blev i 1779 gift med Else Cathrine Bay og

Øverst: Amtsavisens bygning, Nørregade 7 i Randers. Bygningen er opført som pakhus af Ditlev Kirketerp. Nederst: Portrætmaleri af Ditlev Kirketerps stedsøn Rasmus Welling.

Epitafium for Morten Kirketerp og Anne Marie Wedege i Hobro Kirke. Opsat af hans børn.

Silhuet af Christian Welling.

Ditlev Kirketerps købmandsgård i Torvestræde.

fra det tidspunkt havde ægteskabet med Anna Brock bragt Ditlev Kirketerp i familie med de tre største og rigeste købmandsslægter i Randers: Welling, Brock og Bay. Samtidig var Anna Brocks lillesøster, Frederikke Brock, gift med byens vejermester Johan Hansen og var dermed mor til de senere meget driftige købmænd Hans Christian Hansen og Rasmus Hansen. At Ditlev Kirketerp fik Johan Hansen som svoger var bestemt ikke uvæsentligt for en mand, der gjorde sig inden for handel. I sin egenskab af vejermester var det nemlig Johan Hansen, der afgjorde, hvor store eller små mængder, der præcist befandt sig i de varebeholdninger, de handlende bragte til byen. Fra 1771 kunne Ditlev Kirketerp desuden tælle byens kommende borgmester i sin udvidede familie, da Johan Frederik Carøe giftede sig med Frederikke Brocks datter Anna Margrethe Hansen.[13]

KØBMAND OG JORDBESIDDER

I marts 1758 fik Ditlev Kirketerp bevilliget et krohold i Øster Tørslev. Kroen overtog han fra sin svoger Niels Brock, der havde forpagtet den i fire år, men nu rejste til København med sin hustru Lene Bredahl.[14] Der skulle gå endnu næsten et år, før han den 12. januar 1759 kunne tage borgerskab i Randers som købmand ud i grove varer.[15] Straks derefter må Ditlev Kirketerp være gået i gang med at opføre en købmandsgård i Torvestræde. Den stod færdig allerede i 1760. At han fra et tidligt tidspunkt ikke udelukkende satsede på varehandel, fremgår af, at Ditlev Kirketerp samme år fik kongelig bevilling på endnu en af omegnens kroer, denne gang i Hald By.[16] Det lader til, at Ditlev Kirketerp i løbet af kort tid blev en mand, der herskede respekt om i byen. Blot fire år efter, at han havde taget borgerskab, bad han selv om at blive afløst som eligeret borger. Der var altså ikke gået mange år, fra han var kommet til Randers, og til at han var blevet en del af byens styre.[17]

Ægteparret Brock og Kirketerp havde siden brylluppet fået to børn, Kristen og Anne Marie, der henholdsvis blev

Dronningborg Hovedgårds hovedbygning, som den tager sig ud i dag. Bygningen er tegnet af arkitekt L. Egefeldt i begyndelsen af 1900-tallet.

Amtsforvalter i Kalundborg og gift med en regimentskvartermester. De følgende tre år fulgte Anne Margrethe, der døde ugift i 1784 og Mette Elisabeth, som senere blev gift med en købmand i Lemvig. Det var ikke kun familien, der blev udvidet. Seks år efter, at han havde erhvervet sit borgerskab i Randers, havde Ditlev Kirketerp i 1765 gennem både handel og arven fra sin afdøde far fået råd til at betale et anseeligt beløb for en del af Bjellerup Ladegård med tilliggende jord, og familien Kirketerp flyttede herefter ind i en på stedet nyopført hovedbygning, som fik navnet Dronningborg. Købet blev muliggjort af det salg af ryttergodserne, som blev sat i værk på det tidspunkt, og Ditlev Kirketerp købte desuden i samme ombæring Svallinggård ved Asferg, der var hovedsæde for Dronningborg Nordre Rytterdistrikt.[18] Han var derefter ikke blot købmand og kroejer, men ligeledes jordbesidder og producent af landbrugsvarer. Han var desuden blevet udnævnt til konsumtionsforpagter og skulle i denne egenskab indkræve statsskatter og forpagte afgifterne af handelsvarer i området.[19]

Ditlev Kirketerp foretog yderligere et køb i året 1765, da han erhvervede Skt. Mortens Kirkes gamle altertavle. Altertavlen var blevet sat til salg, da svogeren Niels Brock havde besluttet sig for at donere en ny tavle til sin fødebys kirke. På en auktion købte Ditlev Kirketerp altertavlen for 75 rigsdaler, og han opstillede den derefter i Hald Kirke. Kirken var sammen med en lang række af gårdene omkring Hald gennem købene af rytterdistriktets jorder kommet i Ditlev Kirketerps besiddelse. [20]

UDENRIGSHANDLENS FOREGANGSMAND

Randers havde endnu i midten af 1760'erne ikke haft nogen væsentlig skibsbåren udenrigshandel. Besejlingsforholdene i Randers Fjord havde i en længere periode ikke været gode nok til, at en større handel kunne sættes i gang. I 1735 havde Randers Magistrat beklaget sig til regeringen over, at fjorden helt op til byen kun kunne besejles af mindre skibe, mens de skibe, der bar en større last, til stor bekostning måtte se deres varer blive fragtet med pramme til og fra byen. Omkring 1765 slog flere af byens købmænd, deriblandt Ditlev Kirketerp og Rasmus og Hans Christian Hansen, sig sammen for at få fjorden udvidet og havnen forbedret. I takt med forbedringerne fik man skabt grobund for udenrigshandel, og Ditlev Kirketerp, som blandt andet begyndte at sejle varer til Bordeaux i Frankrig, blev en af foregangsmændene på dette felt.[21] Udover grove varer og kornprodukter føjede sandsynligvis også brændevin sig fra omkring 1770 til de varer, som Ditlev Kirketerp udførte fra Randers, da han dette år fik bevilling til brændevinsbrænding i Øster Tørslev.[22] Året efter opførte den foretagsomme handelsmand et stort pakhus ved Nørre Port. Pakhuset, der i dag er en del af Randers Amtsavis' bygning, blev udover opbevaring også brugt til slagtested for de svin og kvæg, som Ditlev Kirketerp opdrættede på gårdene ved Dronningborg.

Blot 16 år efter, han havde slået sig ned som købmand, blev Ditlev Kirketerp i 1774 udnævnt til hofagent og justitsråd og to år senere til etatsråd af 3. klasse. De to rådstitler var begge uden reel betydning, men var tildelt ham af kongen og viste, at Ditlev Kirketerp var en af byens førende mænd. Ifølge den islandske rejsende Arni Magnussen, der omkring dette tidspunkt lagde vejen forbi Randers, var Ditlev Kirketerp ligeledes den rigeste købmand i byen.[23]

Mens hans status som konsumtionsforpagter gjorde Ditlev Kirketerp upopulær hos blandt andet bønderne, hvis ulovlige brændevinsbrænderi han slog hårdt ned på, lader han til at have stået i et bedre lys hos søens folk. I 1775 blev

Skt. Mortens Kirkes gamle altertavle i Hald Kirke.

Søren Møllers Gades Skole. Skolen er opført i år 1900 som den Bay-Kirketerpske Borgerskole.

han i hvert fald i et testamente indsat som universalarving af en taknemmelig skipper ved navn Jens Lyngsøe. Ifølge skipperen var grunden, at Ditlev Kirketerp nogle år tidligere *"var den eneste årsag til, at han igen blev sat i fart og næringsvej"*, efter at han var forlist og havde mistet alt. Den rige købmand havde desuden givet ham tag over hovedet og behandlet ham *"som sit eget barn ved kærlig affektion"*. For Ditlev Kirketerp var der dog den lidt trælse omstændighed ved testamentet, at han for at modtage Lyngsøes efterladenskaber også skulle betale skipperens gæld og besørge begravelsen.[24]

Den megen velstand til trods valgte Ditlev Kirketerp i 1775 at sælge Dronningborg Hovedgård til kammerherre Christian Frederik Juul, og han bosatte sig derefter sandsynligvis i huset i Torvestræde endnu engang.[25] Herfra havde han et bedre overblik over den handel, som han var ved at udvide til fjernere egne.

Under den amerikanske uafhængighedskrig fra 1775-1783 overtog en stor del af de danske købmænd og skibsredere sejladsen med varer fra de krigsførende nationer England, Frankrig og Holland. Disse landes havne var spærret under krigen, og for et neutralt land som Danmark, der kunne sejle frit på havene, betød det, at landets købmænd oplevede det, man siden kaldte den "florissante" periode.[26] Det samme gjaldt Ditlev Kirketerp i Randers, der, i de otte år krigen varede, byggede større skibe og blandt andet sejlede varer til og fra Vestindien, Spanien, og Frankrig.[27]

SKOLEGRUNDLÆGGER OG BYGHERRE

Midt i den store fremgang, som blev Ditlev Kirketerp og flere andre af de randrusianske storkøbmænd til del, besluttede han sig for at opføre en ny skole i byen.

"Den Kirketerpske Skole" blev oprettet den 20. januar 1778 og havde til huse i en toetagers bygning i Brødregade. Skolens undervisning omfattede kristendom, læsning, skrivning, regning, historie, geografi, italiensk bogholderi, matematik og tysk. Sidstnævnte fag betød, at skolen blev kendt som den tyske skole i byen. Ditlev Kirketerp havde ikke hidtil haft meget tilovers for byens skolevæsen, og i sin skoles fundats skrev han, at *"her i Randers har i mange Aar været*

Del af mindetavle fra Rasmus Wellings pakhus. Udover navnene D. Kirketerp, A. Brock, R. Welling og E.C. Bay er denne del af tavlen prydet med en merkurstav og en trefork, der sammen symboliserer handel og søfart.

en saadan Mangel paa duelige og bequemme Skoleholdere og aldrig hidtil været nogen, der har kunnet informere udi andre Videnskaber end alene Christendommen, at regne og skrive, efterdi ingen publique Anstalt har dertil været gjort, derfor have de Forældre, som have ret Omsorg for deres Børn og have Formue dertil, maattet sende dem andensteds hen, nemlig baade til Lübeck og Flensborg for at gaa i Skole, og hvo det ikke formaaede, maattet lade deres Ungdom gaa uden at faa nogen retskaffen Undervisning". For at sørge for at der med sikkerhed blev rådet bod på disse mangler i den randrusianske undervisning, udnævnte Ditlev Kirketerp sig selv til direktør for sin egen skole, og han udpegede desuden sin stedsøn, den fremadstormende købmand Rasmus Welling, til sin efterfølger på posten.[28] I 1844 blev Ditlev Kirketerps skole slået sammen med den skole, som en anden købmand, Jens Rudolfsen Bay, i 1776 havde oprettet på hjørnet af Kirkegade og Torvegade. I 1901 fik denne skole hjemsted i bygningen, der senere blev kendt som Søren Møllers Gades skole.[29]

Ditlev Kirketerp blev i en beskrivelse af Randers, udgivet ti år efter hans død, karakteriseret som en af byens helt store bygherrer. Han var fremhævet for, så længe evnerne og midlerne tillod det, både at have opført nye bygninger og for at have forbedret allerede eksisterende huse i byen. Byggeaktiviteten betød, at en stor del af byens håndværksfolk og daglejere fandt arbejde hos ham, hvilket i beskrivelsen betegnes som meget gavnligt for byen.[30] En af de mest markante bygninger, som Ditlev Kirketerp stod bag i Randers, var pakhuset ved Nørreport. I juli 1780 solgte han bygningen til Rasmus Welling for 5000 rigsdaler, og i 1803 opførte stedsønnen det forhus til pakhuset, der i dag kan ses på hjørnet af Nørregade og Lille Voldgade.[31] I respekt for stedfaderen og sin mor anbragte Rasmus Welling en mindetavle over døren, hvorpå navnene D. Kirketerp, A. Brock, R. Welling og E.C. Bay stod. Mindetavlen var desuden prydet med et overflødighedshorn, en bog med kong Christian den 7's navnetræk, et skibsanker, en vægt og andre symboler på den handel og søfart, som både Ditlev Kirketerp og Rasmus Welling havde været involveret i.[32]

EN UFORKLARET KONKURS

Ditlev Kirketerps hustru, Anna Brock, hvis familiemæssige baggrund utvivlsomt havde været medvirkende til den hurtige opstigen, købmandssønnen fra Hobro oplevede i Randers, døde i foråret 1781.[33] Få måneder efter giftede Ditlev Kirketerp sig med den 14 år yngre Katrine Hedevig Hee, der var datter af biskoppen i Århus, Jørgen Hee. [34] Parret fik fire børn, hvoraf to døde som spæde.[35]

Den 27. juni 1785 ophævede Ditlev Kirketerp pludselig sin handel og bortauktionerede sin store beholdning af vin, brændevin og brændevinspiber.[36] Han fik derefter sin retrætestilling som overopsynsmand ved toldvæsenet i Ribe og Århus stifter. At det stod slemt til med etatsrådens finanser, viser den omstændighed, at Rasmus Welling måtte kautionere for stedfaren, der i november 1785 skyldte den Kgl. Porcelænsfabrik i København 1065 rigsdaler.[37] Trods de økonomiske vanskeligheder lader det til, at Ditlev Kirketerp stadig kunne opretholde en husstand, der var en etatsråd værdig. Ifølge folketællingen fra 1787 havde han således syv tjenestefolk til rådighed.[38]

Ingen af de korte beskrivelser, der tidligere har været af Ditlev Kirketerps liv, fortæller noget som helst om årsagen til den konkurs og deroute, som den førhen så velhavende købmand blev ramt af. I 1802 blev det blot konstateret, at *"han tilsidst blev uhældig, og ved Uheld ganske sat ud af sin Virkekreds"*.[39] Hvilke uheld, der ramte Ditlev Kirketerp, vides altså ikke, men det kan naturligvis ikke udelukkes, at et eller flere af hans skibe tabte sin last med erstatningskrav til følge. Ligeledes kan det tænkes, at det gik ned ad bakke for ham efter, at den amerikanske uafhængighedskrig endte, og han dermed ikke længere kunne drage fordel af de krigsførende magters manglende handel. Da den "florissante" periode un-

Mindesten for Ditlev Kirketerp, Anna Brock og Kathrine Hedevig Hee. Stenen befinder sig på Østre Kirkegård i Randers

der krigen sluttede, var der en del af de danske købmænd, der led store tab og var nødsaget til at låne penge af staten for at klare sig. Nogle af de købmænd, der havde tjent gode penge i perioden, var for sene til at forudse freden og så sig fanget i en betalingskrise. Enkelte københavnske handelshuse brød sammen, og det er ikke utænkeligt, at det samme var tilfældet for Ditlev Kirketerps forretning i Randers.[40]

Selvom Ditlev Kirketerp havde stor betydning for byens handels- og skoleliv og i sin levetid var en af dens vigtigste borgere, er der i dag ikke mange spor efter ham i Randers. Dog blev en vej i 1943 opkaldt efter ham i området bag sygehuset, mens navnet "Den Bay-Kirketerpske Borgerskole" endnu pryder facaden på den gamle skole i Søren Møllersgade.

Noter

1 Kirkebogen for Hunderup Sogn 1727-1801. 12. juni 1792. arkivalieronline.dk.
2 Legat-Familien Brock, slægtsbog. Lokalsamlingen. RLA.
3 Kirkebogen for Skt. Mortens Sogn, Randers, 2. juni 1733. RLA.
4 Slægtsbog for familien Wedege, C6. Lokalsamlingen. RLA.
5 Den Danske Atlas, Bind 4. Beskrivelse af Hobro, 1768. Kongelige Universitets Bogtrykker A.H. Godiche.
6 Skattemandtal, Hobro, 1743, Morten Kirketerp, Nygaards sedler. www.nygaards-sedler.dk. Nygaards sedler er hen ved en halv million scannede noter og henvisninger til folketællinger, borgerskabsprotokoller, grundtakster og lignende. Noterne blev i sin tid lavet af arkivar ved Landsarkivet i Viborg H.S.A. Nygaard, og de er siden 2008 scannet ind på hjemmesiden af en projektgruppe under Rigsarkivet.
7 Tallet i 1769 var ca. 2718. Sørensen, Hanne Schaumburg; Knudsen Jensen, Tina; Hyldgård, Inger Marie: Randers – fra handelsplads til storkommune, s. 61. Randers 2002.
8 Bevidnelse af køb 1754. Arkivnummer PR-2498. LA.
9 Nygaards sedler. Anna Brock. www.nygaards-sedler.dk. 23. december 1757.
10 Legat-Familien Brock, slægtsbog. Lokalsamlingen. RLA.
11 Kirkebogen for Skt. Mortens Sogn, Randers, 1. februar 1758. RLA.
12 Se: Uldall, F.: Stadthauptmand Rasmus Welling. Fra Randers Amt 1910. Randers 1910.
13 Legat-Familien Brock, slægtsbog,. Lokalsamlingen. RLA.
14 Nygaards sedler. Ditlev Kirketerp. www.nygaards-sedler.dk. 21. marts 1758.
15 Nygaards sedler. Borgerskabsprotokollen for Randers, Ditlev Kirketerp. www.nygaards-sedler.dk. 12. januar 1759.
16 Nygaards sedler. Ditlev Kirketerp. www.nygaards-sedler.dk. 14. juli 1760.
17 Spreckelsen, Povl v. (red.): Randers Købstadshistorie, bind 2, s. 447. Randers 1952.
18 Spreckelsen, Povl v. (red.): Randers Købstadshistorie, bind 1, s. 211. Randers 1952, og www.svallinggaard.dk.
19 "Hollandske Kedelførere", i (Christensen, Villads (red.): Jydsk Historisk Topografi, 3 række, 5 bind. s. 51-58. København 1906-08.
20 Hall, Henning: Ryttere, Rak og Randersborgere, s. 126. Randers 1986.
21 Galthen, Matthias: Forsøg til en Beskrivelse over Kiøbstaden Randers. 1802., s. 72. Randers Købstadshistorie, bind 1. s. 249-250 og 256. Randers 1952.
22 Nygaards sedler. Ditlev Kirketerp. www.nygaards-sedler.dk. 11. april 1770.
23 "En islandsk eventyrer – Arni Magnussons Optegnelser". København 1918.
24 Nygaards sedler. Jens Lyngsøe. www.nygaards-sedler.dk. Kgl. Konf. på testamentet 8. august 1777.
25 Støvring Herred i J.P. Trap: Kongeriget Danmark. 2. bind, s. 473, København 1859.
26 Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, bind 9. 1700-1800. s. 296-303. København 1990.
27 Galthen, Matthias: Forsøg til en Beskrivelse over Kiøbstaden Randers, s. 72. Randers 1802.
28 Spreckelsen, Povl v. (red.): Randers Købstadshistorie, bind 2, s. 467-468. Randers 1952.
29 Spreckelsen, Povl v. (red.): Randers Købstadshistorie, bind 2, s. 474-478. Randers 1952.
30 Galthen, Matthias: Forsøg til en Beskrivelse over Kiøbstaden Randers, s. 72-73. Randers 1802
31 Skøde på matrikel 545,546,547 og 548. Matrikelarkivet, RLA.
32 Uldall, F.: Stadthauptmand Rasmus Welling. Fra Randers Amt 1910, s. 57. Randers 1910. Genstandsnummer +1966. KHM.
33 Uldall, F.: Stadthauptmand Rasmus Welling, Fra Randers Amt 1910, s. 58. Randers 1910.
34 Nygaards sedler. Katrine Hedevig Hee. www.nygaards-sedler.dk. 1781.
35 Nygaards sedler. Ditlev Kirketerp. www.nygaards-sedler.dk.
36 "Det stod i avisen for 175 år siden", Randers Dagblad, 18. juni 1960. RLA.
37 Uldall, F.: Stadthauptmand Rasmus Welling, Fra Randers Amt 1910, s. 58. Randers 1910.
38 Folketællingen for Randers 1787, RLA.
39 Galthen, Matthias: Forsøg til en Beskrivelse over Kiøbstaden Randers. . s. 73. Randers 1802.
40 Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, bind 9. 1700-1800. s. 296-303. København 1990.

Et bjerglandbrug

- landbruget i Toggerbo i Mols Bjerge i 350 år

Af Jakob Vedsted

Mols Bjerge med dets stærkt kuperede istidslandskab med magre, sandede og grusede jorder[1] er et enestående kulturlandskab med en lang og spændende kulturhistorie, idet Mols Bjerge – som det meste af landet – lige siden oldtiden har været dyrket og beboet. I 1887 kaldte forfatteren Henrik Pontoppidan dette landskab skønt i al sin armod *"Et storladent Ørkenland"*, hvor man træder *"ind over mægtige, nøgne, fuldkomment skallede Højder, hvor flokke af sky Hedefaar og enlige, magre Køer søger om efter kummerlig Føde, og hvor selve Naturens alvorsfulde Tavshed synes paatrykt af Livets haarde, møjsomme, daglige Kamp."* [2]

Mols Bjerge-området er beliggende i sognene Vistoft, Agri og Knebel, hvor det især er lokaliteterne Fuglsø, Bogens, Toggerbo, Agri, Basballe, Essendrup, Strandkær, Læggerholm og Viderup, der i udpræget grad har haft jorder i "bjergene". Langt de fleste ejendomme har imidlertid ligget på grænsen mellem højland og lavland og har udgjort en slags randbebyggelse med både gode og dårlige jorder, hvilket har kunnet afbøde for virkningen af de ringeste jorder.

Lokalt er vi så heldige at have forskellige skriftlige arbejder fra midten af 1700-tallet, der beskriver landbrugsforholdene. De er skrevet af den lokale præst i Vistoft fra 1740-1771, provst Erik Gjørup Pedersen Begtrup.[3] I 1767 beskrev han malende sit sognekald således: *"Legerholm, Viderup, Togerboe, Bogens, Bogensholm og Fuglsøe er formedelst høye løse Sandbakker snart ufrugtbar, som de efter 2 Aars Brug, første Aar til Boghvede, i 2det Aaret til Rug, maae at ligge derefter en 6 á 7 Aar i Hvile, inden den af Solen hidsige Sand kand samle en liden tynd Græsskall paa sig. Lidet eller intet Byg, Haure, Erter saaes paa samme sandrige og bergfulde Marker, men findes meget Jord formedelst anførte Aarsager, som ligger u-dyrket. Eng er her maadelig, Heder ingen, heller betydelige Sandflugt, skiønt Sanden stundom vit og bret af Bakken flyver og giør Kornet Skade, trækker den dog om et Par Aar eller Tre sin Mos og Græsbinding over sig og saaledes stiller sig selv."* [4]

I det følgende skal der gives et rids af dyrkningshistorien i Mols Bjerge primært med udgangspunkt i den lille landsby Toggerbo, der sammen med Bogensholm og Bogens udgjorde et ejerlav.

OLDTID OG MIDDELALDER

Lige siden oldtiden har mennesket efterladt sig spor af bosættelsesaktiviteter i Mols Bjerge. Mest markant er en række formodede bronzealderhøje beliggende i området omkring Trehøje. Derimod kendes der kun én enkelt af yngre stenalders storstensgrave i form af en stærkt ødelagt dysse beliggende syd for Troldhøj.[5] Til gengæld er dysserne stærkt repræsenteret i Knebelområdet lige nord og nordvest for Mols Bjerge. Fra jernalderen kendes desuden en enkelt jernalderboplads ved Toggerbo. Med middelalderen må der formodes at være sket en mere betydelig bosættelse i "bjergene". Den oprindelige urskov må på dette tidspunkt stadig have været til stede i et ret betydeligt omfang og har med sit naturlige muldlag i en årrække kunnet give næring, som de tidligste landbrugere har kunnet drage fordel af. Men efterhånden satte udpiningen ind.

Toggerbo nævnes første gang i kilderne i 1400-tallet – således som Toggerboll i 1446. Tokke tolkes som noget skønnet – noget der lå uden for lands lov og ret – det vil sige urebet jord.[6]

Fra 15-1600-årene og indtil begyndelsen af 1900-tallet var Mols et så godt som helt kullet og skovløst landskab, når man lige ser bort fra herregårdene. Især 1600-tallets krige gik stærkt ud over skovene på Mols, idet træerne blev forhugget af fjenden.[7]

I 1700-tallet hedder det: *"Her findes ingen Skov af nogen Slags, uden en liden gammel Bøge-Skov af ganske ringe Størrelse paa den øster Kandt af mit Sogn mod Ebbeltoft*

Indtil omkring slutningen af 1800-tallet var Molsområdet et næsten kullet landskab uden nævneværdig skov.

Fåret var tidligere et af de vigtigste husdyr på de magre jorder i Mols Bjerge, der for en stor dels vedkommende henlå som græs- og lyngbakker.

I det gamle landbosamfund før landboreformerne i 1700-tallets slutning blev landsbyernes jorder dyrket i fællesskab, hvilket også var tilfældet i landsbyen Toggerbo i Mols Bjerge. Pløjningen foregik med hjulplov i langstrakte agre, som dannede de karakteristiske højryggede agre, som stadig kan ses rundt om på de tidligere dyrkede, men senere opgivne arealer i "bjergene". Mols Bjerge har en af landets største forekomster af højryggede agre. Nogle steder var pløjningen ligefrem så vanskelig, at der var tale om hakkebrug.

ved Bogensholm Hr. Jægermester Knud Trolle tilhørende. Saa findes der og hist og her ved smaae Kiær og Bække noget Elle Buskatse." [8]

LANDBRUGET PÅ 1600-TALS-MATRIKLERNES TID

Indtil landboreformerne i slutningen af 1700-tallet var det danske landbrug først og fremmest præget af, at bønderne var fæstebønder under Kronen eller de private godser med et deraf følgende betydeligt hoveri. Desuden blev de enkelte landsbyer dyrket i jordfællesskab.

Fra 1600-tallet har vi på baggrund af de store matrikelarbejder et mere indgående indblik i landbrugets forhold. Matriklerne er landsdækkende fortegnelser over jordejendommene med henblik på beregning af skatteansættelsen målt i hartkorn – hvilket vil sige hårdt korn, rug og byg.

De tidligste matrikler fra 1662 og 1664 blev udarbejdet som led i indførelsen af centraladministrationen i forbindelse med enevælden i 1660. Skatteansættelsen byggede på en omregning til hartkorn af de enkelte ejendommes landsgildeydelser, som var den årlige ydelse, der i naturalier blev ydet i fæste.

Af matriklen fra 1662 fremgår det, at der i Toggerbo var fem landbrug – hvoraf et var øde og et andet forarmet – med et samlet hartkorn på i alt 27 tønder, 1 skæppe, 1 fjerdingkar, 1 album (27-1-1-1). Fire af brugene hørte da under Anders Sandberg til Kvelstrup og et til Aarhusgård. Denne matrikel er i øvrigt overordentlig interessant derved, at den foruden landgildeydelsen også angiver, hvor stor udsæden var målt i tønder korn. Da en tønde land oprindelig blev defineret som en td. korns udsædsareal, har man et ret simpelt mål for det dyrkede areal.

Udsæden i Toggerbo blev i 1662 angivet til blot at være 12,6 tdr., hvilket således skulle svare til et dyrket areal på 12,6 tdr. l. Sammenholder vi det med det samlede areal – som det fremgår af udskiftningskortet for Toggerbo fra 1797 – på 252,6 tdr. l., svarer det til, at alene 5 % af arealet var besået. Der var på denne tid således tale om en ekstrem svag dyrkningsintensitet i de centrale dele af Mols Bjerge. Men også i landet som helhed var dyrkningsintensiteten lav.

Pløjning var mange steder i Mols Bjerge vanskeliggjort på grund af det kuperede terræn som her ved Femmøller. Pløjningen foregår her med jernsvingploven, som afløste hjulploven i begyndelsen af 1800-tallet.

I matriklen fra 1664 var der stadig fem brug i Toggerbo – nu med et samlet hrtk. på 32-2-0-0 – der var ejet af forskellige godsejere. Desuden angives to af brugene at være øde.

Landgilden, som 1662- og 1664-matriklerne byggede på, kunne imidlertid langtfra anses for noget retfærdigt og pålideligt mål for de enkelte brugs reelle ydeevne, idet den nok snarere repræsenterede langt tidligere tiders forhold. Det er særdeles tvivlsomt, om godsejeren i det hele taget har kunnet få den fastsatte landgilde ind, da en lang række brug på den tid var øde.

1688-MATRIKLEN

Som følge af de indlysende mangler, landgildematriklerne besad, blev der udarbejdet en ny, der trådte i kraft i 1688. Denne matrikel er enestående derved, at den byggede på opmålinger og takseringer af jorden efter langt mere ensar-

tede principper. Samtlige agre blev således opmålt, vurderet og beskrevet i markbøger af taksationsmænd med hensyn til bonitet, dyrkning og hvile.

Opmålingen var dog ikke nogen egentlig landmåling, men mere en simpel beregning af alene den dyrkede jords geometriske indhold. Manglen på en egentlig kortlægning i forbindelse med denne matrikulering er et stort problem, der i langt de fleste tilfælde gør en rekonstruktion af de opmålte og beskrevne vanges og agres placering så godt som umulig. Medvirkende hertil er tillige en for stor uoverensstemmelse mellem marknavnene i markbøgerne og eventuelt senere angivelser på de mere end hundrede år yngre udskiftningskort.

I modelbogen til 1688-matriklen beskrives Toggerbo således: *"Er fast øde. Har 12 Vange (skal være 5 vange) som brugis med Boghved og Rug huiler 8 til 16 Aar, bestaar af skarp flye Sand paa Høye Bancher, og er megit ufruhtbahr, saa den ey høyere end for 20 Tønder udsæd kand beregnis, og huis som er udøgtig bortkastis. Har huerken eng eller fædrift."* [9]

I følge matriklen fra 1688 var der stadig fem brug i Toggerbo med et hrtk. på i alt 8-1-1-1, hvoraf de tre var øde. Hvad årsagen til de mange øde brug var, ved vi ikke, udover de almindelige ringe dyrkningsforhold. Men periodens mange krige, epidemier af bl.a. kvægpest og år med misvækst var sikkert også medvirkende hertil.[10] 1600-tallet betegnes da også ofte som et kriseårhundrede med et lavt befolkningstal.

I 1689 sagde rektoren for Den lærde skole i Aarhus, som havde et af avlene, følgende om de ringe forhold: *"at da Bonden ikke kunne svare Skatterne, var han hemmeligt undvegen, og den nye Beboer havde han maatte hjælpe med Bæster til Ploven og Sædekorn uden at nyde noget af Landgilden."* [11]

I 1688-matriklen var det kun den dyrkbare jord, der var genstand for opmåling. For Toggerbos vedkommende udgjorde det dyrkbare areal 159 tdr. l. eller 62,9 % af det samlede areal på lokaliteten.

Agerbruget, der på den tid blev dyrket i fællesskab, var yderst besværligt i de kuperede bjerge med datidens tunge hjulplov, der gav et karakteristisk dyrkningsmønster med lange, smalle højryggede agre.

Af markbogen fremgår det, at fin sæderug og boghvede næsten var de eneste afgrøder, der blev dyrket. Disse var i særlig grad velegnede til netop de sandede jorder, der ofte er meget tørre på grund af sandets manglende evne til at binde vandet, samt solens udtørrende virkning på sandjorden. Boghveden var desuden velegnet til foderplante. I enkelte af de bedste agre nær gårdene blev der dog tillige dyrket en smule byg, havre og ærter.

Man såede med boghvede det ene år og rug det andet, hvorefter den magre og udpinte jord henlå i hvile i lange perioder og måske sprang i hede. I Toggerbo var hvileperioden fra to til otte år og andre steder i "bjergene" helt op til 24 år, hvilket betød, at det kun var en mindre del af den dyrkbare jord, der rent faktisk blev tilsået årligt.

For at beregne det faktisk årligt dyrkede areal er der ud fra markbøgerne foretaget en beregning af de enkelte agres arealer og dernæst reduceret for hviletiden. Heraf fremgår det, at kun 62,4 tdr. l. eller 39,2 % af de dyrkbare agre rent faktisk blev dyrket årligt. Det svarer til 24,7 % af Toggerbos samlede areal. Også landet som helhed var tidligere langtfra intensivt dyrket.

Den jord, der var for ringe til dyrkning på grund af jordbundsforholdene eller de terrænmæssige forhold og derfor henlå som permanente overdrev og eller hede, blev ikke opmålt, men må antages at være blevet brugt i fællesskab.

Slutteligt blev den enkelte ejendom boniteret eller sat i hartkorn efter opmålingerne. I Toggerbo gik der i gennemsnit 18,9 tdr. l. af det dyrkbare areal til en td. hrtk. Eller hvad der svarede til 30,1 tdr. l. af det samlede areal. Det er således et særdeles ekstensivt landbrug, der var tale om med få dyrkede agre i et ellers udyrket landskab – en dyrkningsform, der almindeligvis betegnes græsmarksbrug.

Fra 1664- til 1688-matriklen skete der for Toggerbos ved-

kommende desuden et betydeligt fald i hartkornet fra 32,3 tdr. til 8,4 tdr. – et fald på 74 %. På landsplan var reduktionen kun på 15,6 %.[12] Man skal dog nok være varsom med at lægge alt for meget i dette forhold, da matriklerne som nævnt bygger på forskellige beregningsprincipper. Men tallene er naturligvis udtryk for en betydelig nedgang i skatteevnen.

LANDBRUGET I 1700-TALLET

Udover provst Begtrups beskrivelser er godsarkiverne med blandt andet deres fæstebreve og boregistreringer i forbindelse med skifterne – om end antallet er ret begrænset – en væsentlig kilde til 1700-tallets Toggerbo.

Der findes kun enkelte fæstebreve bevaret og det er yderst sparsomt, hvad de oplyser. Således findes der heri så godt som ingen oplysninger om hoveriet. Derimod fremgår det af hoveriforeningen – der er en skriftlig fortegnelse over det hoveri, fæstebønderne skulle præstere – fra 1773, at de tre bønder i Toggerbo, der hørte under Bogensholm Gods, hver årligt forrettede 14 gangdage og 18 spanddage – hvilket vil sige hoveridage, hvor man gav møde med et spand heste. Der var altså et ikke ubetydeligt hoveri.

I 1763 beskrev provst Begtrup Toggerbo således: *"Togerboe en Gaard og et Boel udi Wistoft Sogn. Der ere paa Marken 5 á 6 smaae Avl, et til Aarhuus Rectorat, et til Lyngsbechgaard og de øvrige til Bogensholm. Marken bestaaer af høyliggende sandig og steenblandet Jorder med dybe Dale, der er ey Høe, ey Riishug og ey synderlig Tørv, men god Drift for Faar."13*

Ligeledes i følge provst Begtrup var der kun et brug i drift i Toggerbo, da han kom til sognet i 1740. Men omkring midten af 1700-tallet – hvor der generelt finder en begyndende økonomisk og befolkningsmæssig vækst sted – kom de øde brug i drift igen. Der var på den tid således i alt tre brug, hvoraf det ene er dobbelt, samt et øde brug, hvis jord var lagt under den lille, lokale hovedgård Bogensholm, der lå i det samme ejerlav som Toggerbo, og hvorunder samtlige brug kom til at høre i slutningen af 1700-tallet.[14]

Landbruget i Mols Bjerge var et ekstensivt landbrug, hvor kun enkelte agre var i drift.

Med hensyn til dyrkningsredskaberne levner kilderne heller ikke voldsomt mange uddybende oplysninger. Ved en gennemgang af godsernes boregistreringer i forbindelse med skifter fra Toggerbo findes der omtale af plove og harver, men de præciseres ikke nærmere. Der hersker dog ingen tvivl om, at den tunge hjulplov, som normalvis blev trukket af mindst fire heste, var det vigtigste dyrkningsredskab indtil et stykke ind i 1800-tallet. Med den lange hvileperiode, agrene ofte var udsat for, må man ligeledes forestille sig, at det har været vanskeligt at få dem i drift igen. Det har derfor sikkert ikke været ualmindeligt, at man måtte pløje den samme ager flere gange.

Adskillige steder i "bjergene" var de terrænmæssige for-

hold ofte så outrerede, at dyrkning var ganske udelukket eller vanskelig. Agri-præsten omtaler således i en indberetning fra 1743 en form for hakkebrug i bjergene: *"sandet Jord, meget besværlig at faa dyrket formedelst Bjergenis stejlende Høyder og Dalenes Dybhed, syderst saa Bønderne med stor møye mange stæder maa med Hacker og andre Instrumenter i stæden for Plov og Harve oprydde Jorden for at faa den besaaed, og ligeledes i Høstens Tiid formedelst disse stejlende Bakker haufer stor Besverlighed for at faa Kornet afhugget og indhøstet." 15*

Den store forekomst – landets største – af såkaldte højryggede agre i Mols Bjerge – spor efter agre, som er blevet opgivet på et tidligt tidspunkt, hvor hjulploven stadig var i brug – kan man forestille sig, er opstået i misvækstperioderne med de mange ødegårde.[16] Agrene er i sådanne perioder kommet så længe ud af drift, at man ikke har kunnet få dem i gang igen.

Sæderug og boghvede var også i 1700-tallet de dominerende afgrøder, mens *"Lidet eller intet Byg, Haure, Erter saaes paa samme sandrige og bergfulde Marker…"*[17]

Manglen på gødning var et alvorligt problem, ligesom der var vanskeligheder med at få den spredt på de ekstensivt dyrkede jorder. Provst Begtrup fortæller således, at han måtte opgive dyrkningen af et af brugene i Toggerbo, som han havde lejet af Den lærde skole i Aarhus, da han ikke kunne få udbragt gødningen til disse jorder.[18]

Desuden var foldudbyttet ekstremt lavt. Man regner således med, at dette i 1700-tallet ikke var højere end 3 til 4. Provst Begtrup siger således: *"Mand kand nogenlunde giøre Regning paa et Aar med andet, at der avles efter hver Tønde-Udsæd 3 til 3½ Fold i Skieppen."*[19]

Den eneste kilde vi har til udsædens størrelse i Toggerbo i 1700-tallet er ligeledes provst Begtrup, som angiver den samlede udsæd til 39,9 tdr. korn, hvortil skal lægges det brug, der blev dyrket under Bogensholm, som ansættes til 10 tdr. Hvis man tager udgangspunkt i, at en td. korn svarer til udsæden på en td. l., så skulle det dyrkede areal udgøre ca. 49,9 tdr. l., hvilket svarer til, at 19,9 % af det samlede areal var dyrket i midten af 1700-tallet. Dette er ikke så forskelligt fra forholdene hundrede år før.

Skifternes boregistreringer – om end de er sparsomme – giver også oplysninger om de enkelte ejendommes dyrehold, der i denne periode har haft en anden sammensætning end i senere tiders landbrug. Ligeledes var de enkelte dyr gennemgående langt mindre end nutidens.

Hesten var som trækdyr til den tunge hjulplov det dominerende husdyr. I begyndelsen af 1700-tallet var der 5-10 heste pr. brug, men i 1700-tallets slutning reduceres antallet til to på de små brug i Toggerbo. Da jorden blev dyrket i fællesskab, har man sikkert alle lagt heste til. Køernes antal udgjorde 2-5 pr. brug og fårene 5-20. Svinene spillede på den tid en langt mindre rolle med alene 1-2 pr. brug.

I Toggerbo har foder- og græsningssituationen – ikke mindst vinterfodringen – ganske givet været vanskelig, idet man ifølge matriklen her ikke havde arealer med egentlige enge og høslet. Kreaturerne har derfor – foruden at gå på de hvilende agre, som groede til med vilde græsarter – givetvis i vid udstrækning været henvist til også at søge føden på de ikke-dyrkbare jorder, der måske også har ligget hen som heder. Vedrørende Vistoft, skriver Begtrup således: *"Af nuværende 10 Vange tilsaaes aarligen de 7 og de øvrige 3 Vange hviler for Byens Malke-Kiør og Arbeyds-Bæster, Svin og Giæs. Thi Byens Ung-Fæe og Faar drives nu hver Sommer til betinged Græning paa de omkring liggende Sandmarker."* [20]

Ligeledes ved vi ifølge provst Begtrup, at husdyrbruget har været drevet med hyrder, så de sparsomt dyrkede arealer ikke led overlast, da de enkelte dyrkningsenheder ikke var indhegnede. En medvirkende årsag hertil var sikkert tillige manglen på rishugst, der blev anvendt til de vidjeflettede hegn.

En væsentlig side af kreaturbruget var naturligvis også gødningen, som var vigtig at få tilført de dyrkede marker i så

rigt mål som muligt. På den anden side skulle de sparsomme græsningsmuligheder på overdrevene, hvor gødningen vanskeligt kunne indsamles, jo også udnyttes.

Desuden har lyng og halm antagelig været en væsentlig del af kreaturernes vinterfoder – som ofte var et stort problem – i det nøjsomme landbrug. Heden må ligeledes anses for en ikke ubetydelig ressource i det nøjsomme landbrug, der blev drevet i "bjergene". De unge lyngskud var de bedst egnede til foder, hvorfor man ligefrem slog lyngen med le for at forny den, men også afbrænding af heden var en mulighed. Disse arealer var ikke mindst velegnede til får, som spillede en væsentlig rolle i det selvforsyningslandbrug, der blev drevet i "bjergene", idet fårene både leverede kød, mælk, talg til lys samt uld til hjemmegjorte klæder. Lyngen spillede ligeledes en væsentlig rolle som brændsel i det skovfattige område.

Begtrup skriver således om Viderup og Læggerholm, at de har *"en vitløftig Mark. Naar mand regner deres Andel i Sanden med og i de hosliggende høye Bierge og Dale, hvor der voxer fiin Lyng, som er dem en Understøtning til Qvæg-Foder i Foder-Trang Foraar og Efteraar, ja den største Deel stundom af Vinteren med, især for Faarene."* [21]

I landbofællesskabets tid kunne det enkelte landbrug betragtes som en produktionsenhed, der først og fremmest var baseret på selvforsyning. Når landgilden og andre afgifter var udredt, var det yderst begrænset, hvad der blev tilbage at sælge. Således siger Provst Begtrup: *"at naar Bonden tager sit Æde og Sæde-Korn fra, betaler Skatter og Landgilde, saa kand her være én og anden Mand imellem, som kand selge et Par Tdr. fra deres Mund-Portion eller rettere at sige laane det ud til dem, som efter Paaske trænger."* [22]

Slutningen af 1700-tallet blev det danske landbrugs store reformperiode og betød en ophævelse af stavnsbåndet, dyrkningsfællesskabets ophævelse ved udskiftning af jorderne og en vis udflytning af ejendommene fra landsbyerne. Desuden blev hoveriet afløst, og ejendommene overgik til

Indtil omkring 1800 foregik pløjning med tunge hjulplove, som her på dette kalkmaleri i Gjerrild Kirke på Djursland.

selveje. Toggerbo blev udskiftet i 1797 mellem de tre fæstere og Bogensholm. Desuden var der på den tid blevet oprettet et husmandssted.

LANDBRUGET I 1800-TALLET

Nogle få år inde i 1800-tallet begyndte også selvejerkøbene. I Toggerbo blev fæstestederne købt til selveje fra Bogensholm i perioden 1806 til 1821. Desuden blev et øde avl, der var lagt til Bogensholm i midten af 1700-tallet, igen til et fæstebrug i begyndelsen af 1800-tallet, således at der nu blev fire brug og et hus i Toggerbo.

Ophævelsen af dyrkningsfællesskabet og selvejerkøbene betød et større incitament til forbedringer af den enkelte ejendom, som efterhånden kom i bedre drift. Med landboreformerne kom der efterhånden også mere pengeøkonomi ind i landbruget, idet selvejerkøbene jo skulle finansieres og forrentes. Det blev nu i stigende grad nødvendigt også at producere til afsætning og ikke kun til selvforsyning.

I 1844 fik landet en ny matrikel til afløsning for 1688-matriklen. Og til forskel for denne blev matrikuleringen nu baseret på en egentlig landmåling og kortlægning. Et arbejde der i øvrigt var blevet indledt allerede i forbindelse med udskiftningen fra slutningen af 1700-tallet. Ifølge den nye matrikel fandtes der nu fire ejendomme samt et par næsten jordløse huse i Toggerbo med et samlet hrtk. på 6-1-2-1¼ mod 8-1-1-1 i 1688. De enkelte ejendommes hrtk. var på mellem 1 og 2 tdr. hrtk, og arealerne på mellem 54 og 67 tdr. l.

I forbindelse med matrikuleringen fandt der en taksering af hvert enkelt markstykke sted. Takseringen blev udført af landbrugskyndige mænd og foregik efter en skala fra 0 til 24. En nærmere undersøgelse af markstykkernes taksering på de gamle matrikelkort viser, at de højst takserede jorder i Toggerbo med taksttal på op mellem 6 og 10 lå helt tæt ved bebyggelsen, mens de ringeste jorder med taksttal helt ned til 1/16 oftest lå meget marginaliserede, hvilket hænger sammen med, at man naturligvis har valgt at bosætte sig, hvor den bedste jord var. Her var der ligeledes mulighed for en større ophobning af næringsstoffer i jorden gennem gødskning.

I Toggerbo gik der efter den nye matrikel i gennemsnit 40,7 tdr. l. til en td. hrtk. Ud fra det samlede areal og hartkornsansættelsen er det ligeledes muligt at beregne det gennemsnitlige taksttal, der var på 3 – altså en yderst ringe bonitet.[23]

Med selvejerkøbene skete der gennem 1800-tallet også en øget udparcellering. I 1846 blev der fra den ene ejendom i Toggerbo udstykket et større husmands- eller bolsted – "Tremosegård" – der blev udflyttet henved en kilometer fra den øvrige bebyggelse.

Landboreformerne betød en væsentlig forbedret landbrugsdrift. Den enkelte ejendom fik nu jorderne samlet, og der blev antagelig indført regelmæssigt sædskifte. Medvirkende til den forbedrede drift var også indførelsen af bedre dyrkningsredskaber og -metoder. Ikke mindst indførelsen af svingploven af jern i begyndelsen af 1800-tallet var af væsentlig betydning og betød blandet andet en reduktion i antallet af heste, da svingploven fordrede mindre trækkraft. Landbrugene i Toggerbo havde nu kun et par heste, hvortil kom omkring fire køer, 10 får og en par svin. Der findes desuden eksempler på, at stude har været anvendt som trækdyr i Toggerbo.

Med hensyn til 1800-tallets kornavl i Toggerbo giver kilderne ikke mange oplysninger. Faktisk er der kun fundet en enkelt henvisning til udsæden fra en af gårdene fra 1865. Udsæden var da på 19,2 tønder korn svarende til et dyrket areal på 35,4 % af det samlede areal, hvilket kunne tyde på en øget dyrkningsintensitet i forhold til 16- og 1700-tallet. Det fremgår også, af kilderne, at rug stadig var den dominerende kornsort, mens boghveden var på kraftig retur og erstattet af byg og havre.

Mod slutningen af 1800-tallet må vi forvente, at forbedringerne tog yderligere til i form af indførelsen af flere og bedre foderstoffer og foderafgrøder som f.eks. kløver, roer og kartofler. Ligeledes begyndte markerne at blive indhegnet med

Udflyttergården "Tremosegård" – matr. 7 b – der lå en lille kilometer fra de øvrige ejendomme. Gården hed tidligere "Suderhullet" – efter en slags karpe, der fandtes i den lille sø.

tråd, og kunstgødning vandt så småt frem. Man begyndte også at tilføre jorden mergel.

Med andelsbevægelsens fremvækst fra slutningen af 1880'erne, hvor der især blev fokuseret på forædling af animalske produkter, blev afsætningsmulighederne ligeledes væsentligt forbedret, hvilket betød, at køer og svin nu ikke alene blev holdt for selvforsyningens skyld.

Gennem 1800-tallet kan der endvidere følges en befolkningstilvækst i Toggerbo. Hvor der i 1787 havde været 14 beboere, var antallet 30 i 1901, hvilket dels hænger sammen med det øgede antal småbrug dels den generelle befolkningsvækst gennem århundredet, hvor landets befolkningstal blev fordoblet.

LANDBRUGET I 1900-TALLET

Ved 1900-tallets begyndelse havde Toggerbo stadig sine fem landbrug. Men omkring 1914 indtrådte en ny udvikling med øgede udparcelleringer. Der opstod nu flere, men samtidig mindre brug, hvoraf fire var oprettet som statshusmandsbrug for landarbejdere med særlige statsfinansierede lånemuligheder. I alt fandtes der nu otte små brug, hvor kun to var over 1 td. hrtk., mens de øvrige var på omkring det halve. Der var desuden to huse uden jord.

Omkring 1918 begyndte de mest marginaliserede og vanskeligt dyrkbare arealer at blive udskilt til plantager, der med Hedeselskabets medvirken var blevet etableret i området, med Vistoft Plantage som den første i 1887[24] ud fra den populære devise: *"Hvor ploven ikke kan gå, skal skoven stå".*[25]

Det var i stor udstrækning storbyernes grosserere, der begyndte at interessere sig for etableringen af sådanne plantager. Man taler i den forbindelse ligefrem om begrebet "grossererplantager". I Toggerbo var det grosserere fra Aarhus, som i denne periode begyndte at opkøbe de marginaliserede jorder til plantagedrift. I 1919 var halvdelen af Toggerbos areal overgået til plantager.

Tilbage blev seks landbrugsejendomme – hvoraf de fire var statshusmandsbrug – på mellem 5 og 30 tdr. l. og alle under 1 td. hrtk. Disse små brug har antagelig dyrket det samme som de dobbelt så store brug i 1800-tallet. Ligeledes var besætningen i vid udstrækning den samme med et par heste, 4-5 køer, lidt ungkreaturer samt nogle får og svin.

Variationen i afgrøderne må antages at være tiltaget. Det samme gjaldt foldudbyttet. I 1958 nævnes et foldudbytte på omkring tredive.[26] I denne sammenhæng spiller indførelsen af kunstgødningen naturligvis en væsentlig rolle.

I 1950'erne og 60'erne var landbrugenes tid i Toggerbo ved at være omme. De små brug blev et efter et nedlagt. Den sidste ejendom med landbrug på blot fem tønder land holdt ud til begyndelsen af 1970'erne.[27] I dag findes der her stadig nogle ejendomme, der anvendes til sommerhuse og privat beboelse samt et spejdercenter.

ET REKREATIVT LANDSKAB

De små landejendommes forsvinden var dog ikke kun karakteristisk for Mols Bjerge, men gjaldt for så vidt hele det

danske landbrug. Husmandssteder blev ganske enkelt for små til at brødføde en familie, og brugene blev lagt sammen til større og større enheder. Landbrugene i Toggerbo var i forvejen yderst ringe, og hyppige ejerskifter og tvangsauktioner havde da heller ikke været et særsyn. Også manglen på blandt andet vand og elektricitet begyndte at blive mærkbart. Men modsat det øvrige land førte det til, at landbrugsdriften blev helt opgivet i Toggerbo.

Gennem 1900-tallet ser man desuden, at de marginaliserede landbrugsområder med bybefolkningens tiltagende ferie- og fritidsbehov fik en ny herlighedsværdi og blev dels fredet og dels udstykket til rekreative formål. Siden er statens fredningsopkøb fulgt i kølvandet herpå, således at Mols Bjerge i dag er et stort rekreativt, fredet kulturlandskab – og ikke mindst nu en nationalpark.

Noter

1 Pedersen, Stig A. Schack og Pedersen, Kaj Strand 1997, kortbilag.
2 Pontoppidan, Henrik, 1887, s. 269.
3 Worsøe, Eiler, 1990, s. 31.
4 Begtrup,E.G., 1767, s. 201.
5 Kjærum, Poul, 1961, s. 310 f. og Meldgaard, J.A., 1975, s. 5 f.
6 Meldgaard, J.A., 1975, s. 7 og 13.
7 Reddersen, Jens, 2010 og Bøttiger, L.J., 1893, s. 55 f.
8 Begtrup,E.G., 1767, s. 201.
9 Matriklen 1688 modelbogen.
10 Bøttiger, L.J., 1893, s. 69 f.
11 Bøttiger, L.J., 1893, s. 189.
12 Pedersen, V.E., 1966, s. 18 og 27.
13 Begtrup,E.G., 1763, s. 198.
14 Bøttiger, L.J., 1893, s. 340 ff.
15 Amtsbeskrivelse af Kalø Amt 1743 (LAV – B 4 A).
16 Ørnbøll, Jens, 1977 og 1978.
17 Begtrup,E.G., 1767, s. 201.
18 Begtrup,E.G., 1767, s. 353.
19 Begtrup,E.G., 1767, s. 32.
20 Begtrup,E.G., 1767, s. 2.
21 Begtrup,E.G., 1767, s.7.
22 Begtrup,E.G., 1767, s. 202.
23 Vedsted, Jakob 1986, s. 117 note 68.
24 Holsting, Johs., 1987.
25 Friborg Hansen, Vilfred, 2006.
26 Avisudklip – Toggerbo (EBA og MAK). Ebeltoft Avis 23. august 1958.
27 Laursen, Karin, 2005.

Anvendte forkortelser

Hrtk. = hartkorn

Mrk.= mark

Rdl. = rigsdaler

Skp. = skæpper

Tdr. = tønder

Tdr. l. = tønder land

Hartkornet regnes i 1 tønder= 8 skæppe = 32 fjerdingkar = 96 album – skrives 1-0-0-0.

Utrykt kildemateriale

Der er anvendt materiale fra Ebeltoft Byhistoriske Arkiv (EBA), Det kongelige Bibliotek (KB), Kort og Matrikelstyrelsen (KM), Landsarkivet i Viborg (LAV), Molsarkivet, Knebel (MAK) og Rigsarkivet (RA).

Avisudklip Toggerbo (EBA og MAK).

Amtsbeskrivelse af Kalø Amt 1743 (LAV – B 4 A).

Begtrup, E.G., 1763: Callø Amts Geographiske – Physisk – Historisk og Oeconomisk Beskrivelse. (Utrykt manuskript KB – kopi på MAK anvendt).

Begtrup, E.G., 1767: Beskrivelse af Vistoft Sognekald. (Utrykt manuskript KB – kopi på MAK anvendt).

Folketællinger 1787-1930 (www.arkivalieronline.dk)

Hoveriforklaring 1773 – Lyngsbækgård og Bogensholm, Kalø Amtsarkiv (LAV – B 4A -71).

Matriklen 1662 (RA – kopi på MAK anvendt).

Matriklen 1664 (RA – kopi på MAK anvendt).

Matriklen 1688, matrikelekstrakt, modelbog og markbog (RA – kopi på MAK anvendt).

Matrikel 1844 (LAV – kopi MAK anvendt).

Udskiftningsforretning Toggerbo 1797 – Kalø Amt, Landvæsenskommission 1790-1806 (LAV – B 5-1354)

Udskiftnings- og matrikelkort (www.km.dk).

Litteratur

Begtrup, G 1810: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark. Nørrejylland II. Randers Amt. Kjøbenhavn (1978).

Bjørn, Claus (red.) 1988: Det danske landbrugs historie. Bind I-IV. København.

Bøttiger, L.J. 1893: Æbeltoft og Omegn (Mols) nærmest til c. 1814. Aarhus.

Fredningsplanudvalget for Århus Amt: Landskabsplan for Molsområdet. Registrering. Århus 1978.

Friborg Hansen, Vilfred 2006: "Hvad udad tabes skal indad vindes". Om plantningssagen og historien bag naturområderne ved Taastrup-Feldballe, Ebeltoft m.m. samt på Mols. Østjysk Hjemstavn. Århus, s. 127-147.

Hald, J.C.1827: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand. Randers Amt. Kjøbenhavn (1981).

Holsting, Johs. 1987: Vistoft Plantningsselskab 1887-1987. Vistoft.

Kjærum, Poul 1961: Mariager, Randers og Djursland. I: Med arkæologen Danmark rundt. København, s. 302-314.

Laursen, Karin 2005: Min barndom i Toggerbo. Molsbogen. Nimtofte, s. 87-104.

Meldgaard, J.A. 1975: Mols Bjerge. En historisk redegørelse. København. (Upubliceret manuskript).

Pedersen, Stig A. Schack og Petersen, Kaj Strand, 1997: Djurslands geologi. København.

Pedersen, V.E. 1966: Lærebog i matrikelvæsen. 1. del. Matrikelvæsenets historie og administration. København.

Pontoppidan, Henrik 1987: Kronjyder og Molboer. I: Danmark i Skildringer og Billeder af danske Forfattere og Kunstnere. København.

Reddersen, Jens 2010: Skovene på Mols – "en kommen og gåen". Folk og liv. Rønde, s. 79-88.

Skrubbeltrang, Fridlev 1978: Det danske Landbosamfund 1500-1800. København.

Statsskovbruget: Skovbjerg. Mols Bjerge. Statsskovbruget 1972. (Upubliceret manuskript).

Vedsted, Jakob 1986: Fortidsminder og Kulturlandskab. Ebeltoft.

Vedsted, Jakob 2006: Turismens Ebeltoft og Mols i 100 år. Ebeltoft.

Worsøe, Eiler 1990: Mols Bjerge. Et kulturlandskabs historie fra oldtid til nutid. Ebeltoft.

Ørnbøll, Jens 1977: Registrering og beskrivelse af højryggede agre på Mols. (Upubliceret rapport).

Ørnbøll, Jens 1978: Højryggede agre på Mols. I: Landskabsplan for Molsområdet. Fredningsplanudvalget for Århus Amt. Registrering. Århus.

Fra ødegårde til statshusmandsbrug

– ejendommenes historie i Toggerbo i 350 år

Af Jakob Vedsted

Mols Bjerge er et enestående kulturlandskab, der lige siden oldtiden har været dyrket og beboet. For at forstå Mols Bjerge-områdets udviklingshistorie er man således nødsaget til at betragte det som et gammelt dyrkningslandskab.

Midt inde i Mols Bjerge lå der således indtil for omkring 50-60 år siden en lille bebyggelse eller landsby – Toggerbo – med en række små landbrug, der er beliggende i Vistoft sogn og matrikuleret i et samlet ejerlav med Bogens og Bogensholm. Denne bebyggelse, som er den eneste udprægede bjerglandsby i Mols Bjerge, kan i store træk følges tilbage til 1600-tallet, hvor der fandtes fem brug i landsbyen. En enkelt gård kan endda følges længere tilbage i tiden.

I det følgende er der gjort forsøg på at gennemgå de enkelte landbrugsejendommes historie i Toggerbo systematisk. For at kunne gå i dybden med udforskningen af tidligere tiders lokale landbrugshistorie er det nemlig i vid udstrækning nødvendigt at tage afsæt i de enkelte landejendommes historie, idet der kun findes få, egentlige kilder til den lokale landbrugshistorie. Langt de fleste kilder, der er til rådighed, er indirekte kilder, der er opstået til brug for helt andre formål som f.eks. skatteopkrævninger, bodelinger og ejendomshandler.

En væsentlig opgave har således været at få identificeret og afgrænset den enkelte ejendom administrativt, så det er muligt at følge den tidsmæssigt. Ejernavne, matrikelnumre og skatteangivelser i form af hartkorn bliver i den forbindelse væsentlige værktøjer.

Undersøgelsen af Toggerbos ejendomshistorie bygger på en systematisk gennemgang af et stort og bredt kildemateriale. Fra 1600-tallet fås der på baggrund af de store matrikelarbejder et mere indgående indblik i landbrugets forhold, hvilket også gælder den seneste matrikel fra 1844 med tilhørende matrikelkort. Desuden er godsarkiverne med deres fæsteprotokoller og dødsboregistreringer i forbindelse med skifterne en vigtig kilde. Hertil kommer skøde- og panteprotokoller med realregistre samt kilder af mere personalhistorisk karakter som folketællinger og kirkebøger. Desuden er det så heldigt, at der lokalt findes forskellige skriftlige arbejder fra midten af 1700-tallet fra den lokale præst i Vistoft, provst Erik Begtrup.

Når Museum Østjylland har fundet det relevant at foretage denne bebyggelsesundersøgelse, skyldes det naturligvis først og fremmest, at Mols Bjergeområdets kulturhistorie, som følge af oprettelsen af Nationalpark Mols Bjerge i 2009, er et af museets særlige indsatsområder. Forskning i forskellige aspekter af nationalparkområdets kulturhistorie vil således blive en højt prioriteret del af museets arbejde i de kommende år.

DOBBELTBRUGET – MATR. 7 – GL. MATR. 1 OG 4

Matr. 1 i 1688-matriklen var ejet af Kronen og havde et hartkorn på 1 tønde, 1 skæppe, 1 fjerdingkar og 0 album (1-1-1-0). Fæsteren var Rasmus Sørensen Nielsen.

I den foregående matrikel fra 1664 hørte bruget, der blev betegnet som et bol, under Ulrik Fredrik Gyldenløve, som havde fået det i 1661 som gave fra Kronen sammen med Kalø Gods. I gaven fulgte foruden bolet tillige en halvgård i Toggerbo – matr. 4.[1] Fæsteren på den tid var Niels Rasmussen, som antagelig var far til ovennævnte Ramus Sørensen Nielsen. Landgilden var på 1 ørte rug, 1 ørte byg, 1 brændsvin, 1 lam, 1 gås og 2 høns, hvilket gav et samlet hrtk. på 3-4-2-2.

I 1662-matriklen var ejeren Anders Sandberg til Kvelstrup. Fæsteren var samme Niels Rasmussen, og hrtk. var på 3-1-0-0. Denne matrikel angav desuden udsæden, der da var på 1 td. rug, 6 skp. byg og 4 skp. boghvede.

I 1696 fik Hans Jacobsen, som ejede både Rolsøgård og Lyngsbækgård, skøde fra Kronen på dette bol samt den øde halvgård matr. 4, der i 1688-matriklen havde et hrtk. på

De gamle udskiftnings- og matrikelkort, som dette udsnit af det minorerede sognekort fra omkring 1844 fra Vistoft sogn, er en væsentlig kilde til landbrugets tidlige historie.

1-5-3-1.[2] Stedet var øde, men havde tidligere været fæstet af Anders Nielsen Greve. I 1664-matriklen hørte dette brug som nævnt under Ulrik Frederik Gyldenløve til Kalø.[3] Bruget var øde, men angives tidligere at have været fæstet af Anders Nielsen. Landgilden var på 3 ørte rug, 1 ørte byg, 1 ørte havre, 1 svin, ½ fjerdingkar smør, 1 gås, 4 høns og 18 skilling i gæsteri, hvilket gav et samlet hrtk. på 8-6-0-0. I 1662-matriklen var ejeren Anders Sandberg til Kvelstrup. Fæsteren var Anders Nielsen og hartkornet 7-3-0-0. Udsæden var på 1 td. rug, 6 skp. byg og 4 skp. boghvede.

I første halvdel af 1700-tallet kom de to brug – gl. matr. 1 og 4 – fra Lyngsbækgård til Møllerup Gods, og blev siden drevet sammen.

Provst Begtrup fortalte i 1767 om brugene i Toggerbo, at *"der boede kun én Mand, da jeg kom til Sognet i 1740, som hed Jens Madsen, hvis Søn Mads Jensen har gården efter ham."* Jens Madsen drev både gl. matrikel 1 og 4 med et samlet hrtk. på 2-7-0-1. Denne ejendom var den eneste egentlige gård i Toggerbo, resten kaldes bolsteder eller halvgårde.

Jens Madsen og Anne Rasmusdatter var blevet viet i 1724, men hvornår de præcist slog sig ned i Toggerbo, er det ikke muligt at fastslå.

I 1755 døde Jens Madsen, og ifølge skiftet fra Møllerup Gods forblev enken, Anne Rasmusdatter, siddende i uskiftet bo. I 1758 blev sønnen Mads Jensen trolovet med Karen

Laursdatter fra Strands og har antagelig herefter overtaget gården.

Om udsæden i Mads Jensens tid beretter provst Begtrup i 1767, at *"Mads saaer 9 á 10 Tdr. Rug, Byg 1½ Tde. Haure 2 Tdr. Erter 3 Skp. Boghvede 6 Tdr."*

I 1787 døde Mads Jensen 63 år gammel, og Møllerup Gods foretog igen skifte. Af boregistreringen fremgår det, at gården da havde fem heste, et føl, en toåringsplag, fire køer, to kvier, en studekalv, 14 får, otte lam, en åringsgalt, to grise samt en plov med tilbehør og to harver. Enken Karen Laursdatter blev året efter gift igen med Niels Pedersen Bentsen fra Bogens, der dermed kom til at stå som gårdens ejer.

I forbindelse med, at fæstegården i 1802 blev takseret til brandforsikring, blev den nærmere beskrevet. Stuehuset lå sønden i gården og var på 12 fag og 8 alen dybt opført i egebindingsværk med klinede vægge og stråtag. I huset var stuer, kammer, køkken og bryggers med to skorstene og en bagrovn af ler. Det vestre hus var på 7 fag og 8 alen dybt og af samme materialer. Huset benyttedes til stald, hakkelseshus og port. Det nordre hus var på 15 fag og 8½ alen dybt. Det var af samme materialer og anvendtes til lade, lo og fæhus.

I 1805 afstod fæstegårdmand Niels Pedersen Bentsen sin fæstegård, der nu var kommet under Bogensholm til svigersønnen Rasmus Sørensen Skiødt, som samme år var blevet gift med steddatteren, Dorthe Madsdatter – Mads Jensens datter – mod at give aftægt til ham og hustruen Karen Laursdatter. I den tinglæste aftægtskontrakt blev det bestemt, at de skulle leve som en del af familien med føde, klæder og pleje samt have en anstændig begravelse. Skulle der komme nye ejere, kunne de betinge sig indrettet en fire fags husplads i gården samt følgende fødevarer årligt: 2 td., 4 skp. rug, 2 td., 2 skp. byg, 2 skp. hvedegryn, 2 lispund flæsk, 1 lispund smør, 1 lispund ost og 8 læs tørv leveret.

Året efter, i 1806, købte Rasmus Sørensen Skiødt sin fæstegård til selvejendom fra Bogensholm med bygninger, besætning og inventar samt et hrtk. på 2-7-0-1 for 725 rdl. Handlen blev dog først tinglæst i 1809.

Rasmus Sørensen Skiødt solgte selvejergården igen i 1812 til sin svoger Laurs Madsen, som var født på stedet. Ligeledes fulgte aftægtsforpligtigelsen for Niels Pedersen Bendtsen med i købet, mens Karen Laursdatter var død i 1811. Rasmus Sørensen Skiødt overtog samtidig Laurs Madsens gård i Knebel.

I 1819 afhændede Laurs Madsen en grund til Søren Poulsen. Denne grund blev siden matrikuleret under matr.11. Desuden afhændede han samtidig et areal på 3 tdr. l., der siden blev matrikuleret som matr.12. Tilbage blev et hrtk. på 2-6-0-½.

I 1821 døde Laurs Madsen 56 år gammel, og efterfølgende foretog herredsfogeden for Mols og Sønder Djurs Herreder skifte i gården. Besætningen var da på to heste, to køer, en kalv, seks får og fire lam samt en plov med tilbehør. Samme år blev hans enke, Ane Sørensdatter, gift igen med ungkarl Jørgen Jensen. Men lykken blev kort, allerede året efter døde han. Samme år, i 1822, blev enken så viet for tredje gang. Denne gang med ungkarl Peder Laursen Lyng fra Vistoft. Peder Laursen havde gården til 1829, hvor han afhændede den til Jens Andersen.

I 1833 solgte Jens Andersen gården til Niels Pedersen Udengaard, der hidtil havde haft ejendommen ny matr. 10, som han samme dag havde solgt til Christen Rasmussen.

I forbindelse med den nye matrikel i 1844 fik ejendommen ny matr. 7. Det gamle hrtk. var da 2-6-0-½ og det nye blev fastsat til 2-0-1-1. Arealet var på 64,1 tdr. l.

I 1846 fik Niels Pedersen Udengaard Rentekammerets bevilling til at frasælge halvdelen af gårdens tilliggende – der fik betegnelsen matr. 7 b – til sønnen Peder Nielsen.

Året efter, i 1847, døde Niels Pedersen Udengaard, og enken, Ane Marie Nielsdatter, sad herefter i uskiftet bo. I 1852 skødede hun den oprindelige ejendom matr. 7 a til Jens Pedersen Feldballe med bygninger bestående af seks

Statshusmandsstedet matr. 7a og 7c. Bemærk de dyrkede marker omkring Toggerbo.

fag stuehus, syv fag staldhus og fem fag ladehus samt et hrtk. på nu 1-0-0-2 og et areal på 31 tdr. l.

I forbindelse med handlen stillede Ane Marie Nielsdatter en række vilkår. Blandt andet skulle køberen fodre og passe et får med dets yngel for hende om sommeren og overlade hende fri byggeplads på gårdens grund til et firefags hus i 50 år. Desuden skulle han give hendes søn, Peder Nielsen, som havde matr. 7 b, ret til at hugge et læs gjærdsel årligt samt give ham fri adgang til vanding af kreaturer om sommeren i den på gårdens mark værende sø.

Ane Marie Nielsdatter fik dog ikke gjort brug af kravet om byggepladsen. Derimod købte hun i 1853 fra Peder Olesen et femfags hus og lejeret til grunden under matr. 11. Ifølge folketællingerne ses hun siden at ernære sig ved håndarbejde.

I 1861 erhvervede Jens Petersen Feldballe en parcel matr. 7 c fra ejeren af matr. 7 b, Peder Nielsen. Denne parcel blev i 1878 afhændet igen til et jordløst hus, der var ejet af Niels Peder Rasmussen, men kom i 1902 tilbage til matr. 7 a, som atter fik et hrtk. på 1-0-0-2. Desuden solgte Jens Pedersen Feldballe i 1884 parcellen matr. 7 d uden hrtk. fra matr. 7 a til husejer Niels Peter Rasmussen. Denne parcel kom siden til at høre sammen med matr. 11 a.

Jens Pedersen Feldballe solgte i 1892 ejendommen til svigersønnen Mikkel Petersen mod aftægt til ham og hustruen Maren Jensen. Han døde i 1908 og hun i 1912.

I 1914 fik Mikkel Pedersen tilladelse til nedlæggelse af gården og udstykke den i matr. 7 a og 7 c. Ligeledes i 1914 solgte han matr. 7 e.

STATSHUSMANDSBRUG – MATR., 7 A OG 7 C

Matr. 7 a på hrtk. 0-4-3-2½ og et areal på 10,8 tdr. l. blev i 1914 skødet fra Mikkel Petersen til Jens Jensen efter lov om statshusmandsbrug. I 1919 erhvervede Jens Jensen tillige parcellen matr. 7 c på hrtk. 0-1-3-1½ fra Mikkel Petersen, således at ejendommen fik et samlet hrtk. på 0-6-3-1 og et areal på 20,8 tdr. l.

Dette husmandssted fik siden følgende ejere: Kristian Laursen 1926, Søren Peter Aksel Sørensen 1928, Niels Jensen 1944, Arne Frandsen 1951, Rasmus Christensen 1952. I 1958 blev ejendommen overtaget af Vistoft Kommune efter en brand.

Udflytterejendommen
"Tremosegård" matr. 7 b.

UDFLYTTERGÅRDEN "TREMOSEGÅRD" – MATR. 7 B

I 1846 havde Niels Pedersen fået tilladelse til at sælge halvdelen af gården matr. 7's tilliggende til sønnen Peder Nielsen mod, at parcellen blev forsynet med bygninger inden to år. Den nye parcel - matr. 7 b – fik et areal på 33,1 tdr. land og et hrtk. på 1-0-0-2.

Denne ejendom, "Tremosegård", blev udflyttet hen ved en lille kilometer fra den øvrige bebyggelse. Stedet blev også kaldt "Suderhullet" efter den lille sø med suder – en slags karper.

I 1861 skødede Peder Nielsen parcellen matr. 7 c på 10 tdr. l. og med hrtk. 0-1-3-1½ tilbage til matr. 7 a. Tilbage blev et hrtk. på 0-6-1-½.

Peder Nielsen solgte i 1875 stedet til svigersønnen Rasmus Peter Rasmussen, som 1879 solgte til svogeren Niels Peter Petersen. Med i handlen fulgte aftægt til hans forældre Peder Nielsen og Birthe Marie Nielsdatter.

I 1908 solgte Niels Peder Pedersen til sønnen Niels Andreas Nielsen, som året efter solgte til Rasmus Erhart Petersen. Herefter fulgte ejerne hurtigt efter hinanden med C.P. Nielsen 1921, Niels Chr. Nielsen 1921, Jens Winter Hansen 1922, Daniel Elmstrøm 1924, Jens Schou 1924, Rasmus Knudsen 1929, Viggo Sørensen Nyekjær 1930 og Holger Andersen 1935 efter tvangsauktion. I 1940 skødede Holger Andersen den som særeje for Kirstine Nyekjær.

I 1946 blev ejendommen overtaget af Søren Thomas Sørensen. Han fortalte i 1958, at ejendommen på 30 tdr. l. var så ringe, at de kun kan have fire køer, et par heste og et par grisesøer samt en del fjerkræ.[4]

I 1960 var stedet ejet af Georg E.H. Wagn Petersen fra Aarhus og i 1969 af Niels Peter Petersen. Siden er ejendommen overtaget af Skov- og Naturstyrelsen.

"HØJBO" – STATSHUSMANDSBRUG – MATR. 7 E

I 1914 havde Mikkel Pedersen afhændet parcellen 7e på hrtk. 0-3-0 -2½ og 10,2 tdr. l. fra matr. 7a til Aksel Vilhelm Henriksen efter lov om statshusmandsbrug. Da ejendommen desuden havde jord i Bogens, kom det samlede areal op på ca. 21 tdr. l.

Herefter fulgte som ejere Niels Christian Nielsen 1915, Tage Eisgaard Rasmussen 1943 og Sigfred Laursen 1944. Om landbruget i Sigfred Laursens tid hed det i 1948, at besætningen bestod af to jyske heste, fem køer og fire ungkreaturer af rød dansk malkerace samt 14 svin og fem får. Fårene gik på lejet jord ved Trehøje. Desuden var jorderne i 1935 blevet merglet overalt.[5] Sigfred Laursen fortalte desuden, at han havde været nede på at høste to fold i tørre somre. I 1947 såede han således 11 tdr. korn og høstede 22.[6]

I 1961 overtog Det Danske Spejderkorps, der siden har haft aktiviteter her, ejendommen beliggende Toggerbovej 1, fra Sigfred Laursen.

Statshusmandsbruget "Højbo" matr. 7 e.

"KANNIKKEAVLET" ELLER "SKOVBJERG" MATR. 8 – GL. MATR. 2[7]

Dette brug har fra gammel tid hørt under Aarhus Domkapitels kirkelige jordegods og blev derfor betegnet som "Kannikkeavlet". I 1427 angives fæsteren at være "Seuerinus in Tokerbodt". Og i 1544 nævnes Mogens Severin som fæster. I 1546 kom dette brug til rektoratet for Den lærde skole i Aarhus. I jordebogen fra ca. 1600 var fæsteren Mikkel Smed, og i 1647 var det Søren Mikkelsen.[8]

I 1662-matriklen hørte stedet, der blev betegnet som et forarmet bol, under Aarhusgaard med Søren Jensen som fæster. Hrtk. var på 5-0-2-2, og udsæden var 1 td. rug, 4 skp. byg og 4 skp. boghvede.

I den følgende matrikel fra 1664 angives stedet at høre under Aarhus Kapitel med Knud Jørgensen som fæster. Landgilden var på 1 ørte rug, 1 ørte byg, 1 otting smør, 1 lam, 1 gås, 2 høns, 1 svin, 9 skp. byg i gæsteri, hvilket gav et hrtk. på 5-0-2-2.

I 1688-matriklen tilhørte dette brug med hrtk.1-4-1-2 rektor magister Niels Krog i Aarhus. Fæsteren var stadig Knud Jørgensen. Året efter sagde rektoren om sit avl i Toggerbo: *"at da Bonden ikke kunne svare Skatterne, var han hemmeligt undvegen, og den nye Beboer havde han maatte hjælpe med Bæster til Ploven og Sædekorn uden at nyde noget af Landgilden."* [9]

Desuden fortalte provst Begtrup i 1767 om dette brug, som han i øvrigt kendte ganske godt: *"Rectoratets Avl paa Togerboe-Mark havde jeg en 5 Aars Tid i Leye af min Svigerfader Hr. Professor Worm for Afgift aarl. 10 Skp. Boghvede Gryn og 3 Mk. i Penge for at avle der min Sæde-Rug og have mit Qvæg paa Græsning. Men jeg blev kiæd deraf, deels fordi jeg ikke kunde føre Giødning saa langt paa Jorden og deels fordi jeg ikke kunde holde Hyrde der til Qvæget."*

Begtrup fortæller desuden, at Peder Sørensen Bødker i 1765 fik et sted – formentlig nogle bygninger – i Toggerbo, der var opbygget af fru Trolle til Møllerup. Derforuden havde

han rektoratets jord *"Kannikeavlet"* på hrtk. 1-4-1-2 i fæste for 1 td. 2 skp. rug og 2 skp. boghvedegryn samt 3 mrk. i penge.

I 1770 erhvervede fru Trolle til Møllerup, som ellers var den eneste lodsejer i Toggerbo, "Kannikeavlet", der *"har i mere end mands minde været øde, uden bygning og besætning"*, fra professor Jens Worm, rektor ved Den latinske skole i Århus for 150 rdl.10

Peder Sørensen Bødker døde i 1786, og i den anledning afholdt Møllerup Gods boregistrering og skifte efter ham. Heraf fremgår det, at stedet på den tid havde tre køer, en åringskalv, en åringsso samt 17 gamle får og en vædder. I gården var der desuden en plov og to harver. Enken Kirsten Jensdatter fortsatte herefter fæstet, indtil datteren, Maren Pedersdatter, året efter blev gift med Niels Jørgensen, som også kom til at bære navnet Bødker. Enken kom herefter på aftægt. Hun døde i øvrigt først i 1827 omkring 100 år gammel.

I 1795 døde Niels Jørgensen Bødkers hustru, Maren Pedersdatter, blot 31 år gammel, og igen blev der afholdt skifte på stedet. Heraf fremgår det, at man da havde en besætning på to heste, to køer, en so, 10 får og to lam. Ikke længe efter blev Niels Bødker gift igen med sin afdøde kones søster Anne Pedersdatter.

I 1802 blev fæstestedet nærmere beskrevet i forbindelse med taksering til brandforsikring. Huset var da på 14 fag og 8 ¼ alen dybt. Det var opført i egebindingsværk med klinede vægge og stråtag. De fire fag var indrettet til stue og køkken med bageovn af ler samt skorsten. De øvrige 10 fag var indrettet til lade, lo samt fæ- og tørvehus. Da Bogensholm, der i 1796 var blevet solgt fra Møllerup med brugene i Toggerbo[11], i 1817 kom på auktion, blev Niels Bødker selvejer, idet han købte sit fæstested for 425 rdl.

I 1827 døde Niels Jørgensen Bødker, og igen blev der foretaget skifte. Denne gang af herredsfogden. Det fremgår heraf, at man da havde en besætning på to heste, to køer, en studekalv, 10 får og fire lam. Desuden havde man en jernplov og en harve. Samme år solgte enken, Anne Pedersdatter, bolsstedet til sønnen Jørgen Nielsen. Ved salget betingede moderen sig aftægt, der blandt andet omfattede, at der blev indrettet to fag hus i gården til hende med stue, køkken og loft. Desuden skulle hun have indbo og forskellige fødemidler årligt.

Jørgen Nielsen, der var ungkarl, kunne nu gå på frierfødder og blev i 1829 gift med den 20-årige pige Ane Cathrine Andersdatter fra Vistoft.

I 1836 døde Jørgen Nielsen, og endnu engang blev der holdt skifte på stedet. Besætningen synes ikke at have ændret sig væsentligt. Der var nu to heste, to køer, to spædekalve samt fem får og tre lam. Hertil kom en plov og en harve. Samme år blev den 28-årige enke Ane Catrine Andersdatter gift igen med den 27-årige ungkarl Niels Sørensen fra Strands. Niels Sørensen benævnes siden både Hove, Bødker og Kallhauge.

I forbindelse med indførelsen af den nye matrikel i 1844 fik ejendommen matr. 8, og det gamle hrtk.1-4-1-2 blev ændret til nyt hrtk.1-0-1-1 ¾. Arealet var på 54,3 tdr. l.

I 1850 blev der opført helt nye bygninger. Stuehuset i nord var på 9 fag og 8½ alen dybt. Det var af egebindingsværk med stråtag samt murede og klinede vægge og indrettet med to stuer, forstue, kammer køkken, bryggers med ovn af ler og skorsten. Det vestre hus var på 9 fag i vinkel og 7 ¾ alen dybt. Det var bygget af samme materialer og anvendtes til hestestald, kostald, hakkelseshus, herberg, lo og lade. Det søndre hus, der før hen havde rummet beboelsen, var på 7 fag og 8 alen dybt og opført med samme tømmer og tag og med lervægge som de øvrige bygninger. Det var indrettet til fåresti, tørv, lo og lade.

I anledning af at stedet i 1865 blev forpagtet ud til Christian Andersen, blev der foretaget en nøje optegnelse, som oplyser en del om stedets landbrugsmæssige forhold på den tid. Den nedlagte sæd var på 11 tdr. rug, 2 tdr. byg, 5 tdr.

Ejendommen matr. 8 a og 8 c, der indgik i det af A.P. Møllers Fond erhvervede "Skovbjerg-område".

havre, 6 skp. boghvede, 3 skp. spergel. Desuden fik forpagteren overleveret to heste, fire køer, en stud, et får med lam, en vædder og to beder.

I 1874 afhændede Niels Sørensen ejendommen til Otto Jensen. I handlen indgik aftægt til ham og hustruen. Allerede i 1877 mageskiftede Otto Jensen ejendommen med Anders Mikkelsen, som også overtog aftægten til Niels Sørensen og hustru. I 1879 erhvervede Søren Nielsen, som var søn af Niels Sørensen, ejendommen efter tvangsauktion, men mageskiftede den igen i 1882 med Søren Madsen Kjær.

I 1959 berettede Søren Madsen Kjærs da 75-årige barnebarn, Rasmus Kjær, som levede sin barndom og ungdom hos bedstefaderen, om landbruget der. Han fortæller, at bedstefaderen havde en gård på ca. 50 tdr. l. De havde seks køer, seks-syv ungkreaturer, to følhopper, 14 får og tre-fire grisesøer. Desuden fortalte han, at en af naboerne kørte med stude i begyndelsen.[12]

Herefter overtog Mikkel Peter Mikkelsen stedet i 1908, men mageskiftede i 1911 med Frederik Knudsen. I 1914 blev ejendommen overtaget af Jens Legarth fra Essig, som fik tilladelse til at udstykke den i tre parceller, hvoraf der blev oprettet to statshusmandsbrug.

"SKOVBJERG" – STATSHUSMANDSBRUG – MATR. 8 A OG 8 C[13]

Det ene husmandsbrug, matr. 8 c, fik Søren Foged Sørensen skøde på i 1914 som statshusmandsbrug. I 1919 erhvervede han tillige matr. 8 a, således at det samlede areal kom op på 32, 3 tdr. l. samt et hrtk. på 0-5-3-0.

I 1944 blev stedet erhvervet af Aage Jensen og året efter af grosserer Adolf Jensen fra Aarhus.

STATSHUSMANDSBRUG – MATR. 8 B

Den anden ejendom, der blev udstykket fra matr. 8 i 1914, skødede Jens Legarth til Rasmus Edelin Nielsen efter lov om statshusmandsbrug. Den kom i starten til at bestå af matr. 8a og 8b på 20 tdr. l. og et hrtk. på 0-3-3-2 ¾. Men i 1919 overgik matr. 8 a til Søren Foged Sørensen, som havde matr. 8 c.

Ejendommen matr. 8 b, der indgik i det af A.P. Møllers Fond erhvervede "Skovbjerg-område".

I 1959 erhvervede A.P. Møllers og hustrus Fond "Skovbjerg-området", som i 1971 blev skænket til staten. Mærsk Mc-Kinney Møller ses her i forbindelse med rejsningen af en mindesten i 1972.

Tilbage blev alene 8 b med 22 tdr. l. og et hrtk. på 0-2-2-1 ¾.

Herefter fulgte som ejer Svend Lillelund i 1938. I 1944 fik grosserer Adolph Jensen fra Aarhus auktionsskøde på stedet, og han ejede herefter hele matr. 8.

Omkring 1959 overtog A.P. Møllers Fond hele den oprindelige matrikel 8 med hrtk.1-0-1-1 ¾ og et areal på 54,3 tdr. l., der også omfattede "Skovbjerg", som var blevet udlagt til fredskov i 1939.

Det fortælles, at årsagen til fondens køb var, at dette enestående område stod i fare for at blive udstykket til sommerhuse, hvilket man ville forhindre. I 1971 overdrog fonden ejendommen til staten, og året efter blev der rejst en mindesten på stedet.[14]

MATR. 9 – GL. MATR. 5

Dette brug med et hrtk. på 1-7-0-2 havde i 1688-matriklen matr. 5 og hørte under kommissær Iver Nielsen Huitfeldt i Aarhus. Stedet var aldeles øde, men den seneste fæster angives at have været Lars Mikkelsen Smed.

I 1664 matriklen havde bruget, der blev betegnet som en halv fæstegård, samme ejer og tidligere fæster som i 1688. Desuden oplyses det, at det står aldeles øde uden brug. Landgilden var på 1 ørte rug, 1 ørte byg, 1 ørte havre, ½ fjerdingkar smør, 1 svin, 1 gås, 4 høns, 30 skilling i gæsteripenge, hvilket gav et samlet hrtk. på 6-2-0-0.

I 1662-matriklen var stedet ejet af Anders Sandberg til Kvelstrup med hrtk. 7-3-0-0. Det oplyses, at stedet har været øde i mange år. Den tidligere fæster er den samme som i de senere matrikler. Udsæden angives til 1½ td. rug, 1 td. byg og 4 skp. boghvede.

I begyndelsen af 1700-tallet kom stedet til Lyngsbækgård, der i 1734 udstedte et fæstebrev til Jens Jepsen Høgh i Agri på *"det Hus som han self har opbygget tillige med den halve del af det øde avl jeg haver udi Toggerboe Mark med hrtk. 1-7-0-2"*.

Provst Begtrup berettede i 1767 desuden, at *"1756 op-*

byggede Jon Jonsen sig der et Sted paa den Jord, som tilhører Lyngbechgaard".

I 1764 gav Lyngsbækgård Jon Jonsen af Togerboe fæstebrev på halvdelen af det hus i Toggerboe med hrtk. 1-7-0-2, som hans fader Jon Jonsen beboede. Landgilden var på 8 rdl. og hoveriet to dage om året. Desuden skulle han overtage den anden halvdel ved faderens død uden indfæstning.

Desuden beretter provst Begtrup i 1767, at *"Mads (Jensen) saaer 9 á 10 Tdr. Rug, Byg 1½ Tde, Haure 2 Tdr. Erter 3 Skp. Boghvede 6 Tdr. Jon (Jonsen) og Peder (Sørensen Bødker) saar lige saadan når begge lægges sammen."*

I 1771 solgte Lyngsbækgård det hus i Toggerbo, som Jon Jonsen beboede til kammerherreinde Trolle til Møllerup for 80 rdl.[15]

Omkring 1784 må stedet have fået ny fæster, nemlig Niels Jørgensen fra Bogens. Han var blevet enkemand i 1782, men samme år blev han trolovet og året efter gift med Karens Pedersdatter Tuesen. I 1784 fik de et barn i Toggerbo.

I 1795 døde Niels Jørgensen, og Møllerup Gods afholdt skifte på fæstestedet. Besætningen bestod da af to heste, to køer, 10 gamle får og fire lam samt en åringspolt. Enken Karen Pedersdatter, som havde overtaget fæstet, blev samme år trolovet og året efter gift med Søren Jensen Hansen fra Grønfeldt.

I forbindelse med at stedet i 1802 blev takseret til brandforsikring, bestod det af et hus på 14 fag, der var 8 ¾ alen dybt og opført i egebindingsværk, klinede vægge og stråtag. Heraf var fem fag indrettet til stue, kammer, køkken og bryggers med bageovn af ler og to skorstene. De øvrige 9 fag var indrettet til fæ- og tørvehus samt stald og foderhus. Det søndre hus på 5 fag med en dybde på 7½ alen af samme materialer var indrettet til lade, lo og vognhus.

I forbindelse med at Bogensholm kom på auktion, blev det i 1819 muligt for Søren Jensen Hansen at købe sit fæstested for 200 rdl. gennem byskriver Niels Sinding i Ebeltoft. Skødet blev dog først tinglæst i 1821.

I 1835 overdrog Søren Jensen Hansen stedet til stedsvigersønnen, Søren Poulsen, mod blandt andet at give aftægt til ham og hustruen. Allerede i 1837 afhændede Søren Poulsen imidlertid stedet igen til Mikkel Sørensen Ladefoged.

I forbindelse med den nye matrikels indførelse i 1844 fik ejendommen matr. 9, og det gamle hrtk. på 1-7-0-2 blev ændret til 1-5 -3 - ¾. Arealet var på 55,5 tdr. l.

I 1855 fik ejendommen et nyt stuehus på 9 fag. Det var 9½ alen dybt med egebindingsværk, murede vægge og stråtag. Huset var indrettet til forstue, to stuer, gæstekammer, sidekammer, spisekammer, mælkekammer og køkken.

I 1864 blev ejendommen ramt af en tragisk ulykke, idet Mikkel Sørensen Ladefogees hustru Mette Marie Hansdatter, omkom ved en ildebrand. To år senere, i 1866, skødede Mikkel Sørensen ejendommen til sønnen Hans Mikkelsen.

I 1886 blev ejendommen takseret til brandforsikring. Den bestod da af et 14 fag og 36 alen langt stuehus, der lå øst-vest. Huset var indrettet fra østre ende således: et fag tørvehus, to fag stue og køkken, et fag gang, to fag dagligstue og kammer, tre fag sovekammer og køkken, tre fag bryggers og to fag tørvehus og mælkekammer. Huset var opført med kampestensmur i syd og bindingsværk med brændte sten i nord og med stråtag. Huset havde bræddegulv i tre fag og ellers murstensgulve på nær i bryggeset, der havde kampesten. Desuden var der en staldlænge i bindingsværk og stråtag på 10 fag og en længde på 29 alen, der var sammenbygget med stuehuset og fungerede som ko- og hestestald samt får- og svinehus. Østre længe var på 8 fag og 21 alen lang. Den var af bindingsværk med stråtag og indrettet til lo og lade.

Hans Mikkelsen ejede ejedommen helt frem til 1908, hvor han solgte til Nicoline Antine Marie Laursen, som var datter af gårdmand Søren Laursen i Bogens. Hun var gift med Peter Nielsen, men erhvervede ejendommen som sit særeje. I 1913 solgte Nicoline Laursen ejendommen til Jens Jensen Kruse.

Ejendommen matr. 9 a.

Ejendommen matr. 9 a, hvor der blev drevet et beskedent landbrug indtil omkring 1970.

MATR. 9 A

I 1919 fik Jens Jensen Kruse tilladelse til at udparcellere ejendommen i to matrikler, således at han selv bibeholdt bygningerne med et mindre landbrug - matr. 9 a – på 5,1 tdr. l. og hrtk. 0-2-1-½.

Efter Jens Jensen Kruse fulgte følgende ejere: Niels Kristian Jensen, som fik fogedudlægsskøde 1939, M. Faber Steffensen 1948, Martin Jensen 1948 og Andreas Smedegaard Olsen 1954.

Den sidste, som havde landbrug her, var Lauritz Laursen, som også ernærede sig som arbejdsmand. Han overtog stedet i 1954 og drev det til 1972. Familien havde blot en ko og en kalv samt høns. Landbruget var ikke noget at tale om. En maskinstation høstede og udbyttet var ikke 30 fold.[16]

Ejendommen – Toggerbovej 4 – findes stadig.

MATR. 9 B

Den største af parcellerne, matr. 9 b, med et hartkorn på 1-3-2-½ og et areal på 50,4 tdr. l., afhændede Jens Jensen Kruse i 1919 til grosserne L. Hammerich og Aage og Vilhelm Kier fra Aarhus, hvorefter den indgik i Trehøje Plantage.

"FRUERAVLET" – MATR. 10 – GL. MATR. 3

Dette brug, som i 1688-matriklen havde matr. 3 med et hrtk. på 1-6-2-2, var Rasmus Andersen Kocks ødegård og hørte under Kronen, men blev siden udlagt til ryttergods.

I den foregående matrikel fra 1664 hørte denne halvgård, der var i brug med Rasmus Andersen Kock som fæster, under Anders Sandberg til Kvelstrup. Landgilden var på 3 ørte rug, 1 ørte byg, 1 ørte havre, 1 otting smør, 1 svin og 1 gås, hvilket gav et samlet hrtk. på 8-4-2-2.

I 1662-matriklen havde stedet samme ejer og fæster som i 1664 og et hrtk. på 4-1-2-2. Udsæden var på 1½ td. rug, 1 td. byg og 4 skp. boghvede.

I 1721 købte Elisabeth Rosenkrantz til Møllerup dette brug med bygninger fra Kronen på auktion.[17] I 1725 blev der af Møllerup Gods afholdt skifte på dette sted efter Maren Nielsdatter i Toggerbo, hvor der blandt andet blev registreret 11 heste og to føl, fem køer og fire kvier, 21 får med lam og tre uden, et galtsvin og en so samt en plov med jerndrettetøj og dets tilbehør samt to harver. Sønnen Laurs Rasmussen overtog herefter fæstet.

Provst Begtrup beretter i 1767, at *"Fruer-Avlet der paa Marken, anseet for nu 4 Skp. Hartkorn, ligger under Bogensholm og dertil bruges."*

Næste gang dette avl optræder i kilderne er i 1806, hvor ejeren af matr. 7, Rasmus Sørensen Skiødt, købte en del af det øde "Frueravl" med et hrtk. på 1-2-2-2 fra Bogensholm til fri ejendom for 400 rdl. Skødet er dog først tinglæst 1809.

Af udskiftningsforretningen for Toggerbo fra 1797 fremgår det desuden, at ejeren af Bogensholm havde anlagt et hus på en øde grund. Dette hus ses i folketællingen 1787 at være beboet af Søren Jensen Willumsen. Huset må tillige have fået tillagt et hrtk. på 0-4-0-0 fra det såkaldte "Frueravlet", idet fæstehusmand Søren Willumsen i 1819 købte sit fæstehus med bygninger og dette hartkorn til selveje fra Bogensholm på auktion for 55 rdl.

I 1802 blev dette fæstehus takseret til brandforsikring og var da på 7 fag. Det var 8 ¾ alen dybt og opført af egebindingsværk med klinede vægge og stråtag. Tre fag var indrettet til stue og køkken med bageovn. De øvrige fire fag var til lade og kohus.

Allerede i 1820 solgte Søren Jensen Willumsen – som nu boede i Vistoft – hus og jord til Niels Pedersen Knebel også kaldet Udengaard, som allerede i 1811 havde erhvervet den øvrige del af det øde "Frueravl" på hrtk.1-2-2-2 fra Rasmus Sørensen Skiødt. Niels Pedersen Knebel blev nu ejer af hele "Frueravlet" på hrtk. 1-6-2-2.

I 1820 fraskødede Niels Pedersen Knebel en parcel, som siden fik matr. 13 i den nye matrikel 1844. Ejendommen havde herefter et hrtk. på 1-6-0-½.

I 1826 døde Niels Pedersens Knebels hustru, Mette Kirstine Jensdatter, og herredfogeden for Sønder Djurs og Mols herreder foretog skifte, i hvilken forbindelse der blev registreret to heste, to køer, seks får og fire lam. Samme år blev enkemanden gift igen med Ane Marie Nielsdatter fra Vrinners.

I 1833 solgte Niels Pedersen sit hus med tilliggende jord til Christen Rasmussen og købte samme dag i stedet matr. 7 af Jens Andersen.

I matriklen 1844 fik ejendommen matr. 10 og det gamle hrtk. 1-6-0-½ blev ændret til nyt hrtk. 1-1-0-2 ¾. Arealet var da på 66,7 tdr. land.

I 1866 overtog Christen Rasmussens søn Peter Christensen ejendommen. I overdragelsen indgik der tillige aftægt til forældrene. Peter Christensen mageskiftede i 1874 ejendommen med Jens Ove Sørensen. Herefter fulgte følgende ejere: Søren Jensen 1879, Peter Jensen Mogensen 1880,

Ejendommen matr. 10 b.

I forgrunden ses Toggerbovej 2 – matr. 10 b. Bagerst til venstre Toggerbovej 1, "Højbo", matr. 7 e, som er ejet af spejderne. Bagerst til højre Toggerbovej 3, matr. 11 a og 7d.

Mikkel Petersen Søndergaard 1881 og Henrik Peter Møller 1897 efter mageskifte.

I 1899 erhvervede Søren Chr. Andersen Jammer dette landbrug, som helt havde undgået udparcelleringer, efter en tvangsauktion.

Ejendommen blev i 1918 erhvervet af grosserne L. Hammerich, Vilh. Kier og Aage Kier fra Aarhus og indgik efterfølgende i Trehøje Plantage.

Bygningerne fra matr. 10 står tilbage som Toggerbovej 2 og har i dag matr. 10 b.

HUS – MATR. 11

I 1819 havde Laurs Madsen solgt et stykke jord fra sin gård matr. 7 med hrtk. 0-0-0-½ og et areal på 120 kvadratalen til Søren Poulsen for 10 rdl. På grunden opførte Søren Poulsen selv et hus på fire fag. I 1827 afhændede Søren Poulsen huset med grund til Søren Jensen Housen også kaldet Grønfeldt, som ernærede sig som daglejer.

Søren Jensen Housen, som i mellemtiden var blevet husmand i Egsmark, solgte i 1835 huset til Søren Hansen Rønde. Den nye ejer tjente ifølge folketællingerne i længere

perioder som daglejer i Agri, mens hustruen Abelone Sørensdatter ernærede sig som skrædderske.

I forbindelse med den nye matrikel i 1844 fik stedet matr. 11 – og det gamle hrtk. 0-0-0-½ blev ændret til 0-0-0-¾.

I 1845 blev huset væsentligt ombygget og forbedret. Stuehuset var nu på 10 fag og 10 alen dybt og opført i egebindingsværk med såvel murede som lervægge og stråtag. Huset var indrettet til to stuer, forstue, to kamre, køkken og bryggers med skorsten. Det vestre hus på fem fag og syv alen dybt var af samme materialer og indrettet til forstue, køkken, lo, lade og kreaturer.

I 1874 døde husmand Søren Hansen, og enken Abelone Sørensdatter solgte i 1880 stedet til Peder Jacobsen. Denne udstykkede i 1884 en del af grunden, matr. 11 b, der kom under et jordløst hus.

"SKOVLY" – HUS – MATR. 11 A OG 7 D

I 1887 solgte Peder Jacobsen matr. 11 a, der havde et areal på 465 m^2, til murerarbejdsmand Anders Peder Pedersen også kaldet Schwack. I 1896 fik han desuden skøde fra Jens Jensen på matr. 7d. Herefter fulgte følgende ejere: Arbejdsmand Henry Pedersen 1924, Niels Peder Pedersen1926 og arbejdsmand Ejnar Pedersen 1943. I 1969 var huset ejet af Elin Sørensen. Huset findes stadig som Toggerbovej 3.

HUS – MATR. 11 B

I 1845 havde Søren Hansen Rønde lejet en grund og haveplads fra matr. nr. 11 for 400 år til Peder Olesen, der selv opførte et hus her. I 1853 skødede Peder Olesen hus og lejeret til Niels Pedersens enke, Ane Marie Nielsdatter, som i 1873 skødede huset til sønnen Jens Christian Nielsen.

I 1875 fik Niels Peter Rasmussen mageskifteskøde på huset fra Jens Christian Nielsen. I 1878 erhvervede Niels Peter Rasmussen desuden matr. 7 c med hrtk. 0-1-3-1½ til forening med hans ellers jordløse hus. Desuden fik han 1884 skøde fra Peder Jacobsen på 11 b, der var fraskødet matr. 11 med hrtk. 0-0-0-¼. Ligeledes i 1884 erhvervede Niels Peter Rasmussen fra Jens Pedersen Feldballe parcellen 7 d uden hartkorn fra matr. 7 a.

I 1890 fik Jens Jensen skifteudlægsskøde på ejendommen. I 1902 blev jordstykket matr. 7 c i øvrigt skødet tilbage til matr. 7 a. a. I 1956 ses matr. 11 b at være ejet af Ejnar Petersen, der også havde 7 d og 11 a.

PARCEL – MATR. 12

Denne parcel på hrtk. 0-0-3-2½ og et areal på 3,3 tdr. l., der i 1819 var udstykket fra matr. 7, blev drevet under en ejendom i Agri. I 1844-matriklen fik den et hrtk. på 0-0-2-1½.

PARCEL - MATR. 13

Denne parcel med hrtk. på 0-0-2-1½ og et areal på 8,7 tdr. l. blev i 1820 fraskødet matr. 10 af Niels Pedersen Knebel til to bønder i Vistoft og blev siden drevet under en ejendom i Viderup. I 1844-matriklen fik den et hrtk, på 0-0-2-2 ¾.

I slutningen af 1800-tallet blev den drevet under matr. 11b. Men i 1902 fik Mikkel Petersen auktionsskøde på parcellen, som i 1918 blev solgt til grosserne L. Hammerich, Aage og Vilhelm Kier fra Aarhus og indgik i Trehøje Plantage.

AFSLUTNING

Nærværende undersøgelse af landbrugsejendommene i Toggerbo er primært udført med det formål at danne grundlaget for Museum Østjyllands videre udforskning af landbrugsforholdenes historie i Mols Bjerge. Ikke mindst arbejdet i forbindelse med Nationalpark Mols Bjerge vil i de kommende år komme til at sætte fokus på det beskedne landbrug, der tidligere blev udøvet i "bjergene".

Et af de forslag, der forventes at komme til at indgå i den kommede Nationalparkplan 2012-2018, drejer sig således om at få etableret et historisk demonstrationslandbrug, der kan vise, hvorledes landbrugsforholdene tidligere har været i Mols Bjerge.

Noter

1 Kronens Skøder II, s. 93 f.
2 Kronens Skøder III, s. 184.
3 Kronens Skøder II, s. 93 f.
4 Avisudklip Toggerbo (EBA og MAK). Demokraten 19. august 1958.
5 Randers Amt. Aarhus 1948, s. 1291 f.
6 Avisudklip Toggerbo (EBA og MAK). Aarhuus Stiftstidende 1958, fredag, dato mangler.
7 Statsskovbruget, Skovbjerg, 1972.
8 Bøttiger, L.J., 1893, s. 188, Rasmussen, Poul, 1972, s 61 og Rasmussen, Poul, 1975, II s. 77 f.
9 Bøttiger, L.J., 1893, s. 188 f. note 2.
10 Bøttiger, L.J., 1893, s. 188 f. note 2.
11 Bøttiger, L.J., 1893, s. 344.
12 Avisudklip Toggerbo (EBA og MAK). Ebeltoft Avis 18. februar 1959.
13 Statsskovbruget, Skovbjerg, 1972.
14 Avisudklip Toggerbo (EBA og MAK). Bl.a. Dagbladet Djursland og Aarhuus Stiftstidende13. juni 1972.
15 Lyngsbækgård Fæsteprotokol 1719-1771, fol 170.
16 Laursen, Karin, 2005 og avisudklip Toggerbo (EBA og MAK), Ebeltoft Avis 23. august 1958.
17 Kronens Skøder IV, s. 298.

Anvendte forkortelser

Hrtk. = hartkorn
Mrk.= mark
Rdl. = rigsdaler
Skp. = skæpper
Tdr. = tønder
Tdr. l. = tønder land

Hartkornet regnes i 1 tønder= 8 skæppe = 32 fjerdingkar = 96 album – skrives 1-0-0-0.

Utrykt kildemateriale

I forbindelse med undersøgelsen er der anvendt et stort og ret spredt kildemateriale. Der er anvendt materiale fra Ebeltoft Byhistoriske Arkiv (EBA), Det kongelige Bibliotek (KB), Kort og Matrikelstyrelsen (KM) Landsarkivet i Viborg (LAV), Molsarkivet, Knebel (MAK), Museum Østjylland (MOE) og Rigsarkivet (RA).

Avisudklip Toggerbo (EBA og MAK).
Amtsbeskrivelse af Kalø Amt 1743 (LAV – B 4 A)
Begtrup, E.G., 1763: Callø Amts Geographiske – Physisk – Historisk og Oeconomisk Beskrivelse. (Utrykt manuskript KB – kopi på MAK anvendt).
Begtrup, E.G., 1767: Beskrivelse af Vistoft Sognekald.
(Utrykt manuskript KB – kopi på MAK anvendt).
Brandforsikringsarkivalier – forsikrings- og taksationsprotokoller
(LAV – BrD 12-12, BrD 12-13, BrD 12-31, BrD 12-32, BrD 15-6, BrL 15-13).
Ejendomsvurderinger Vistoft Kommune. (LAV – LK 397-331/1).
Folketællinger 1787-1930 (www.arkivalieronline.dk).
Godsarkiver: Bogensholm skifteprotokol 1800-1811
(LAV – G 298 – kopier anvendt på MAK).
Lyngsbækgård fæsteprotokol 1719-1777 og skifteprotokoller 1723-1817
(LAV –G 301 – kopier anvendt på MAK).
Møllerup Godsarkiver fæstebreve 1744-1814 og skifteprotokoller 1720-1817
(LAV – G 295 – kopier anvendt på MAK).
Bogensholm skifteprotokol 1800-1811 (LAV – G 298 – kopier anvendt MAK).
Hoveriforklaring 1773 - Lyngsbækgård og Bogensholm,
Kalø Amtsarkiv (LAV – B 4A -71).
Kirkebøger Vistoft sogn (www.arkivalieronline.dk).
Matriklen 1662 (RA – kopi på MAK anvendt).
Matriklen 1664 (RA – kopi på MAK anvendt).
Matriklen 1688, matrikelekstrakt og markbøger (RA – kopi på MAK anvendt).
Matrikel 1844 (LAV – kopi på MAK anvendt).
Realregistre Agri og Vistoft sogne. Sdr. Djurs og Mols herredsarkiv
(LAV – B 55 A – anvendt på film på MOE).
Skifteprotokoller Sdr. Djurs og Mols herredsarkiv (LAV – B 55 A).
Skøde – panteprotokoller Sdr. Djurs og Mols herredsarkiv (LAV – B 55A).
Udskiftningsforretning Toggerbo 1797 – Kalø Amt,
Landvæsenskommission 1790-1806 (LAV – B 5-1354).
Udskiftnings- og matrikelkort Vistoft sogn (www.km.dk).

Trykt kildemateriale

Kronens Skøder på afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark I-V, 1535-1765. København 1892-1955.

Litteratur

Bøttiger, L.J. 1893: Æbeltoft og Omegn (Mols) nærmest til c. 1814. Aarhus.
Laursen, Karin 2005: Min barndom i Toggerbo. Molsbogen. Knebel, s. 87-104.
Randers Amt 1948. Træk af Amtets Historie med efterfølgende Biografier (Beskrivelse af landbrugsejendomme). Dansk Kulturhistorisk Forlag. Aarhus.
Rasmussen, Poul 1972: Århus Domkapitels Jordebøger 1. Jordebøgerne 1600-1663. København.
Rasmussen, Poul 1975: Århus Domkapitels Jordebøger II-III. Kapitlets Jordegods 1536-1600. De middelalderlige Jordebøger. København.
Statsskovbruget: Skovbjerg. Mols Bjerge. Statsskovbruget 1972. (Upubliceret manuskript).

Af nød, ej af lyst

– kvindelige detailhandlere i Randers 1860-1901

Af Hanne Schaumburg Sørensen

I anden halvdel af 1800-tallet havde middelstandens enker, ugifte og fraskilte kvinder kun få valgmuligheder for at ernære sig selv og eventuel familie ved et respektabelt erhverv. Hvis kvinderne havde råd og evner, kunne de få en uddannelse eller et arbejde inden for traditionelt kvindearbejde med husførelse, omsorg og børn og dermed blive jordemødre, lærerinder, sygeplejersker eller husbestyrerinder. En anden respektabel mulighed, som ikke fordrede en uddannelse, og som kun krævede en lille kapital, var erhvervet som detailhandler. I Randers udgjorde de kvindelige detailhandlere derfor en væsentlig procentdel af byens handlende. Faktisk var mellem 14 og 17 % af samtlige detailhandlere i Randers i perioden 1860-1901 kvinder. I byens gader havde de åbnet forretninger med blandt andet mode-, fiske- og trævarehandel. Med denne artikel har jeg til hensigt at undersøge de kvindelige detailhandleres økonomiske og sociale forhold i Randers. Blev kvinderne en ligeværdig del af detailhandlerstanden, eller skilte de sig ud fra resten af detailhandlerstanden?

ET HANDELSLIV I FORANDRING

At kvinderne kunne komme til at udgøre så stor en del af detailhandlerne i Randers, skyldtes først og fremmest den begyndende industrialisering, der slog igennem i anden halvdel af 1800-tallet. Med industrialiseringen fulgte en kraftig udvikling i byernes befolkningstal. Arbejderne var den del af bybefolkningen, der voksede mest. Samtidig bevirkede bydannelsen og den faldende grad af selvforsyning i husholdningerne, at der blev skabt grundlag for en kraftig forøgelse af købstædernes gamle middelstand af handlende og håndværkere. Udviklingen var i særdeleshed gunstig for detailhandlerstanden. Detailhandlerne blev stort set skabt af industrialiseringen, og samtidig var detailhandlen en forudsætning for og en vigtig del af industrialiseringen.

Lovmæssigt udgjorde kvinderne en særlig gruppe blandt detailhandlerne. Med vedtagelsen af næringsloven af 1857 var det blevet tilladt for kvinder at drive næring under særlige omstændigheder. Derimod kunne kun mænd erhverve et borgerskab som detailhandler. Begrundelsen var, at manden blev anset for at være hovedforsørger i familien, og derfor havde han fortrinsret til lønnet arbejde. Enker, forladte, fraskilte og separerede hustruer samt ugifte kvinder, der var fyldt 25 år og var myndige, kunne i stedet for et borgerskab modtage et næringsbevis. Enkerne kunne dog forsætte deres mænds næringsvej, indtil de giftede sig igen. Ligeledes var fremstilling af modepynt samt beklædning til kvinder og drenge under 10 år fri næring for kvinder. Kvinder kunne ligeledes drive handel efter Næringslovens § 52 og § 53, der gav tilladelse til ringe handel og frihandel.[1] Ifølge næringsloven krævede det ikke borgerskab at handle med brød, tråd, garn, lys, sæbe, legetøj og kager, ligesom det heller ikke var tilfældet for handel med husholdningsvarer som mælk, æg, grøntsager, indenlandsk frugt samt tørv og sand.[2] Det var med andre ord mange muligheder for kvinderne til at etablere sig som detailhandlere inden for mere ydmyge brancher, der ikke krævede udpræget fagkundskab eller større kapital.

KVINDERNE BLIVER NÆRINGSDRIVENDE

Generelt er der forsket ganske lidt i detailhandlerstanden i Danmark. Detailhandlerne omtales derfor i faglitteraturen med et par få undtagelser kun sporadisk og ikke særligt nuanceret. Detailhandlerne antages generelt for at være en homogen gruppe, der uden videre kan behandles som én enhed og i de fleste tilfælde kan slås sammen med håndværkerne.

Jørn Fink forsøger i artiklen "Middelklasse" i " Socialhistorie og samfundsforandring" fra 1984 at påvise, at detailhandlerne og håndværkerne ikke udgjorde nogen social enhed. Ligesom Rigmor Skade i afsnittet "Handel" i artikelsamlingen

I de første år af 1900-tallet lå forretningerne tæt i den brostensbelagte Brødregade.

Tabel 1 Antal kvindelige detailhandlere i Randers og den procentvise fordeling af kvindelige detailhandlere i forhold til det samlede antal detailhandlere i Randers 1860-1901:

År	Antal	I % af alle detailhandlere	Antal brancher	Brancher [5]
1860	46	16 %	10	21 modehandlere, 6 købmænd, 3 manufakturhandlere, 3 pottehandlere, 3 trådhandlere, 2 detaillister, 2 høkere, 2 uvisse, 1 frihandler, 1 marskandiser, 1 musikhandler og 1 vinhandler
1870	46	15 %	10	15 modehandlere, 8 brødhandlere, 3 broderihandlere, 3 farvehandlere, 3 høkere, 3 marskandisere, 3 pottehandlere, 3 uvisse, 2 frugthandlere, 2 trådhandlere og 1 detaillist
1880	62	17 %	12	17 modehandlere, 8 brødhandlere, 5 detaillister, 3 købmænd, 3 trådhandlere, 4 frugthandlere, 3 mælke- og ostehandlere, 3 uvisse, 2 fiske- og vildthandlere, 2 høkere, 2 marskandisere, 1 pottehandler og 1 gartner/grønthandler
1890	55	14 %	17	10 modehandlere, 6 frugthandlere, 6 kranse- og blomsterhandlere, 5 trådhandlere, 4 brødhandlere, 4 frihandlere, 4 gartner/grønthandlere, 2 detaillister, 2 høkere, 2 viktualiehandlere, 2 uvisse, 1 brændselshandler, 1 farvehandler, 1 galanterihandler, 1 købmand, 1 marskandiser, 1 skotøjshandler, 1 øltapper
1901	65	14 %	23	14 modehandlere, 6 høkere, 5 frihandlere, 4 detaillister, 4 fiske- og vildthandlere, 4 mælke- og ostehandlere, 3 farvehandlere, 3 marskandisere, 3 uvisse, 2 broderihandlere, 2 frugthandlere, 2 galanterihandlere, 2 viktualiehandlere, 1 brændselshandler, 1 brødhandler, 1 cigarhandler, 1 kranse- og blomsterhandler, 1 købmand, 1 lingerihandler, 1 melhandler, 1 musikhandler, 1 skotøjshandler, 1 trævarehandler og 1 øltapper

"Kvinden i samfundet" fra 1937 ser på kvinderne som en specialgruppe inden for detailhandel. For Århus har Ole Bollesen i "Handelstanden i Århus 1870-1914" i 1975 redegjort for især det øverste lag af handelstandens økonomiske, kulturelle og politiske placering. Margit Baad Pedersen forsøger i "Købmand og høker på landet" fra 1983 at analysere to sjællandske herreder for de forandringer, de handlende gennemgik økonomisk, socialt og kulturelt i slutningen af 1800-tallet. Hvor Jørgen Smidt-Jensen i 1986 undersøgte den økonomiske, sociale, politiske og organisatoriske differentiering af detailhandlerne i Århus, offentliggjort i "The Scandinavian Middle Classes 1840-1940", bygger denne undersøgelse af de kvindelige detailhandlere i Randers 1860-1901 på en netop afsluttet undersøgelse af detailhandlerstandens økonomiske, sociale, politiske og organisatoriske differentiering i de tre byer Randers, Grenaa og Ebeltoft.

I undersøgelsen blev detailhandlerne kønsopdelt. Den tidsmæssige afgrænsning af undersøgelsen blev dels begrundet i Næringslovens vedtagelse og ikrafttræden i henholdsvis 1857 og 1862 og dels i den kendsgerning, at detailhandlerne indtil midten af århundredet kun udgjorde en meget beskeden del af den samlede handelstand. Ligesom handelsstanden stort set ikke gennemgik nogen talmæssig udvikling. Begrundelsen for at afgrænse undersøgelsen op til 1901 er, at detailhandlerne, og herunder kvinderne, på dette tidspunkt havde etableret sig som en social gruppering. Den gamle handelsstruktur var i perioden under forandring; de gammeldags købmandsgårde med et bredt varesortiment var på kraftig retur for at blive erstattet af specialiserede butikker. Således faldt andelen af handlende i Randers med branchebetegnelsen købmænd fra 54 % i 1860 til 30 % i 1901.[3]

Med udgangspunkt i folketællingerne, der ligger med ti års intervaller, blev årene 1860, 1870, 1880, 1890 og 1901 udvalgt til at blive undersøgt. Foruden folketællinger er der til undersøgelsen anvendt trykte vejvisere, utrykte og trykte skatteligninger, borgerskabsprotokoller, næringsbevisregistre, brandtaksationer og realregistre for skøde- og panteprotokoller.[4]

KVINDEDOMINEREDE BRANCHER

Antallet af kvindelige detailhandlere i Randers i de fem undersøgte år er 274. Sorterer man de kvinder fra, der dukker op gentagne gange gennem flere år, bliver antallet af kvindelige detailhandlere i Randers i perioden 221.

Antallet af kvindelige detailhandlere var rimeligt stabilt i de her undersøgte år i forhold til antallet af indbyggere i Randers.[6] Over årene bredte kvinderne sig dog ud over flere og flere detailbrancher fra 10 i 1860 til ikke mindre end 23 i 1901. Spredningen til flere og flere brancher kom senere for kvinderne i Randers end for deres mandlige kollegaer.[7] Hos kvinderne satte udviklingen først ind omkring 1890, mens mændene begyndte at sprede sig i flere nye brancher allerede i 1870, for herefter at ligge stabilt indtil omkring 1901.[8]

Kun få mænd, som brødhandler Hans Christiansen i 1880 og modehandler Adolph Lassen i 1901, bredte sig ind i kvindedominerede brancher. Og det var ikke uden grund, for de 129 kvinder eller 47 % drev forretning inden for mindre indbringende fag, hvor det sjældent var muligt at skaffe mere end lige netop til dagen og vejen. Kvinderne var klart dominerende inden for lavindkomstbrancherne så som: modehandel, broderihandel, brødhandel, trådhandel, farvehandel, frihandel, kranse- og blomsterhandel, musikhandel, pottehandel og lingerihandel. På den anden side betyder det også, at over halvdelen, 53 % af de kvindelige detailhandlere, arbejdede i brancher, domineret af mandlige detailhandlere eller brancher, hvor der var lige så mange mænd beskæftigede. Det være sig som høkere, købmænd, frugthandlere, marskandisere, mælke- og ostehandlere, fiske- og vildthandlere m.fl. En udvikling, der generelt tiltog over årene og betød, at kønsforskellen inden for nye brancher blev mindre.

KVINDERNE BLEV FATTIGERE OG FATTIGERE

De brancher, kvinderne dominerede, var dermed ikke nær så indbringende som mændenes. Som det fremgår af tabel 2, lå kvindernes indtægter generelt langt under de mandlige

Dorthea Marie Løgstrup (th.) drev efter sin mands, Laurits Schiødte Løgstrup (tv), død i 1878 hans købmandsgård i Staldgaardsgade videre. Først efter 12 år som købmand bortforpagtede hun i 1889 købmandsgården til sin nevø og senere svigersøn.

detailhandleres indtægt. I 1890 og 1901 halede kvinderne ind på mændene, men indtægterne var stadigvæk meget lavere. I 1901 skyldes fremgangen til dels to foretagsomme, ugifte søstre, der havde en galanterihandel på Kirketorvet. Søstrene Edel og Marie Thomsen havde i 1901 en betydelig indtægt på 5000 kr. Denne store indtægt betød, at gennemsnitsindtægten for kvinderne det år steg med 550 kr. Det er typisk, at enkelte kvinder, som søstrene Thomsen, skilte sig ud og påvirkede gennemsnittet. I 1880 og 1890 var det købmandsenken, Dorthea Marie Løgstrup i Staldgaardsgade, med en indtægt på henholdsvis 3500 kr. og 4500 kr. Den gode omsætning betød sandsynligvis også, at Dorthea Løgstrup fik råd til at have sine to døtre på henholdsvis 18 år og 20 år til at hjælpe sig i butikken. I 1890 og 1901 var det enken og modehandleren, Helene Wies i Houmeden, der med en indtægt på 2000 kr. i begge årene påvirkede gennemsnittet positivt. Den 61-årige Helene Wies havde ligeledes så god en økonomi, at hun kunne ansætte en ekspeditrice, foruden at hun havde sin hjemmeboende datter på 45 år til at hjælpe sig.[9]

Torvegade var Randers' fineste forretningsgade. Her lå især mange store købmandsgårde og manufakturhandlere,

Tabel 2 Kvindelige og mandlige detailhandleres indtægt i Randers 1870-1901:

År	Kvinder	Mænd[10]	Kvindernes indtægt i % af mændenes
1870	560 kr.	2295 kr.	24 %
1880	936 kr.	3047 kr.	31 %
1890	1212 kr.	2436 kr.	50 %
1901	1427 kr.	3226 kr.	44 %

Kvinderne halede således i gennemsnit ind på mændene i de to sidste årtier, men det skyldtes alene, at nogle få kvinder havde en væsentlig større indtægt end resten af de kvindelige detailhandlere. For, som det fremgår af tabel 3, steg antallet af kvinder, der ikke havde en høj nok indtjening til at skulle betale skat, konstant gennem alle årene.[11] Skatten, kvinderne skulle betale, blev beregnet ud fra deres formue og formåen. Det vil sige, at skatteyderne af ligningskommissionen blev sat i skat efter, hvad de forventedes at kunne betale. Fra den anslåede indtægt blev der trukket en række fradrag. Fradragene kunne for eksempel skyldes mange børn, at familien understøttede syge og gamle slægtninge, gæld, udgifter til drift af forretning og andre forhold, der kunne påvirke ens evne til at betale skat. Det kan gøre skatteansættelserne til et vanskeligt kildemateriale at anvende, da det ikke fremgår af ansættelserne, hvad fradraget skyldtes. Der skal dog tages højde for, at skatteprocenterne var meget små på dette tidspunkt, under 5 %, og dermed får de uoplyste fradrag også mindre betydning i vurdering af skatteydernes økonomiske formåen.[12] Som garant for skatteans-

Vestergrave, hvor Thrine Hansen i 1860 havde sin marskandiserforretning. Vestergrave var én af byens vigtige handelsgader, og her lå mange af byens store købmandsgårde. Fotoet er taget i 1881, og viser købmand Nellemanns ejendom til venstre.

sættelsernes troværdighed tæller også, at listerne over både indtægter og skatteansættelser blev offentliggjort. Randers var i 1800-tallet ikke større end, at detailhandlere internt kendte hinanden så godt, at snyd i større skala ikke kan have været muligt. For overhovedet at komme med i skattelisterne skulle man i 1870 have en skatteindtægt på minimum 300 kr., i 1881 en indtjening på minimum 400 kr., mens skatteindtægten i 1890 og 1901 var på minimum 300 kr.[13] En del af detailhandlerne og mange af kvinderne ville altså ikke kunne findes i skattebøgerne, da deres indtægt var så lav, at de ikke blev sat i skat af ligningskommissionen.

Generelt lå kvindernes indtjening dermed under det i tabel 2 udregnede gennemsnit for alle detailhandlere i byen. Af de kvinder, der have en skatteindtægt, lå hovedparten, som det fremgår af tabel 4, i 1860 mellem 300 kr. og 600 kr. og i 1870-1901 mellem 400 kr. og 800 kr.

At kvinderne specielt fra 1890 bredte sig ind i flere nye brancher og dermed ind i mere mandsdominerede fag, havde ingen positiv betydning for kvindernes indtjening, hvis man ser dem som samlet gruppe - tværtimod. Den generelle øgede konkurrence inden for de mindre indbringende detailhandlerbrancher med deraf faldende omsætning og priser og en generel landsdækkende økonomisk krise med faldende priser må naturligvis også have spillet ind på kvindernes indtjening.[14] Men der er ingen tvivl om, at kønnet var afgørende for, hvilken indkomst man havde som detailhandler. Idet kvinderne ikke kunne erhverve borgerskab, blev de stort set udelukket fra de brancher, hvor de gode indtjeningsmuligheder lå.

Tabel 3 Kvindelige detailhandlere i Randers, der ikke er medtaget i skattelisterne, pga. for lav indtægt 1870-1901:

År	Antal	%
1870	21	46 %
1880	37	60 %
1890	38	70 %
1901	51	78 %

Tabel 4 Kvindelige detailhandleres indtjening i Randers fordelt på indeks 1870-1901:

År	1-999	1000-1999	2000-2999	3000-3999	4000-4999	5000-5999
1870	19 (41 %)	6 (13 %)	0	0	0	0
1880	16 (26 %)	8 (13 %)	0	1 (2 %)	0	0
1890	9 (16 %)	5 (9 %)	2 (4 %)	0	1 (2 %)	0
1901	8 (12 %)	2 (3 %)	2 (3 %)	0	0	1 (2 %)

ET ERHVERV AF NØD

Som det fremgår af tabel 5, var 35-50 % af de kvindelige detailhandlere enker, 39-48 % var ugifte, 2-20 % var gifte og 0-9 % var skilte, separerede eller forladte. Det var dermed hovedsagligt kvinder, der af nød var tvunget til at forsørge sig selv eller en familie, der blev detailhandlere. Detailhandel blev dermed først og fremmest et nøderhverv for en gruppe af kvinder, som stod uden forsørgere, og som hurtigt skulle skaffe sig en indtægt, indtil økonomien var blevet bedre, eller sønnen var blevet gammel nok til at tage ansvaret for forretningen. Den 42-årige enke Ane Hansen forsørgede således i 1890 ikke mindre end fire børn på 13 år, 12 år, 9 år og 7 år ved at sælge garn i Vester Kirkestræde. For den 54-årige frøken Thrine Hansen, der i 1860 havde en marskandiserforretning i Vestergrave, kunne butikken måske også være et meningsfuldt arbejde, foruden at den gav hende en indtægt.

Af de 221 kvindelige detailhandlere var 19 gifte: én var gift med en skrædder, én var gift med en skræddermester, to var gift med skræddersvende, én var gift med en malermester, én var gift med en malersvend, én var gift med en forhenværende købmand, én var gift med en tandlæge, én var gift med en fiske- og vildthandler (hun solgte selv mælk og ost), én var gift med et postbud, én var gift med en arbejdsmand og otte var ikke nærmere angivet. Med undtagelse af tandlægen er det alle rimeligt beskedne erhverv med beskedne indtægtsmuligheder. Konens forretning kunne dermed være et fint supplement til mandens indtægt.

Tabel 5 Procentvise fordeling af kvindelige detailhandleres civilstand i Randers 1860-1901:

År	Enker	Ugifte	Gifte	Skilt/sep. /forladt	Uvis
1860	50 %	48 %	2 %	0 %	0 %
1870	48 %	39 %	4 %	7 %	2 %
1880	40 %	42 %	6 %	3 %	9 %
1890	49 %	40 %	2 %	9 %	0 %
1901	35 %	42 %	20 %	2 %	1 %

ET BIERHVERV

Ved en gennemgang af kildematerialet blev det tydeligt, at en lang række af de mandlige detailhandlere i Randers havde mere end én erhvervsbetegnelse.[15] Selvom kildematerialet umiddelbart giver det indtryk, kan det ikke have været muligt for én mand både at være malersvend og passe en høkerbutik. Forklaringen må være, at detailhandel var et bierhverv for manden eller rettere et erhverv for hans kone. Da gifte kvinder ikke kunne erhverve borgerskab, måtte borgerskabet stå i mandens navn, selvom det var konen, der passede butikken. De gifte kvinder blev heller ikke ført selvstændigt i skattelisterne før 1899, da man kun beskattede familiens overhoved – manden, selvom det måske reelt set ikke var hans indtægt. Det ser derfor ud til, at flere end de 221 kvinder kunne være beskæftigede med detailhandel.

Dette bliver synligt i tallene for 1901 i tabel 5. Pludselig udgjorde antallet af gifte kvinder i detailhandlen 20 %, modsat de andre år, hvor antallet lå og svingede mellem 2 og 6 %. Denne store stigning kan forklares med, at gifte kvinder

Antallet af detailhandlere voksede markant i Randers gennem de sidste årtier af 1800-tallet. Fotoet er fra Adelgade omkring 1900.

i 1899 fik formueretlig myndighed, hvilket vil sige, at kvinder nu kunne stifte gæld på egen hånd. Samtidig blev de skattepligtige. Dermed bliver de synlige i kildematerialet. Indtil da havde manden kunnet råde over kvindens midler og ejendom, hvis de var erhvervet gennem fællesboet eller af hans midler.[16] Med den formueretlige myndighed for kvinder var det ikke længere nødvendigt, at manden i samme grad som tidligere stod opført i stedet for kvinden som næringsdrivende i vejvisere og skattelister. Dette understøtter teorien om, at flere kvinder end de 221 var detailhandlere før 1901, og at forretningen sagtens kunne stå i mandens navn, men blev drevet af hans kone.

De 221 kvindelige detailhandlere er derfor udtryk for det antal kvinder, der havde egen forretning fuldstændig uafhængig af mænd såvel formelt som reelt. Og antallet er ikke udtryk for det antal kvinder, der faktisk drev forretning mere eller mindre selvstændigt. Det tal var højere.

HJÆLP I BUTIKKEN OG HJEMMET

For at bedømme kvindernes økonomiske formåen er det oplagt at se på, om de havde råd til hjælp i butikken eller i hjemmet. Her viser det sig, at hver femte af de kvindelige detailhandlere havde folkehold, det vil sige, de havde ansat tjenestefolk til at hjælpe sig hjemme eller handelspersonale til at hjælpe sig i butikken. Det var betydeligt under gennemsnittet for alle detailhandlerne i Randers, hvor andelen med folkehold lå mellem 46 og 57 %.[17]

For kvinderne var det mest almindelige at have én medhjælper, men to medhjælpere kunne dog forekomme. Derimod figurerede mere end to medhjælpere yderst sjældent.

Var der mere end to medhjælpere ansat, var det hos enker, der drev deres mands forretning videre. Som for eksempel den 51-årige købmandsenke Anna Arffmann, der i 1860 i sin købmandsgård i Brødregade havde hele otte ansatte: én handelsbetjent, én handelslærling, én forvalter, én husjom-

Indtil hendes ældste søn kunne overtage købmandsbutikken, stod enken efter købmand og fabrikant Carl Hoff (1819-1874), Henriette Frederikke Hoff (1824-1917), som ejer af den store købmandsgård i Vestergade. Én af Henriette Hoffs tre sønner beskriver hende som lille, spinkel, mørk, mild og venlig.

fru, to tjenestepiger og to tjenestekarle. Eller den 55-årige købmandsenke Henriette Hoff, der i 1880 i Vestergade havde hele ti ansatte, heriblandt tre sønner: én forretningsbestyrer, to handelsbetjente, to handelslærlinge, én bogholder, to tjenestepiger og to tjenestekarle.

Kvinderne havde generelt set lidt mere handelspersonale ansat til at hjælpe sig i butikkerne end tyende til at hjælpe sig i hjemmene. Her skiller de sig ud for detailhandlerne generelt, hvor det var mest almindeligt med tyende[18]

Overvægten af handelspersonale kan forklares med, at en del af kvinderne ved siden af deres arbejde som detailhandlere også skulle tage sig af en større børneflok. Hjælp i butikken var derfor en nødvendighed. Andre forklaringer kan være, at mere velstillede enker ved mandens død så sig tvunget til at få eller beholde fagligt personale til at tage sig af den daglige drift, ligesom detailhandlere, der var enkemænd, havde mere brug for hjælp til husførelse end enker.

FÅ EJENDOMSBESIDDERE

Blandt de kvindelige detailhandlere var der færre, der var ejendomsbesiddere, end blandt de mandlige detailhandlere.[19] Af de 221 kvinder ejede kun 16 % i perioden 1860-1901 fast ejendom. Blandt de mandlige detailhandlere var andelen af ejendomsbesiddere 29 %.[20] Af de 35 kvindelige ejendomsbesiddere var 27 enker og 9 ugifte. Knap halvdelen af de ugifte kvindelige ejendomsbesiddere skal findes sidst i 1901, som den 34-årige modehandler Nicoline Sørensen i von Hattestræde, der havde en ejendom vurderet til 4.000 kr., eller de føromtalte velbeslåede søstre på Kirketorvet, den 43-årige galanterihandler Edel Thomsen og den 39-årige galanterihandler Marie Thomsen. De havde en ejendomsvurdering på 28.000 kr.

AF NØD, EJ AF LYST

De kvindelige handlende i Randers udgjorde med en andel på 14-17 % en ikke ubetydelig del af handelsstanden i

Randers. Ja, undersøgelsen tyder endda på, at endnu flere kvinder drev forretning. De kvindelige detailhandlere var dog generelt set langt svagere økonomisk og socialt stillet end mændene. [21] Det gjaldt, når man ser på lovgivning, indtægt, personale og ejendom. Kvinderne havde meget små indtægter fra meget små forretninger. En tendens, der også ses blandt de kvindelige detailhandlere i Århus, Grenaa og Ebeltoft.[22] Kvinderne var hovedsagligt butiksejere af nød, ikke af lyst. Så snart deres økonomiske situation bedrede eller forværrede sig, blev butikken afviklet af mange af kvinderne. Alt i alt klarede enkerne, der lovmæssigt var ligestillet med mændene, og som førte deres mands forretning videre, sig bedst. De havde de højeste indtægter, mest personale og ejede mest fast ejendom. 47 % af de 221 kvinder ernærede sig hovedsagligt inden for mindre indbringende brancher, som mænd normalt ikke beskæftigede sig med som for eksempel modehandel, broderihandel, kranse- og blomsterhandel, trådhandel, farvehandel og brødhandel. Mens de resterende 53 % især arbejdede i nye brancher med en overvægt af mænd. Det være sig høkere, købmænd, frugthandlere, marskandisere, mælke- og ostehandlere, fiske- og vildthandlere m.fl. Kvinderne bredte sig over årene ud over flere brancher og ind i nye mandsdominerede brancher, men det havde ingen positiv betydning for kvindernes indtjening, besiddelse af ejendom eller antallet af ansatte – tværtimod. Antallet af kvinder, der havde så lav en indtjening, at de ikke betalte skat, steg stærkt gennem alle årene og betød, at de kvindelige detailhandlere generelt set blev fattigere og fattigere i den her undersøgte periode. Ligesom antallet af ejendomsbesiddere blandt kvinderne var højest i 1860 og lavest i 1890.

Kønnet blev afgørende for hvilken indkomst, man havde som detailhandler. De kvindelige detailhandlere hørte til nederst på den sociale rangstige blandt detailhandlerne i Randers. Skal årsagen søges i, at kvinderne fra begyndelsen var lovmæssigt dårligere stillede end mændene, at deres adgang til brancher med gode indtægtsmuligheder var stærkt begrænsede, eller at kvinderne må have været dårligere uddannede end mændene inden for handel? Sikkert er det, at mange kvinder kun var detailhandlere af nød. De skulle have et respektabelt erhverv, hvor de kunne forsørge sig selv og/eller familien, og detailhandel blev en mulighed med vedtagelse næringsloven af 1857.

Noter

1 Ved ringe handel forstås handel i et meget begrænset omfang af mindre varegrupper. Ved frihandel forstås, at man hverken skulle have borgerskab eller næringsbevis for at sælge bestemte varer.

2 Jespersens, H; Danske Næringslov, s. 29 og s.116-117.

3 KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901, s. 12f.

4 KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901, s. 5-7, s. 32-37.

5 KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901, Bilag 2.8.

6 Engel, Rolf; ; Scandinavian Atlas of Historian Towns, Nr.10, Danmark 1999. Randers 1500-1950, s. 29. KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901, Bilag 2.8.

7 KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901, s. 11f.

8 Ved hjælp af bilag 2.8 er kvinderne trukket ud af det samlede antal personer i brancherne, oplyst i bilag 2.2.1, dermed fås mændene fordelt på brancher. KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901.

9 KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901, s. 34.

10 KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901, Bilag 2.5.1. Kvinderne er her trukket ud af gennemsnittet.

11 KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901, s. 35.

12 Falbe-Hansen, V. og Scharling, W; Danmarks Statistik bd. 1, s. 778f. Engel, Rolf ; Scandinavian Atlas of Historian Towns, Nr.10, Danmark 1999, Randers 1500-1950, s. 31ff.

13 Det har ikke været muligt at finde brugbart kildemateriale til skatteindtægterne for 1860, derfor er året ikke med i tabel 3. I skattelisten fra 1863 kan det kun ses, hvad selve skatten beløb sig til, og ikke hvad indtjeningen var. Skatteliste for 1863 er derfor fravalgt, da oplysningerne ikke er sammenlignelige med oplysninger fra de andre års skattelister, der opgiver indtjeningen.

14 Hansen, Svend Aage; Økonomisk vækst i Danmark, bind 1, København 1983, s. 209ff, s. 233.

15 KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901, s. 37ff.

16 Gloerfeldt-Trap, Kirsten: Kvinden i samfundet, København 1937, s. 323

17 KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901, s. 27.

18 KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901, s. 29.

19 KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901, s. 21f.

20 KHM 2275; Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901, Bilag 2.6.1. Kvinderne er her trukket ud af gennemsnittet.

21 Det samme er tilfældet for de kvindelige detailhandlere i Århus. Jørgen Smidt-Jensen: Detailhandlerne i Århus ca. 1860-1900, s. 46f.

22 Smidt-Jensen, Jørgen: Detailhandlerne i Århus ca. 1860-1900, s. 46f.

Litteratur og kildemateriale

Litteratur

Andersen, R. C.: Randers Handelsforenings 75 Aars Jubilæum 1840-1915. Randers 1915.

Bondesen, Peter: Vejnavne i Randers Kommune. Randers 1985.

Dybdahl, Vagn: Det nye samfund på vej. Dansk social historie. Bind 5. København 1982.

Engel, Rolf: Scandinavian Atlas of Historian Towns. Nr. 10. Danmark. Randers 1500-1950. Odense 1999.

Skade, Rigmor: Handel. I: Kvinden i Samfundet. København 1937.

Hansen, Svend Aage: Økonomisk vækst i Danmark. Bind 1. Københavns Universitet 1984.

Jespersens, H.: Danske Næringslov. København 1922.

Larsen, Anne Trine: Industriens spor – en undersøgelse af industriens historie i Århus Amt 1840-1970. I: Kulturhistorisk Museums Årbog 2005, Randers 2006.

Møller, Johannes: Topografi og udvikling i gadenettet. I: Randers Købstads Historie. Bind 2,. Randers, 1952. Randers.

Hyldgaard, Inger Marie, Knudsen Jensen, Tina, Kirk, Palle, Schaumburg Sørensen, Hanne og Smidt-Jensen, Jørgen: Fra handelsplads til storkommune. Randers 2002.

Smidt-Jensen, Jørgen: Detailhandlen i Århus ca. 1860-1900. Upubliceret speciale. Aarhus Universitet 1986.

Smidt-Jensen, Jørgen: Retailers in a Danish Town. The Streets of Århus 1860-1900. I: The Scandinavian Middle Classes 1840-1940, Oslo 2004.

Sørensen, Hanne Schaumburg: Købmand Christian Larsen. I: Kulturhistorisk Museum Årbog 2006, Randers 2007.

Thestrup, Poul: Mark og skilling, kroner og øre. Prisenheder, priser og lønninger i Danmark 1640-1989. Helsingør 1991.

Vammen, Tinne: Rent og Urent. København 1986.

Øhrstrøm, H.: Erhvervsudviklingen i Randers i nyere tid. I: Randers Købstads Historie. Bind 2. Randers, 1952.

Trykte kilder

Handelskalender for Danmark 1879, 1891-1893, 1901/1902.

Mercantil-Calender for det danske Monarchie 1860, 1867.

Randers Amtsavis 28.8. 1944. Randers Kolonialhandlerforening af 1894's 50 Aars Jubilæum.

Randers Købstads Vejviser 1860, 1871, 1881, 1891, 1901/02.

Skatte- og Adressebøger for Randers Købstad 1881,1890/1891, 1900/1901.

Vejviser for Randers Amt 1891-1893.

Utrykte kilder

Kommunearkivet Randers:

Fortegnelse over Husejere 1890 og 1900.

Landsarkivet for Nørrejylland

Ligningslister/kladde 1869-1905 (skatteansættelser) KK-021

Næringsbevisregister/fagregister 1858-1924. Arkivnummer KK021, 731/1.

Personregister til næringsbevisregister 1858-1924. Arkivnummer KK021, 731/2.

Randers Kommune Vurderingskommission. Arkivnummer KK-021, 331-7/331-8/331-9/331-10. 1904 Vurderingsfortegnelse.

Randers Købstads Branddirektorat. Arkivnummer BRK21- 20-27.

Taksationsprotokol 1872-1905.

Skattehovedbog vedr. Bygningsafgifter, KK021, 315-48.

Randers Lokalhistoriske Arkiv

Randers Rådstuearkiv og Randers Købstads Brandirektorat.

Brandtaksation 1857, 1867, 1857-1872.

Ejendomsregister for Randers Købstads Bygrunde.

Folketællinger for Randers Købstad 1860, 1870, 1880, 1890 og 1901.

Kirkebog for Sct. Mortens sogn – viede og døde 1798-1891.

Matrikelnumre over Randers bygrunde og markjorder.

Randers Handelstandsforening. A 826.

Randers Textilhandlerforening. A 272.

Registre til Borgerskabsprotokol 1544-1920. Arkivnummer A174.

Ligningsliste 1869/71

Skatteliste for Randers Købstad 1863.

Tinglysningskopier 1866-1882.

Ebeltoft.

Nye tørrede Æbler
faas billigt hos
Julius Rasmussen.

M. Nissens
Trikotageforretning
anbefaler ny og smukke Ting i **Jerseykjoler, Børnetrøier** og **Huer,** samt et stort Udvalg i **Strømper** baade til Børn og Voxne, ligeledes i forskjellige Farver og Kvaliteter.

Til Julen
anbefales
store Rødkaal, Peberrod, Porre,

Annonce fra Ebeltoft Avis den 23. december 1899.

Det var her i småkårskvartererne omkring Nedergade og Søndergade, at mange af Ebeltofts kvindelige detailhandlende boede. Fotograferet ca. 1904.

Ebeltofts kvindelige detailhandlere

Af Lea Glerup Møller

I 2010 gennemførte Museum Østjylland en undersøgelse af detailhandlernes økonomiske, sociale, politiske og organisatoriske forhold i Randers, Grenaa og Ebeltoft i perioden 1860-1901. I undersøgelsen viste de kvindelige detailhandlere sig at udgøre en vægtig og spændende gruppe. Fokus i det følgende er de kvindelige detailhandlere i Ebeltoft. I kildematerialet var dog ingen kvinder i Ebeltoft, der havde detailhandel som deres levevej i 1860, hvorfor undersøgelsen koncentrerede sig om kvinderne i perioden 1870-1901.

HANDLENS UDVIKLING I EBELTOFT

Ebeltoft fik købstadsprivilegier så tidligt som 1301. Privilegierne gav byens borgere ret til udøve borgerlige erhverv så som håndværk og handel, og nok så vigtigt blev der givet tilladelse til, at der fortsat kunne holdes torv på den sædvanlige plads. Det må dermed formodes, at indbyggerne i Ebeltoft allerede har begivet sig af med torvehandel i begyndelsen af 1300-tallet. Efter al sandsynlighed lå den første bebyggelse i byens nuværende sydlige del i området omkring kirken. I løbet af 1400- og 1500-tallet flyttede bymidten nordpå. Fra slutningen af 1500-tallet var størstedelen af byens handel antageligvis koncentreret i Ebeltofts nordlige del.

Langs Adelgade byggede flere købmænd deres store købmandsgårde. Det gav god mening, idet Adelgade oprindeligt var den forlængede landevej, som med tiden blev indkapslet i byens rum. Købmændene var her tæt på bønderne fra Mols og det sydlige Djursland. Landsbyerne øst for byen blev forbundet med Adelgade via Overgade, der flettede sig sammen med Adelgade ved rådhuset på Torvet. Adelgades status som byens hovedstrøg var konsolideret ved begyndelsen af 1700-tallet. Købstadens embedsmænd, lægen og sagføreren havde således deres adresser i Adelgades sydlige del, mens købmændene fortrinsvis havde deres gårde i den nordlige del[1]. Således forholdt det sig endnu ved indgangen til 1860, og den udvikling, der fandt sted i handelserhvervet i årene frem til 1901, ændrede ikke stort herved.

NÆRINGSFRIHEDSLOVEN

Endnu i begyndelsen af 1800-tallet havde de danske købstæder så godt som monopol på handel som følge af deres købstadsrettigheder. I første halvdel af 1800-tallet blev der gjort flere tiltag, der skulle dæmme op for denne begrænsning, som flere økonomiske eksperter mente, var til skade for landets økonomiske udvikling. Det var dog først med grundloven i 1849, at de spæde skridt i retning af fuld næringsfrihed blev taget. Med næringsfrihedsloven, der endeligt trådte i kraft i 1862, blev handel tilladt også i landdistrikterne. Dog var der omkring alle købstæder et læbælte på 1½ mil, inden for hvilket der ikke måtte etableres forretninger.[2]

Næringsfrihedsloven fastlagde også de juridiske rammer inden for hvilke, nogle kvinder fik samme myndighed som mænd til selvstændigt at drive forretning. Det drejede sig om ”Enker, forladte, fraskilte og separerede Hustruer samt ugifte Quinder, der ere 25 År gamle og myndige”. Gifte kvinder var dermed endnu underlagt deres mænd. En enke måtte opretholde mandens forretning, men kun indtil hun evt. giftede sig igen.[3]

DE KVINDELIGE DETAILHANDLERES HVEM, HVAD OG HVOR?

Med næringsfriheden begyndte detailhandlerstanden tillige i Ebeltoft at blive mere specialiseret. Dog udgjorde købmændene i perioden 1860-1901 endnu hovedparten af detailhandlerne. Dette ses af en af hovedkilderne til undersøgelsen, nemlig de folketællinger, der siden 1700-tallet blev gennemført i Danmark. Den første egentlige folketælling fandt sted i 1769, og herefter blev tællingerne gennemført med forskellige intervaller. I anden halvdel af 1800-tallet fandt de sted hvert tiende år[4].

Ifølge folketællingerne var der i perioden 1860-1901 i alt

Detaillist Jensigne Maarup, der ses midt i fotografiet, overtog sin faders forretning efter hans død i 1896.

88 detailhandlere i Ebeltoft, heraf 20 kvinder. Sammenlignet med Grenaa og Randers havde Ebeltoft en begrænset detailhandlerstand inden for hvilken, der dog var en vis antalsmæssig udvikling såvel blandt de kvindelige detailhandlere som blandt de mandlige. Flere af de kvindelige detailhandlere drev forretninger i mere end ti år inden for perioden og er således talt med for hvert årti, de optræder i folketællingerne.

Detailhandlernes kønsfordeling fordelt på år.

År	1860	1870	1880	1890	1901
Kvinder		2	5	10	8
Mænd	17	19	22	27	26
I alt	17	21	27	37	34

Et forhold gjorde sig gældende for hovedparten af de kvindelige detailhandlere – deres ægteskabelige status. Af de 20 kvinder, der selvstændigt drev forretning i Ebeltoft, var kun de to gift. De øvrige var enten enker eller ugifte kvinder, der var nødt til at forsørge sig selv, og en vej at gå var altså detailhandel.

Som mændene fordelte de kvindelige detailhandlere sig over forskellige brancher, dog var kvindernes specialisering ikke så udpræget som den, der med tiden fandt sted blandt de mandlige detailhandlere. Da detailhandlerstanden var begrænset, er der dog generelt tale om små tal. Hvor mændene ved slutningen af perioden fordelte sig over 13 brancher fra marskandisere og boghandlere til træhandlere og manufakturhandlere, fordelte de kvindelige detailhandlere sig over otte brancher.

Fra 1870-1901 var der således blandt de kvindelige detailhandlere i Ebeltoft ni brødhandlere, fem modehandlere, en høker, en trådhandler, en træhandler, en trikotagehandler, en detaillist og en kvinde med en "lille handel". Kun høkeren, detaillisten og træhandleren bevægede sig ind i brancher,

der almindeligvis blev varetaget af mænd. De øvrige arbejdede inden for, hvad der kunne kaldes branchens kvindefag – i hvert fald i Ebeltoft. Disse brancher var ofte karakteriseret ved hverken at kræve butikslokaler eller stor startkapital. Brød- og trådhandel gav kun et spinkelt udkomme, og de mandlige detailhandlere havde formodentlig økonomiske årsager til at vælge disse brancher fra.

Høker Karoline Kolding var en af de få kvinder, der bevægede sig ind på mændenes domæne. I eget hus drev hun høkerforretning i flere omgange. Det ses af næringsprotokollen[5], at hun fik næringsbevis til høkerhandel i 1871, og det må antages, at hun drev forretning som sådan indtil 1876, hvor næringsbeviset blev stillet i bero. Hun genoptog høkergerningen i 1881. Hvad hun beskæftigede sig med i den mellemliggende periode, kan desværre ikke læses af protokollen.

Interiør fra Johanne Rasmussens manufakturhandel "Messen", der lå i Nygade 2. Johanne Rasmussen havde overtaget Vilhelmine Hansens modehandel i 1908. Fotografi fra ca. 1910.

Marie Nissens trikotage- og ligtøjsforretning samt Ebeltoft Telefoncentral lå i Adelgade 40.

Høker Kolding hørte dog til blandt de kvindelige handlende, der var sat i skat, og som ejede fast ejendom. Det var altså lykkedes hende at skabe en forretning, hun ikke alene kunne leve af, den gav tillige et pænt udkomme. En anden kvinde, som drev forretning i en branche, der ellers var domineret af mænd, var detaillist Jensigne Maarup. Maarup drev sin faders detailhandel videre i en årrække efter faderens død.

Størstedelen af de kvindelige detailhandlere boede i byens centrale og sydlige del i kvartererne omkring Juulsbakke, Nedergade og Søndergade. Det var her, man fandt byens småkårskvarterer med billigere og mindre boliger end i den nordlige del af byen omkring Adelgade, hvor byens rigeste købmænd og andre handlende havde deres forretninger side om side med de større håndværksmestre. Undtagelserne fra dette var trikotagehandler Marie Nissen og modehandlerinderne Hansen, der alle drev deres forretninger i Adelgades nordlige del.

Søstrene Hansen er i det hele taget eksemplet på, hvor godt kvindelige detailhandlere kunne klare sig i anden halvdel af 1800-tallet. Vilhelmine Kristine og Nielsine Elise Hansen drev i mere end 20 år modehandel på hjørnet af Nygade og Adelgade. I folketællingen fra 1880 oplyses om dem, at de boede i Adelgade sammen med deres fader, der var kontorist, samt at søstrene ernærede sig ved handel. Det fremgår ikke, om søstrene allerede på dette tidspunkt havde deres egen forretning, eller om de var ansat som handelspersonale i en af byens andre butikker. I 1890 var søstrene Hansen flyttet til det hus i Nygade, hvorfra de nu drev egen modeforretning. Huset var tidligere ejet af manufakturhandler Marius Hansen, der i 1881 havde måttet dreje nøglen om på grund af dårlige tider. Hvor længe de har drevet forretningen før 1890, melder historien intet om, dog havde Nielsine Elise Hansen allerede i 1878 fået næringsbevis til detailhandel, hvorimod hendes søster først fik samme i 1889. Efter sø-

sterens død i 1893 drev Vilhelmine Kristine Hansen modehandlen videre indtil 1908, hvor hun solgte den til Johanne Rasmussen, som i mange år herefter drev manufakturhandel på stedet.[6]

DE KVINDELIGE DETAILHANDLERES ØKONOMISKE FORHOLD

Der er god grund til at antage, at detailhandel for mange kvinder var et nøderhverv. Handel med brød eller tråd kunne udgøre forskellen på, om en kvinde måtte gå den tunge vej til fattiggården, eller om hun kunne opretholde en selvstændig livsførelse. Indtægterne fra brød- og trådhandel kunne formodentlig kun dække de allernødvendigste daglige fornødenheder, og disse kvinder befandt sig absolut nederst i hierarkiet blandt byens detailhandlere. Hovedparten af de kvindelige detailhandlere tjente slet ikke nok til at blive sat i skat. Hvert år blev indbyggernes formodede indtægter opgjort af Ligningskommissionen, og listerne lagt frem til offentligt gennemsyn på rådhuset[7]. I 1870 var den laveste anslåede skattepligtige indtægt 200 kr., mens den i den øvrige del af perioden var 300 kr.

En af de kvindelige detailhandlere, der ikke betalte skat, var Ane Dorothea Thomadsen. I købmandssønnen Frederik Lundbergs[8] erindringer optræder "Andårre", som hun kaldtes i den daværende lokale dialekt. Ane Dorthea var født i Boeslum uden for Ebeltoft. Som brødhandlerske hørte hun til blandt de fattigste af byens detailhandlere. Formodentlig var hun blevet enke, inden hun begyndte at sælge brød for at tjene til dagen og vejen. Ane Dorthea Thomadsen havde en standplads i en af byens større købmandsgårde hos købmand Larsen. Lundberg skriver om hende i sine barndomserindringer, at hun solgte hvedebrød til de bønder, der ventede på at blive betjent i købmandsgårdens butik. Samtidig tiltuskede hun sig mange snapse fra såvel handelspersonalet som deres kunder. Dagligdagen for disse kvinder, der befandt sig nederst på byens rangstige, har givetvis ikke været nem.

Af Ebeltofts 20 kvindelige detailhandlende var kun de seks sat i skat. Det var dermed kun 1/3 af de kvindelige detailhandlere, der formåede at etablere en forretning, der gav så stor en indtjening, at de kunne svare skat af den. I modsætning hertil var flere end 2/3 af de mandlige detailhandlere sat i skat. Det var primært hos byens modehandlere, søstrene Hansen og Ane Cathrine Spendrup, at de høje indtægter kunne findes.

I sidste fjerdedel af 1800-tallet skete der en stigning i antallet af detailhandlende, der solgte beklædning i Ebeltoft, hvilket tilsyneladende ikke påvirkede de handlendes muligheder for indtjening i negativ retning. Sideløbende med antallet af detailhandlere må der således være sket en stigning i antallet af kvinder, der købte deres klæder i stedet for selv at tilvirke dem.

Modehandlerinde Ane Cathrine Spendrup var en af de detailhandlere, der forstod at imødekomme efterspørgslen på klæder. Frøken Spendrup var født i Ebeltoft i 1839 som datter af brændevinsbrænder Rasmus Spendrup og hustru. Hendes bror, der havde overtaget brændevinsbrænderiet efter faderen, døde af delirium tremens i 1869[9], hvorefter ejendommen blev solgt, og frøken Spendrup måtte leje sig ind i sit barndomshjem. På Ebeltoft Byhistoriske Arkiv findes lejekontrakten endnu[10]. Det varede dog blot nogle få år, inden Ane Cathrine flyttede sin forretning til en anden adresse i Adelgade, hvorfra hun drev modehandel formodentlig indtil sin død i 1898. Frøken Spendrup hørte til blandt de af Ebeltofts ugifte kvinder, der formåede at opbygge en forretning, der gav gode økonomiske kår.

En anden kvindelig detailhandler i beklædningsbranchen, som formåede at skabe sig et godt udkomme, var Marie Nissen. Hun var født i Slesvig i 1856, hvor hun formodentlig tillige voksede op. Under alle omstændigheder flyttede hun fra Grenå til Ebeltoft i 1892, hvor hun åbnede en trikotageforretning. Denne forretning havde hun fået næringsbevis til at drive samme år. I Ebeltoft Avis findes talrige annoncer for

Ane Cathrine Spendrup (1839-1898) drev en succesrig modehandel i Ebeltoft i mere end 20 år.

hendes forretning, hvor hun solgte forskelligartede varer fra ligtøj og kranse til broderigarn og huer. Marie Nissen havde dog også andre jern i ilden. I 1894 blev hun således ansat som centralbestyrer for telefoncentralen i Ebeltoft i forbindelse med, at telefoncentralen blev flyttet til den ejendom i Adelgade, hvor hun havde sin forretning[11]. Denne stilling beholdt hun indtil 1909, hvor urmager N.P. Olsen overtog.

Ud over på evnen til at betale skat blev detailhandlernes økonomiske formåen målt på besiddelse af fast ejendom og deres folkehold. Op mod halvdelen af de kvindelige detailhandlere ejede fast ejendom. Der var dog oftest tale om mindre bygninger i småkårskvartererne i byens sydlige del, og de udgjorde sandsynligvis ikke den store værdi. Høker Karoline Kolding ejede således en ejendom i Søndergade, der i 1893 var vurderet til en værdi af 900 kr.[12]. Der var dog enkelte undtagelser, bl.a. ejede modehandlerinderne Hansen en ejendom på hjørnet af Adelgade og Nygade, der i 1904 blev vurderet til 16.000 kr.[13]

De kvindelige detailhandlere beskæftigede kun i ringe grad folkehold. Kun tre modehandlere, søstrene Hansen og Ane Cathrine Spendrup, havde folkehold i perioden, men de beskæftigede til gengæld både handelspersonale og hushjælp. Det forholdt sig anderledes for de mandlige detailhandlere, der i langt højere grad havde specielt hushjælp, men tillige kunne beskæftige handelspersonale.

Undersøgelsen af de kvindelige detailhandlere viste, at skønt hovedparten af gruppen hørte til blandt de absolut fattigste detailhandlere, var der nogle få undtagelser, som havde ressourcerne til at etablere stabile forretninger med godt udkomme. De kvindelige detailhandlere udgjorde altså en gruppe med så store indbyrdes forskelle, at nogle få af dem kun havde kønnet til fælles med hovedparten af gruppen.

SELVFORSØRGENDE, MEN MARGINALISEDE KVINDER

I anden halvdel af 1800-tallet begyndte kvinder i højere grad end tidligere at blive selvforsørgende. Med næringsfriheden i ryggen fik ugifte, enker og skilte kvinder mulighed for selvstændigt at drive handel i Ebeltoft. De kvindelige detailhandlere udgjorde mellem 10 % og 27 % af detailhandlerne i Ebeltoft fra 1870 til 1901. Kvinderne var således en gruppe med ikke ubetydelig tyngde blandt detailhandlerne. Flere af de kvindelige handlende opbyggede forretninger med indtægter i mellemklassen, især modehandlerne etablerede stabile forretninger med et pænt udkomme. Op mod halvdelen af kvinderne ejede fast ejendom, oftest i byens småkårskvarterer, hvor ejendomsværdierne var betydeligt lavere end i den nordlige del, hvor de fleste mandlige detailhandlere ejede ejendomme. Det var ligeledes få af kvinderne, der beskæftigede handelspersonale. Med få undtagelser var de kvindelige detailhandlere marginaliserede i forhold til de mandlige. Et forhold der kun blev tydeligere, efterhånden som der kom flere kvindelige detailhandlere, der især var beskæftiget i brancher, hvor de ikke tjente nok til at sættes i skat.

Kilder og litteratur

Landsarkivet for Nørrejylland:
Ligninglister 1870-1903/4, arkivnummer KK4 311/1-2
Ebeltoft By- og Herredsfoged, Næringsprotokol 1858-1895,
Arkivnummer B55 7148
Fortegnelse over Ansættelse til Ejendomsskyld for Ejendommene
i Ebeltoft Købstad 1904, Arkivnummer KK4 331/1
Ebeltoft Byhistoriske Arkiv
Lejekontrakt, Arkivnummer 1999/697
Folketællinger for Ebeltoft Købstad 1870, 1880,1890, 1901
Brand Taxat Protokol, påbegyndt 1877
Albech, Gustav 1951: Ebeltoft Købstadshistorie. Ebeltoft
Boje, Per og Kallestrup, Morten 2004: Marked, erhvervsliv og stat, Gylling
Degn, Ole1991: Alle skrives i mandtal. Folketællinger og deres brug.
Helsingør:Rigsarkivet
Jensen, Knud Chr. og Vedsted, Jakob 2001: Ebeltoft – købstadsliv i 700 år,
Ebeltoft: Ebeltoft Kommune
Lundberg, Frederik 1992: Købstadshistorier.
Minder og anekdoter fra Ebeltoft 1850-1890, Herning
Smidt-Jensen, Jørgen 1986: Detailhandlen i Århus ca. 1860-1900.
Upubliceret speciale. Århus Universitet
Vedsted Jakob 1988: Telefonen i Ebeltoft i 100 år
Vedsted, Jakob 1997: Ebeltoft i gamle postkort, Zaltbommel/ Holland, s. 68
Vedsted, Jakob 2008 "at fremme og varetage Byens merkantile Interesser,
Århus

Noter

1 Jensen, Knud Chr. og Vedsted, Jakob 2001: Ebeltoft – købstadsliv i 700 år, Ebeltoft: Ebeltoft Kommune, s. 12-13
2 Boje, Per og Kallestrup, Morten 2004: Marked, erhvervsliv og stat, Gylling: Aarhus Universitetsforlag, s. 18ff.
3 Smidt-Jensen, Jørgen 1986: Detailhandlen i Århus ca. 1860-1900. Upubliceret speciale. Århus Universitet, s. 44.
4 Degn, Ole 1991: Alle skrives i mandtal. Folketællinger og deres brug. Helsingør:Rigsarkivet, G.E.C. GAD, s. 7
5 Landsarkivet for Nørrejylland: Ebeltoft By- og Herredsfoged, Næringsprotokol 1858-1895, Arkivnummer B55 7148
6 Vedsted, Jakob 1997: Ebeltoft i gamle postkort, Zaltbommel/ Holland, s. 68
7 Landsarkivet for Nørrejylland: Ligningslister 1870-1903/4, arkivnummer KK4 311/1-2
8 Lundberg, Frederik 1992 Købstadshistorier. Minder og anekdoter fra Ebeltoft 1850-1890, Herning
9 Lundberg, Frederik 1992: Købstadshistorier. Minder og anekdoter fra Ebeltoft 1850-1890, Herning, s. 54
10 Ebeltoft Byhistoriske Arkiv, arkivnummer 1999/697
11 Vedsted Jakob 1988: Telefonen i Ebeltoft i 100 år, s. 11
12 Ebeltoft Byhistoriske Arkiv: Brand taxationsprotokol påbegyndt 1877
13 Landsarkivet for Nørrejylland: Fortegnelse over Ansættelse til Ejendomsskyld for Ejendommene i Ebeltoft Købstad 1904, Arkivnummer KK4 331/1

Kvinder bag disken

Af Nina B. Adamsen

I tre artikler fokuseres her i årbogen på de kvindelige detailhandlere i henholdsvis Grenaa, Ebeltoft og Randers i perioden 1860-1901. Artiklerne er skrevet på baggrund af en undersøgelse, som de tre museer Djurslands Museum, Museet for Syddjurs og Kulturhistorisk Museum Randers i fællesskab lavede i 2010 som en del af optakten til fusionen 1/1 2011. Undersøgelsen kortlagde, hvorvidt man kunne anse detailhandlerne i de tre købstæder som værende en homogen social gruppe. Detailhandlere dækker i denne sammenhæng over købmænd, detaillister og handlende med "ringe handel", eksempelvis høkere eller trådhandlere. Undersøgelsen er foretaget på baggrund af blandt andet folketællinger, brandtaksationer og borgerskabsprotokoller[1]. I denne artikel fokuseres på de kvindelige detailhandlere i Grenaa.

GRENAAS UDVIKLING I PERIODEN 1860-1901

Grenaa var som de fleste danske købstæder i 1800-tallet forholdsvis lille, og man skal langt op i tiden, før byens borgere kunne ernære sig af handel alene. Det normale var, at borgerne ved siden af deres erhverv også havde eget agerbrug. Byens indbyggere havde ret til at holde køer, som byhyrden hver morgen og aften drev til og fra Fælleskæret vest for byen.

Detailhandlerne i byen udgjorde derfor i slutningen af 1800-tallet en forholdsvis lille gruppe på omkring 2 % af befolkningen. De handlende var dog meget vigtige for byens økonomi. Handel (især med landbrugsprodukter) var byens mest indbringende erhverv, selvom industrien var i fremvækst.

Byens befolkningstal fordobledes i perioden 1860-1901 fra 1.636 til 3.257. Stigningen var størst i perioden 1870-1880, hvor tilvæksten var 26 %. Den største stigning i antallet af detailhandlere fandt også sted i perioden 1870-1880. En del af forklaringen herpå var den store tilvækst i befolkningen. Ved gennemgang af de handlendes fordeling på brancher i 1870 og 1880 viste det sig, at stigningen både skyldtes et øget antal detaillister og købmænd og desuden fremkomsten af handlende inden for en række mindre erhverv, der ikke krævede den store kapital eller viden for at etablere sig. Således var en brødhandler, tre fiske- og vildthandlere og en øltapper blandt de nye handlende i Grenaa i 1880.

Baggrunden for denne tilvækst både i befolkningstal og antallet af handlende skal ikke, som i de større byer, findes i selve industriens opståen. I Grenaa tog denne udvikling først fart hen mod år 1900, blandt andet – og især – med etableringen af Grenaa Dampvæveri i 1893. Tre andre store projekter havde imidlertid betydning for Grenaas vækst i 1870'erne; udtørringen af Kolindsund fra 1872, udvidelsen af Grenaa Havn fra 1874 og etableringen af jernbanen i 1876 bragte omsætning til byen. Et stort antal arbejdere tog ophold i Grenaa i forbindelse med, at udtørringen af Kolindsund kom til at omfatte den østlige del af sundet nær Grenaa.

HANDELSLIVET I GRENAA

Handelslivet i Grenaa var omkring 1860 centreret i de to gader Lillegade og Storegade. Gadernes forløb var – og er - meget ens; de var indfaldsveje fra Randerslandevejen i den vestlige del af byen og endte ved kirken på Torvet. Storegade regnedes dog for at være hovedgaden. Den resterende handel var placeret omkring Torvet og de tilstødende gader Nørregade og Østergade. Endelig lå et par af de store købmandsgårde i Søndergade, der gik fra Torvet og til broen over åen til Sønderherred. I forlængelse af Søndergade var landevejen til Århus.

Frem til 1880'erne var handelen stadig koncentreret omkring disse gader. Man begyndte dog at se enkelte handlende i havneområdet i Strandgade og Søgade og enkelte flere omkring Torvet og Østergade. I 1890 sås derimod en tydelig udvikling. De handlende spredte sig i byen, samtidig

Torvet i Grenaa omkring 1870. Byen var på dette tidspunkt stadig præget af de store købmandsgårde i bindingsværk. Nederst i billedet ses Søndergade 1, hvor der nu er museum.

Storegade omkring 1865. I 1870'erne ombyggedes de fleste af gårdene til grundmurede bygninger med butiksfacader.

Boghandler Bine Lunds hus Lillegade 46 set gennem Mellemstræde. Foto ca. 1910.

med at antallet steg. Lillegade og Storegade bevarede dog stadig deres betydning som handelsgader med tilsammen lidt over halvdelen af de handlende.

Udviklingen fortsatte i 1901, hvor de handlende især nedsatte sig i den østlige del af byen i Østergade og på Havnevejen. Dette hænger uden tvivl sammen med etableringen af Grenaa Dampvæveri og den dermed sammenhængende opførelse af arbejderboliger på Østergade, Havnevej, Rosengade og Bredstrupvej.

Der var ikke som i de større byer Randers og Århus en koncentration af enkelte erhverv i de traditionelle handelsgader. Til gengæld sås denne udvikling i de nye boligkvarterer, hvor det især var handlende inden for dagligvarer, der nedsatte sig. Her skabtes også et eksistensgrundlag for en gruppe af mindre detailhandlere inden for de brancher, der dækkede arbejderbefolkningens behov for især fødevarer. Modsat forblev købmændene i de oprindelige handelsgader.

KVINDERNE I DETAILHANDLEN

Baggrunden for kvindernes erhverv som detailhandlere skal findes i Næringsloven af 1857, der tillod kvinder at drive næring under særlige omstændigheder. Enker, ugifte over

25 og separerede kvinder kunne f.eks. opnå næringsbevis, men ikke borgerskab som mændene. Enker kunne fortsætte mandens erhverv frem til et nyt giftermål.

Næringslovens § 52 og § 53 åbnede også mulighed for såkaldt ringe handel og frihandel, hvortil det ikke var nødvendigt at erhverve borgerskab. Hermed kunne kvinderne handle med husholdningsvarer som brød, mælk, æg og grøntsager samt f.eks. tråd, lys og sæbe. Endelig var fremstilling af modepynt og beklædning til kvinder og drenge under 10 år fri næring for kvinder.

I alt 37 kvinder var gennem perioden 1860-1901 beskæftiget med detailhandel i Grenaa. I 1901 var der 20 kvindelige detailhandlere i byen – en fordobling i forhold til de foregående år. En del af forklaringen herpå kan være, at de gifte kvinder fra 1899 beskattedes selvstændigt og dermed pludselig fremgik af skatteopgørelserne. Oplysningerne i museets undersøgelse er imidlertid hovedsageligt hentet i folketællingerne, hvor det også tidligere var muligt for kvinderne at oplyse erhverv. Her er der udelukkende fundet ugifte kvinder med selvstændigt erhverv før 1901.

En anden forklaring på den store tilvækst af kvindelige detailhandlere er den generelle stigning i antallet af detailhandlere og fremkomsten af mange nye grupper inden for detailhandlerne. For kvinderne skete tilvæksten primært inden for grupperne fødevarehandel og handel med beklædning.

I 1860 havde de kvindelige handlende titel af modehandler, købmand, boghandler og høker. I 1870 var høkeren skiftet ud med en detaillist. I 1880 var den kvindelige detaillist væk, og en brødhandler kommet til. I 1890 havde Grenaa to modehandlere, en købmand, en boghandler, en brødhandler og to fiskehandlere af hunkøn. I 1901 blev de kvindelige detailhandleres erhvervsområde udvidet med adskillige erhverv, ganske som det skete for de mandlige detailhandlere. Nu fandt man kvinder inden for både mælkehandel, modehandel, lingerihandel, grønthandel, trikotagehandel, manufakturhandel, galanterihandel, marskandisere og brødhandel. Derudover var der en købmandsenke, to detaillister og tre handlende i kategorien uvis. Dermed bredte kvinderne sig også så småt over i traditionelle mandebrancher.

Gennem alle årene fandtes kvinder, der stod som købmænd i folketællingerne, og det viser sig, at alle disse kvinder var enker efter købmænd og videreførte mændenes forretninger i kortere eller længere tid, oftest med en forretningsbestyrer. En af disse var Dorthea Jacobine (kaldet Bine) Lund, som arvede boghandlen efter sin mand Frederik Chr. Lund, der var Grenaas første boghandler. Hun videreførte forretningen gennem fire årtier, og først i 1890 optrådte en forretningsbestyrer i folketællingen. De ansatte havde indtil da været angivet som medhjælpere eller handelsbetjente. En af de ansatte var Vilhelm Hansen, der senere etablerede boghandel på Torvet i Grenaa. Frem til dette var Lunds boghandel den eneste i byen. Carl Svenstrup beskriver i Grenaa Bys Historie Bine Lund som "en sund og ligevægtig Natur, en dygtig, praktisk og begavet Kvinde med et muntert Sind".[2] Tilsyneladende var hun også en initiativrig kvinde, der omkring 1890 oprettede et lejebibliotek, som omfattede 4.000 bind.

KVINDERNE OG ØKONOMIEN

Kvinderne udgjorde mellem 10 og 21 % af detailhandlerne i Grenaa, men kun et fåtal tjente så meget, at de er nævnt i skattelisterne. Oplysningerne for de mandlige handlende er dog også meget mangelfulde. Det er derfor svært at vurdere kvindernes indtægt i forhold til mændenes inden for de enkelte brancher. Set ud fra hvilke brancher, kvinderne drev forretning i, var der en overvægt af kvinderne blandt de småhandlende som brødsælgere, mælkehandlere og marskandisere. Det kunne tyde på, at selvom kvinderne også bredte sig ind i mere mandsdominerede fag, var de – bortset fra købmandsenkerne – indtægtsmæssigt og socialt placeret lavest blandt detailhandlerne i Grenaa.

Ofte boede detailhandlerne med de laveste indtægter til

leje. En del af de ugifte kvindelige detailhandlere var unge kvinder, som drev erhverv fra forældrenes ejendom. Kvindelige ejendomsejere blandt detailhandlerne var oftest enker.

Købmandsenken Abigael Cathrine Bak Kruse videreførte som Bine Lund sin mands forretning i Lillegade. I folketællingen fra 1860 stod hun anført som købmand. Først i midten af 1880'erne fik hendes søn, Rasmus Bang Kruse, købmandsborgerskab og overtog forretningen – i en alder af næsten 50 år. Carl Svenstrup skrev om hende, at "Madam Kruse, som man dengang sagde, var hele sit Liv med i alt, hvad der angik Forretningens Drift. Og uagtet hun aldrig i sin lange Levetid forlod Grenaa, saa var hun ikke desto mindre en særdeles klog og udviklet Kvinde, som havde en sjælden Dømmekraft og Begreb om mange Ting."[3]

Bine Lund og Madam Kruse stod som nogle af de få kvinder med gode indtægter opført i skattelisterne. De havde begge en pæn indtægt set i forhold til gennemsnittet, Abigael Kruse 3.000 kr. i 1870 og 4.500 kr. i 1880, og Bine Lund 2.000 kr. i 1870, 3.000 kr. i 1880 og 3.500 kr. i 1890. Begge kvinder ejede endvidere deres ejendomme, hvis værdi iflg. Brandtaksationen i 1867 for Bine Lunds ejendom udgjorde 4.280 kr. og for Madam Kruses hele 20.560 kr. Til sammenligning var gennemsnitsindtægten for alle detailhandlere (undtagen købmænd) mellem 2.000 og 3.200 kr. i perioden.

En meget stor del af detailhandlerne havde tjenestefolk ansat. Det gælder således for helt op til 84 % af de handlende i 1870, der oftest havde tjenestepiger ansat. Andelen faldt kraftigt frem til 1901, hvor kun 46 % havde tjenestefolk ansat. Nogenlunde samme udvikling gjorde sig gældende i forhold til handelsmedhjælpere. Her toppede andelen i 1870, hvor 65 % af detailhandlerne havde handelsbetjente, lærlinge eller andet handelspersonale ansat. I 1901 var andelen nede på 38 %. Det er et udtryk for, at der blev færre store købmandsgårde med behov for handelsmedhjælp og flere fødevarehandlere som fiskehandlere og øltappere, der kun beskæftigede indehaveren.

En del kvindelige handlende havde også personale ansat. Handelspersonale fandt man hos købmandsenkerne, boghandleren og enkelte modehandlere. Omkring en tredjedel havde gennem perioden 1860-1901 tjenestepiger ansat – oftest var det de mere velstillede.

FORSKELLIGE VILKÅR

Alt i alt spillede kvinderne en væsentlig rolle i handelslivet i Grenaa. Til spørgsmålet om, hvor vidt detailhandlerne kunne ses som en homogen social gruppe, blev svaret i undersøgelsen et "nej". Det samme gør sig gældende for kvinderne bag diskene; der var meget stor forskel på modehandlersken, der drev handel for kun lige at skaffe til dagen og vejen, og købmandsenken med god indtægt og egen ejendom.

Noter

1 Museumssag KHM 2275 Undersøgelse af detailhandlerne i Randers, Grenaa og Ebeltoft 1860-1901

2 Svenstrup, Carl 1957: Grenaa Bys Historie bind C, Grenaa, s. 201

3 Svenstrup, Carl 1948 bd. C s. 240

Portrætfoto af Madam Kruse som i mange år drev købmandshandel i Lillegade.

Randers by i anden halvdel af 1800-tallet: Det gamle rådhus med Niels Ebbesens statue i forgrunden.
Læg mærke til gaslygterne, der kom til byen i 1855.

Da Randers blev en moderne by 1850-1900

Af Jens Erik Møller

Da industrialiseringen for alvor slog igennem i sidste halvdel af det 19. århundrede, betød det ikke kun større og mere effektive fabrikker og flere arbejdspladser – den medførte også store forandringer for den almindelige randrusianers hverdag. Hvilke forandringer, og hvordan de var med til at gøre Randers til en moderne by, er udgangspunktet for denne artikel.

SIDSTE HALVDEL AF 1800-TALLET: INDUSTRIALISERINGENS INDTOG I RANDERS

Industrialiseringen udsprang i England i slutningen af 1700-tallet. Den teknologiske udvikling medførte, at der blev skabt nye og mere moderne fabrikker, og måden at producere varer på blev sat i system og mere effektiviseret. Denne teknologiske udvikling og de medfølgende tendenser kom naturligvis også til Danmark og til Randers, hvilket betød, at det randrusianske samfund i løbet af sidste halvdel af 1800-tallet gradvist ændrede sig. Den industrielle udvikling medførte, at de små håndværksmestres arbejde med tiden blev afløst af større fabrikker.

Samtidig med den begyndende industrialisering blev Næringsfrihedsloven indført i 1862. Det betød, at mere eller mindre alle kunne få ret til at udøve erhvervsmæssig forretning inden for det område, de måtte ønske. Før denne lov havde købmændene haft monopol på handlen med byens borgere og bønderne fra det randrusianske opland, men med den nye lov mistede købmændene økonomisk indflydelse. Samtidig gik bønderne fra kornproduktion til husdyrbrug, og de oprettede andelsforeninger, som også betød, at en del af handlen blev flyttet væk fra købmændene. Efterhånden forsvandt de store købmandsgårde, og detailhandlen med isenkræmmere, manufakturhandlere, kolonialhandlere med videre begyndte at udvikle sig.[1]

Med andre ord, de samfundsstrukturelle ændringer i sidste halvdel af 1800-tallet medførte, at Randers ændrede sig fra at være en handels- og håndværkerby til at være en industriby. Denne udvikling var dog en, man så overalt i Danmark, og ikke et isoleret randrusiansk fænomen.

Et tydeligt tegn på, at Randers' identitet ændrede sig, var, at byen begyndte at tiltrække langt flere arbejdere fra landet. Etableringen af industrivirksomheder som bryggerier, slagterier, klædefabrikker, jernstøberier, maskinfabrikker og så videre; og den store befolkningstilvækst i Randers var to alen af samme stykke. Stigningen i antallet af indbyggere i Randers hang til dels sammen med, at der blev et stadigt større overskud af arbejdskraft på landet. Børnedødeligheden var faldende, og det betød, at det simpelt hen blev sværere at finde arbejde for alle i landområderne. Det var derimod en del lettere i byen, hvor nye fabrikker skød op. Det var en medvirkede årsag til befolkningsvandringen ind mod Randers by.

Ved folketællingen i 1834 er der opført 6.407 borgere i Randers. I 1880 er tallet mere end fordoblet, og i 1901 bor der 20.057 mennesker i Randers by.[2] Vi taler altså om en tredobling af befolkningen fra midten af 1830'erne og frem til år 1900. Denne eksplosive vækst af befolkningen i Randers kunne den eksisterende boligmasse ikke klare, og som følge deraf gennemgik byen også en stor geografisk udvikling. Igen er der ikke tale om et isoleret randrusiansk fænomen. På landsplan gik byernes samlede andel af befolkningen fra omkring en fjerdedel i 1870 til en tredjedel i 1890.[3]

VANDVÆRKET – VAR DET PENGENE VÆRD?

Den geografiske forandring af Randers, som befolkningstilvæksten medførte, og den teknologiske udvikling, som fulgte i kølvandet på industrialiseringen, lagde grundstenen for ændringer i den offentlige forsyning.

Vand er i dagligdagen en af de allervigtigste ressourcer, hvis ikke den vigtigste overhovedet. I dagens Danmark er vi tilbøjelige til at tage vandforsyningen for givet, men i 1860'er-

nes Randers fandtes en sådan vandforsyning ikke. Efterspørgslen fra borgerne på rent drikkevand og fra industrien på en stabil vandforsyning blev i anden halvdel af 1800-tallet mere og mere udtalt, og som følge deraf blev et nyt vandværk bygget i 1874 efter mange års diskussion.

Allerede i starten af 1850'erne, da man etablerede gasværket i Randers, kom Det Danske Gaskompagnis repræsentant med forslaget om en egentlig vandforsyning. Det blev dog ikke vedtaget, for i Randers havde man godt brøndvand, syntes man, og der var tilstrækkeligt af det. Overvejelserne havde også et økonomisk perspektiv. Det ville ikke blive nogen billig affære at etablere en vandforsyning, og man besluttede ikke mindst af den grund at se tiden an.[4]

I 1854 etableres et vandværk i Aalborg, og året efter nedsatte man et udvalg i Randers for at indhente informationer om det projekt og på den baggrund eventuelt få sagen genoptaget i Randers. Udvalgets arbejde resulterede dog ikke i, at Randers fik sig et vandværk, men interessen for godt vand til husholdningen og ikke mindst til industrien var dybt forankret, og diskussionen fortsatte i årene derefter.[5]

I starten af 1870'erne blussede diskussionen om et vandværk i Randers for alvor op igen. På den ene side var industriens og den almindelige randrusianers behov for mere vand steget på grund af de mange nye fabrikker og den følgende befolkningsvækst. På den anden side blev især det økonomiske argument fremført, og det blev af mange anset som en for bekostelig affære. Diskussionen og argumenterne for og imod kunne man følge i blandt andet Randers Amtsavis.

Den 3. februar 1872 kunne man heri læse et indlæg af Hr. Bogbinder Lerche. Han stillede spørgsmålstegn ved, hvor man skulle finde godt vand henne, og han beskrev desuden, hvor dårligt vandværksvandet var i Odense, og hvor utilfreds man var med det der. Han mente heller ikke, at det var rimeligt, at de af byens borgere, som havde en privat brønd med godt vand, skulle betale for en vandforsyning af dårligt

Vandværket ved Oust Mølledam blev efter mange diskussioner om fordele og ulemper endelig en realitet i 1874.

vand til de nye indbyggere, som ikke ville bekoste en privat brønd på deres egen gård eller ved deres egne huse. Han understregede, at man heller ikke vidste, om der kom godt vand ud af det, det kunne kun tiden føre bevis for. Byens grundejere var i forvejen bebyrdede nok med skatter og andre forpligtelser, mente han. Endvidere var argumentet, at det ville få store konsekvenser for byen, hvis man tog vandet fra Gudenåen, da man kunne risikere, at standse vandtrafikken der. Sejladsen her var i forvejen præget af lav vandstand, og den var på det tidspunkt den allervigtigste tilførselsvej til Randers by.[6]

Det modsatte synspunkt blev blandt andet fremlagt i et læserbrev i Randers Amtsavis den 21. marts 1872 af Bryggeridirektør C. Synnestvedt fra det, der senere hen blev til Thor bryggeri. Han var på det hold, der anså en rigelig og bekvem vandforsyning som en stor herlighed. Han brugte vandforsyningen i Odense og Aalborg som eksempel på denne påstand. Her var de af den holdning, at trods problemer var der vundet et gode af stor værdi. At Synnestvedt så en vandforsyning ud fra et industrielt eller forbrugssynspunkt kom klart til udtryk i hans argumentation. Han så ikke

så meget på vandet som drikkevand, men mere i forhold til husholdningsbrug. Han fremhævede, at vandværksvand ville være mere blødt, det vil sige uden så meget kalk, og dermed ville det ved husholdningsbrug betyde, at man kunne spare på sæbe, soda, kaffe, the og lignende. Han hævdede, at *"alle de genstande, der i en husholdning behandles med blødt vand gennemsnitlig erholdes 10 % større udbytte end det hårde vand ville have givet."* Trods den økonomiske byrde, det ville være at anlægge et vandværk, så han det som en klar økonomisk fordel på længere sigt.[7]

Dagen efter kunne man læse et indlæg fra Hr. A., der modsagde Synnestvedt. Her hævdedes det, at prisen for anlæggelsen ville blive alt for høj, og der henvistes til, hvor dyrt det havde været at anlægge et vandværk i Århus. Desuden blev alle de fordele, Synnestvedt nævnte, betegnet som urealistiske og illusoriske.[8]

Sådan foregik debatten frem og tilbage med forskellige tal, som var svære at eftervise eller modbevise, da det var svært at lave en præcis sammenligning med andre byer som Odense, Århus og Aalborg. Et vandværk var dyrt at anlægge, men var fordelene pengene værd? Det var det, som debatten gik på. De ivrigste debattører var Bryggeridirektør Synnestvedt, Farver J. Halkier og M. Michaelsen på den ene side og en Hr. A (Anonym) på den anden side. Det er værd at bemærke, at de mest ihærdige fortalere for et randrusiansk vandværk var folk, som ejede fabrikker, der i deres produktion brugte meget vand. De havde dermed en klar økonomisk fordel i at få etableret et vandværk, betalt af byens borgere.

Officielt kom sagen på byrådets dagsorden den 27. maj 1872.[9] Det var førnævnte Synnestvedt og Halkier samt Grosserer Westermann, alle agtede og kendte borgere i Randers, som forelagde en anmodning om, at byrådet ville tage sagen om anlæggelsen af et vandværk op igen. Den megen diskussion i blandt andet Amtsavisen gjorde, at man nu var mere lydhør over for sagen. Desuden var indbyggertallet steget til 11.000, og man var derfor også på grund af de stigende hygiejneproblemer mere åben overfor spørgsmålet om vandværksvand. Vandværkssagen blev derfor sat i cirkulation blandt medlemmerne af byrådet. På det efterfølgende byrådsmøde den 10. juni 1872 blev der nedsat et udvalg bestående af Borgmester Fischer, Grosserer Westermann, Købmand B. Balle, Købmand J. H. Heerfort og Kaptajn P. Petersen. Samtidig blev Synnestvedt og Halkier bedt om at tiltræde udvalget.[10]

De fik en ingeniør fra firmaet English & Hansen, der allerede havde anlagt flere vandværker rundt om i Danmark, til at udarbejde et projekt med udgangspunkt i at forsyne Randers med vand fra Oust Mølledam. Alene erhvervelsen af Oust Mølledam, Oust Mølle og det tilstødende Frøvadsholm kostede 75.000 rigsdaler, og de samlede udgifter ville ifølge budgetteringen løbe op i 132.621 rigsdaler, hvilket var en enorm sum efter datidens målestok.[11]

Det er ingen tvivl om, at det økonomiske perspektiv havde stor betydning, og sagen skabte stor uenighed i byrådet. Man fik dog forhandlet sig til rette, og på byrådsmødet den 10. december 1872[12] blev forslaget vedtaget. Derefter gik det stærkt, og den 31. marts 1874 blev vandværket ved Oust Mølle åbnet. Budgettet på de 132.621 holdt dog ikke, idet anlægsudgifterne løb op i 149.706 Rigsdaler.[13]

Da vandværket blev sat i drift i 31. marts 1874, skete det i overværelse af byrådets medlemmer, og her erkendte flere af vandværkets modstandere åbent, at de havde haft uret i deres modstand mod vandværkets anlæggelse.[14] Åbningen af vandværket i 1874 betød dog ikke, at man nedlagde alle de offentlige brønde i Randers med det samme. Det skete lidt efter lidt, og først i 1889, altså efter 15 år med et driftsikkert vandværk, blev de fem sidste offentlige pumper i Randers nedlagt. Det var heller ikke alle, der med det samme tog vandværksvandet til sig. En del borgere mente, at vandet fra Oust Mølle aldrig ville kunne blive ligeså godt som vandet fra brøndene. Randers Handsker anbefalede eksempelvis, at man vaskede deres handsker i vand fra pumpen ved Sva-

neapoteket, da det efter deres mening var af langt bedre kvalitet end vandværksvand fra Oust Mølle. Det hed sig, at vand fra pumpen ved Svaneapoteket sikrede en langt bedre duft og blødhed af de ægte Randers Handsker.[15]

DE ÅBNE RENDESTEN BLEV TIL NEDGRAVEDE KLOAKLEDNINGER

Et andet og ikke mindre væsentligt tegn på, at Randers var ved at udvikle sig til en moderne by i den sidste halvdel af 1800-tallet, var anlæggelsen af nedgravede kloakledninger.[16] Ligeså selvfølgeligt som en sikker og stabil vandforsyning er i dag, ligeså selvfølgeligt er det, at spildevand og regnvand kan bortledes på en forsvarlig og hygiejnisk måde. Men i midten af 1800-tallet fandtes der ikke kloakker, som vi kender det i dag. I stedet havde man i de randrusianske gader et usammenhængende system af åbne og lukkede rendestensgrøfter, som ledtes ud i Gudenåen forskellige steder.

De åbne rendestene bestod af 30-40 cm dybe kanaler og var egentlig beregnet til regnvand. Efter man med vandværkets opførelse i 1874 fik en stabil vandforsyning, blev spildevandet et stadigt større problem. Allerede inden var problemet dog udtalt alene på grund af det stadig stigende befolkningstal. Rendestenene havde kun et svagt naturligt fald og kunne derfor ikke lede de store mængder spildevand væk hurtigt nok. Det urene vand kunne ligge i rendestenene i ugevis og i nogle tilfælde i månedsvis. I 1860'erne og 70'erne gjorde distriktslægen og sundhedskommissionen mange gange byrådet opmærksom på, hvor alvorligt et problem dette var for hygiejnen og dermed folkesundheden. Der var derfor et klart behov for at erstatte de åbne rendestene med en egentlig kloakering.[17]

Den væsentligste årsag til, at man begyndte at overveje lukkede kloaksystemer, var altså hygiejnen.[18] I 1853 hærgede en omfattende og dødelig koleraepidemi hele landet – også i Randers. Der var tale om en voldsom epidemi med mange døde til følge. Cirka 90 % af de døde boede i byerne. Man havde lagt mærke til, at sygdommen især optrådte på urene og fugtige steder, mens højt og tørt beliggende steder var mindre udsatte.[19]

Danmarks første underjordiske kloaksystem blev anlagt i København i 1860. I slutningen af 1860'erne har Randers store problemer med snavs, affald og spildevand. Det har derfor stor bevågenhed hos magistraten, men det var samtidigt indlysende, at det ville blive en bekostelig affære. Man begyndte så småt at etablere kloakker og spildevandsafløb i 1870'erne, men dog ikke helt efter en velorganiseret plan som i hovedstaden.[20]

De mange ansøgninger om kloakering fra borgerne blev typisk sendt frem og tilbage mellem byrådet og brolægningsudvalget (Teknisk Udvalg) flere gang, og ofte blev de på den måde "syltet". Det, der vakte voldsom debat, var spørgsmålet om, hvem der skulle betale - kommunen eller grundejeren. Et godt eksempel er sagen om områderne ved Carolinegade og Von Hattenstræde/Vestergade. I 1869 henstillede sundhedskommissionen til byrådet, at forholdene her skulle bringes i orden. Arkitekt Hansen undersøgte sagen på brolægningsudvalgets vegne, og han kom frem til, at det kun kunne løses ved en nedgravet kloakledning langs Carolinegade. Det stod i modstrid med landinspektør Ridde, der slog fast, at en sådan kloak ville komme til at ligge under fjordens normale vandstand. Derfor ville den ikke virke efter hensigten, mente han. Sagen blev derfor udsat. Grosserer Westermann, som sad i både kommissionen og byrådet, truede efterfølgende med alverdens ulykker, hvis ikke der skete noget. Det medførte, at der i brolægningsudvalgets plan for 1871 blev afsat 2750 rigsdaler til projektet. Det blev dog efterfølgende forkastet af byrådet ved budgetforhandlingerne i 1870. Således gik der endnu seks år med debat frem og tilbage, før der endelig skete noget, og Carolinegade fik sin kloak.[21]

Carolinegade var ikke det eneste sted, hvor der var problemer med spildevandet. Grundejerne i Vestergade ansøg-

De åbne rendestene blev efterhånden erstattet af nedgravede kloakker. Her ses hjørnet af Adelgade og Møllestræde omkring 1890, hvor der stadig var rendesten.

te i 1872 om at få strækningen Von Hattenstræde til Hvide Mølle kloakeret. Da grundejerne her tilbød at betale for en del af udgifterne til anlæggelsen af egen lomme, blev denne sag langt hurtigere realiseret. Kun to måneder efter, ansøgningen blev indsendt, blev der bevilliget 600 rigsdaler til en muret kloak, hvoraf grundejerne selv betalte 100 rigsdaler. Det var første gang, at kommunen brugte penge på kloakering. Nogle få mindre strækninger ved Nygade var tidligere blevet rørlagt, men det var sket udelukkende for private midler.[22]

En væsentlig årsag til byrådets nølende holdning med hensyn til kloakeringen var vandværket. Det var jo i disse år, at man diskuterede anlæggelsen af vandværket ved Oust Mølle, og skulle man også i gang med at grave kloakker, ville det samlet set blive en meget dyr omgang for Randers by. Debatten om nedgravede kloakker hang derfor tæt sammen med debatten om et vandværk ud fra et økonomisk synspunkt, men også fordi vandforbruget steg markant, da vandværket blev taget i brug i 1874. Vandforsyningen medførte ganske enkelt en masse spildevand, som efterhånden gjorde forholdene i gaderne så dårlige, at det blev vanskeligt at færdes i dem. Derfor kom der et stigende krav fra befolkningen om at erstatte rendestensgrøfterne med underjordiske kloakledninger, og der kom mange anmodninger til byrådet i sidste halvdel af 1870'erne. Langt de fleste grundejere var dog villige til at give et tilskud til anlæggelsen.[23]

Udover det økonomiske aspekt var en anden væsentlig grund til byrådets forbehold over for kloakering, at man – det vil sige tilhængerne af kloakering - gerne så en samlet plan for, hvordan Randers skulle kloakeres. Blandt andre borgmesteren, Chr. Fischer, havde denne holdning. Man ville blandt andet undgå at dimensionere kloakrørene forkert, hvis de senere skulle modtage vand fra andre rør. Det var dog overordentligt vanskeligt at lave en egentlig plan, da man ikke kunne tvinge grundejerne til at betale til sådanne kloakker, og omvendt var kommunen heller ikke forpligtet til at anlægge kloakker. Man bad dog stadsingeniør Sørensen om at udarbejde en samlet plan. I slutningen af 1879 – efter fire år - kom stadsingeniør Sørensen så endelig med en samlet plan for kloakeringen af Randers. Begejstringen for planen var dog yderst begrænset, og det blev henlagt med begrundelsen, at det var for dyrt.[24]

Trods de mange ansøgninger om kloakering i sidste del af 1870'erne var der af den grund ikke mange kloakker i Randers omkring år 1880, og utilfredsheden blandt byens borgere over den manglende kloakering var stor. I 1880 skete der dog noget, som havde en væsentlig betydning for kloakeringen i Randers. Vandløbsloven blev nemlig lavet om, så man kunne pålægge grundejere at anlægge en kloak, hvis de hygiejniske forhold talte derfor. Det økonomiske perspektiv blev efterhånden også lagt i mere faste rammer. Før havde det været meget forskelligt, hvor meget henholdsvis kommunen og grundejerne betalte. Under behandling i byrådet den 28. februar 1881 vedrørende kloakering i Rådhus-

stræde blev det besluttet, at denne sag skulle danne præcedens for, hvor meget grundejerne skulle betale. Det blev vedtaget, at grundejere fremover skulle betale halvdelen af en kloakering,[25] og den 16. maj 1881 blev der endelig i byrådet truffet beslutning om at bevilge penge til en del af de henlagte sager.[26]

I de følgende 20 år frem til år 1900 blev de fleste gader i Randers kloakeret, men først i 1928 og først efter mange års diskussioner, var det første egentlige sammenhængende kloaksystem i Randers en realitet.[27]

OG DER BLEV LYS – GASVÆRKET 1855

Vandværket og kloakeringen var, som vi har set, emner, som vakte stor diskussion i byrådet og blandt randrusianerne, og det var ikke projekter, som blev gennemført fra den ene dag til den anden. Med gassen var det præcis det samme, men den kom dog noget tidligere til Randers end vandet.

Det var et engelsk firma, som i begyndelsen af 1850'erne tog initiativ til Det Dansk Gaskompagni med det formål at bygge gasværker i Danmark. Gasværket i Randers blev grundlagt i 1855, og det blev oprindeligt oprettet for at sikre gadebelysningen i byen. De gamle tranlygter skulle erstattes af gaslygter. De første gaslygter i Danmark blev tændt i Odense i 1853[28], og to år senere kom denne teknologiske udvikling til Randers. Nærmere betegnet den 13. januar 1855. Forud for etableringen af gasværket havde debatten i Randers Amtsavis gået på, hvorvidt gassen nu var farlig eller ej. Risikerede man, at værket ville sprænge i luften, eller ville gasledningerne forurene jorden? Efter nøje overvejelser gav byrådet Det Danske Gaskompagni eneret på levering af

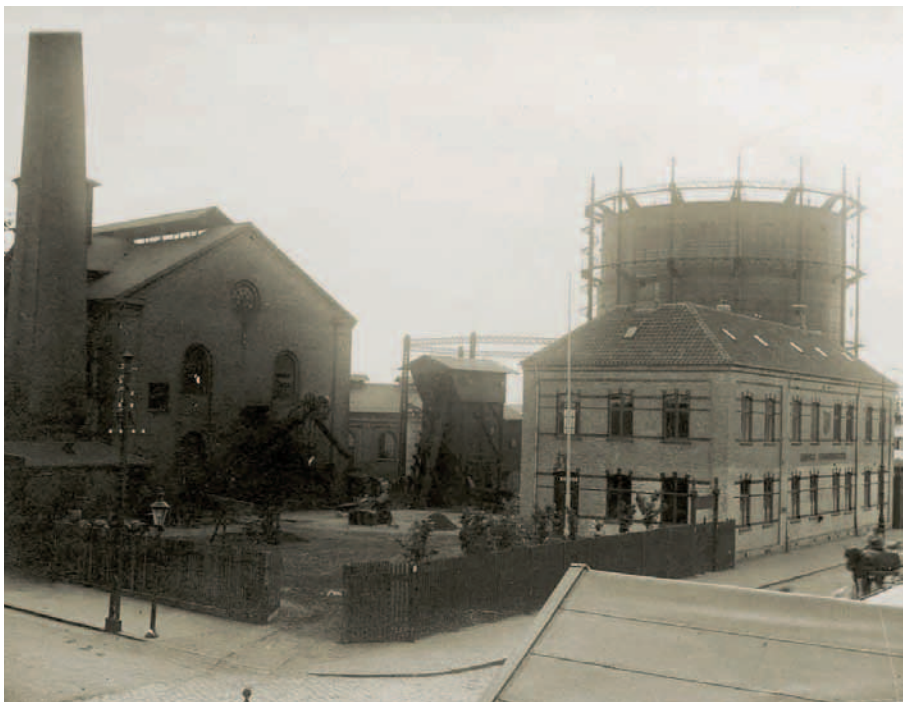

Gasværket med den karakteristiske runde gasbeholder lå mellem jernbanen, Jernbanegade og den nederste del af Vestervold. Her ses værket ca. år 1900.

Gruppebillede af medarbejderne ved gasværket i slutningen af 1800-tallet.

gas til belysning i 25 år, og byrådet forpligtede sig samtidig til, at minimum 100 randrusianske gadelygter skulle lyse ved hjælp af gas.[29]

Allerede den 1. september 1855 var antallet af gasgadelygter oppe på 311, og der var desuden 60 anmodninger om gasinstallationer fra private, der ønskede gaslamper hjemme hos sig selv. Blandt de største aftagere af gas var blandt andet teatret, militære bygninger og jernbaner. Også kirkerne brugte gas til belysning, og historien går, at når alle lysekronerne i Sct. Mortens Kirke brændte for fuldt blus juleaften, så kørte gasværket i højeste gear.[30]

Allerede i slutningen af 1860'erne begyndte gassen dog at finde vej til køkkenet. Der var i starten snak blandt husmødrene om, at maden kom til at smage af gas. Efterhånden som gasapparaterne til madlavning blev mere og mere udbredt, forstummede denne snak dog, og køkkenet blev med tiden langt den største og vigtigste aftager af gas. Gasværkets produktion steg i takt med, at gasforbrugerne blev flere og flere. Gasprisen steg ligeledes, og det var årsag til mange stridigheder mellem Gaskompagniet, der ejede gasværket, og kunderne, der aftog gassen.[31]

I 1868 valgte 60 gasforbrugere at forlade værket, og flere af de allerstørste aftagere af gas afviste simpelthen at betale deres gasregning. De mente ganske enkelt, at prisen var for høj sammenlignet med Gaskompagniets priser i andre byer, og de krævede, at den blev nedsat. I sidste ende bøjede Gaskompagniet sig, og prisen blev sænket, men debatten om gasprisen blussede op igen i 1880'erne. Da kommunen skulle forny kontrakten med Gaskompagniet i slutningen af 1880'erne, stod parterne stejlt overfor hinanden, og tonen

mellem dem var skarp. Man begyndte at overveje, om man skulle købe gasværket eller simpelthen bygge et konkurrerende gasværk. Der var seriøse undersøgelser i gang, om man skulle bygge eller købe. For man så det ikke som en løsning at blive enig med Gaskompagniet om en ny gaspris.[32]

Enden på det blev dog, at man i første omgang nåede til enighed om en betydelig lavere gaspris, og kontrakten om levering af gas blev derfor forlænget til 1. oktober 1914. Men i 1909 – fem et halvt år før kontraktens udløb – købte kommunen gasværket for en pris på en million kroner.[33]

Randers Amtsavis skrev den 30. marts 1909 om byrådets beslutning: *"Oprettelse af et staaende byraadsudvalg for Randers Belysningsvæsen, bestaaende af 5 medlemmer, der administrerer saavel Gasværket som Elektricitetsværket. Under Belysningsvæsenet henlægges tillige den offentlige Gadebelysning"*.[34]

Selvom gassen omkring år 1900 blev udfordret fra en helt anden side, nemlig af elektriciteten, så var den med til at karakterisere det moderne Randers i sidste halvdel af 1800-tallet. Rindende vand, kloakker og den flydende gas var alt sammen resultater af de teknologiske fremskridt, som den industrielle revolution havde medført. Sammenholdt med de mange nye fabrikker i byen og den stadigt voksende befolkningstilvækst, var det med til at føre Randers ind i den moderne tidsalder, og byen fastholdt sin position som en af landets førende købstæder.

Noter

1 Hyldgård, Inger Marie m. fl.2002: Randers – fra handelsplads til storkommune, Randers, side 100.
2 Folketællingerne for Randers 1834, 1880 og 1901. Randers Lokalhistoriske Arkiv
3 Hyldtoft, Ole 1999: Danmarks Økonomiske Historie 1840-1910, Århus, side 203-205
4 Jørgensen, Kaj 2001: Vand - Livets kilde, Randers, side 11
5 Jørgensen, Kaj 2001, side 11
6 Randers Amtsavis, 3. februar 1872 (Aften), Nr.30, 63. Aarg.
7 Randers Amtsavis, 21. marts 1872, Nr.76, 63. Aarg.
8 Randers Amtsavis, 22. marts 1872, Nr. 77, 63. Aarg.
9 Byraadets Møde den 27. maj refereret i Randers Amtsavis, 28. maj 1872, Nr. 132, 63. Aarg.
10 Byraadets Møde den 10. juni refereret i Randers Amtsavis, 11. juni 1872, Nr. 144, 63. Aarg.
11 Kromann, Rich. 1924: Randers Vandværk 1874-1924, Randers, side 5-6
12 Byraadets Møde den 9. december refereret i Randers Amtsavis, 10. december 1872, Nr. 312, 63. Aarg.
13 Kromann, Rich. 1924 side 22
14 Randers Amtsavis, 1. april 1874, Nr.89, 65. Aarg.
15 Jørgensen, Kaj 2001, side 57-58
16 Lindegaard, Hanne 2003: Ud af røret, Den Jyske Historiker nr. 102/103, side 107
17 Jensen, Poul Erik 1989: Afløbsforhold og spildevandsplanlægning i Randers 1860-1930, Historisk Årbog fra Randers Amt 1989, Randers, side 30
18 Lindegaard, Hanne 2003, side 109
19 Berg, Broder 2003: Koleraen i Randers, Kulturhistorisk Museum Randers Årbog 2003, Randers, 2003, side 26 og Lindegaard, Hanne, 2003, side 116-117
20 Jensen, Poul Erik 1989, Randers, side 29 og Lindegaard, Hanne, 2003, side 109
21 Jensen, Poul Erik 1989, Randers, side 31
22 Jensen, Poul Erik, 1989, Randers, side 32
23 Jensen, Poul Erik1989, Randers, side 32
24 Jensen, Poul Erik 1989, Randers, side 32-33
25 Byraadets Møde den 28. februar refereret i Randers Amtsavis, 1. marts 1881, Nr. 50, 72. Aarg.
26 Byraadets Møde den 16. maj refereret i Randers Amtsavis, 17. maj 1881, Nr. 130, 72. Aarg.
27 Jensen, Poul Erik 1989, Randers, side 34, 38
28 Hyldtoft, Ole 1994: Den lysende gas - Etablering af det danske gassystem 1800-1890, Århus, side 9
29 Nielsen, Christian 1981: Gasflammen som slukkedes, Historisk Aarbog fra Randers Amt 1981, Randers, side 12-13
30 Nielsen, Christian 1981, Randers, side 13
31 Nielsen, Christian 1981, Randers, side 13-14
32 Uddrag af Randers Byraads forhandlinger for 1888: Byrådsmøde 4. maj, 19. juni, 9. juli, 7. august og 14. august 1888, Randers Lokalhistoriske Arkiv
33 Nielsen, Christian 1981, Randers, side 14-15
34 Randers Amtsavis 30. marts 1909, Nr. 75, 100. Aarg.

De klædte Randers på

Chr. Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik 1852-1980

Af Anders Have Espersen

Kulturhistorisk Museum Randers foretog i efteråret 2009 en historisk undersøgelse af Chr. Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik A/S i Randers. Undersøgelsen blev finansieret af projektet TRÅD under Kulturregion Østjysk Vækstbånd og Kulturministeriet. Udover at den føjede sig ind i Kulturhistorisk Museum Randers' lange række af undersøgelser af lokale industrivirksomheder i Randers, var undersøgelsen samtidig den første, der specifikt omhandlede en af de store tekstilfabrikker i byen. Undersøgelsen byggede dels på omfattende arkivmateriale og dels på en række interviews med tidligere medarbejdere og ledere i virksomheden.

Chr. Junchers Klæde og Konfektionsfabrik A/S lukkede endeligt i 1980 efter i næsten 130 år at have været en markant del af randrusiansk erhverv og industri.

JENS JUNCHER GRUNDLÆGGER SIN VIRKSOMHED

Den 23. april 1852 blev borgerne i Randers gjort opmærksomme på, at der var åbnet et nyt farveri og katuntrykkeri i byen. Indehaveren Jens Martinus Juncher havde dermed lagt grundstenen til det, der siden under navnet Chr. Junchers Klædefabrik ville udvikle sig til en af byens kendteste virksomheder og en af Danmarks største klæde- og konfektionsfabrikker. [1]

Farveriet var beliggende i baggården til Slotsgade nummer 4. Arbejdet i den lille virksomhed blev i den første tid udført ved hjælp af hestekraft, og Jens Juncher blev assisteret af hustruen Mariane. Sidstnævnte tog imod de klæder og den uld, som kunderne ønskede at få farvet.[2] Parret var blevet gift kort tid efter virksomhedens grundlæggelse og boede selv i huset.[3] Udover hustruen havde Jens Martinus Juncher en lærling og en svend til at hjælpe sig.[4] Kunderne var hovedsageligt bønder fra omegnen, der blandt andet i forbindelse med de ugentlige markedsdage kom til Randers for at handle.

Maleri af Jens Martinus Juncher, der grundlagde Christian Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik. Jens Juncher blev født i Dalbyneder i 1824 og kom til Randers i 1840.

Åbningen af Junchers farveri, skete i en periode med højkonjunktur, og mange virksomheder, der beskæftigede sig med tekstil, blev grundlagt i midten af 1800-tallet.[5] En del fabrikker anlagdes som Jens Junchers midt i byerne og som oftest tæt på åer for at få tilstrækkeligt med vand til blandt andet tekstilfarvningen.[6]

Jens Junchers virksomhed voksede sig stille og roligt større. I 1866 skiftedes hestekraften ud med en dampmaskine, som blev købt på Søren Frichs Maskinfabrik i Århus.[7] Omtrent på samme tidspunkt må planerne om at udvide virksomheden med klædefabrikation være opstået. Konjunk-

Christian Junchers konfektion og udsalg efter 1949, hvor bygningen til venstre, Slotsgade 1, blev opført. Huset til højre er Slotsgade 3, der blev bygget i 1894.

Christian Junchers Konfektionsfabrik og udsalg A/S på hjørnet af Slotsgade og Østervold i Randers. 1970'erne.

turerne for klædefabrikation var yderst gunstige. Det danske nederlag til Preussen i 1864 betød, at Holsten, der havde siddet på en stor andel af produktionen af klæde, var blevet udskilt af det danske rige. Udviklingen gav mulighed for, at nye fabrikanter kunne komme ind på markedet.[8] Dette gjaldt også Jens Juncher, der i 1867 indrettede et valkeri i virksomheden og året efter tilføjede både spinderi, karteri samt væveri, således at han i 1868 udover farver kunne kalde sig klædefabrikant.[9] Der var 12 ansatte på fabrikken. Heraf var der tre mænd beskæftiget i det, man kaldte hovedvirksomheden, som på dette tidspunkt sandsynligvis endnu var farveriet, mens tre mænd og en kvinde arbejdede i de øvrige afdelinger. Disse 7 personer blev i oplysningerne betegnet som oplærte arbejdere, men om dette betød, at de alle havde gennemgået læretid og svendeprøver, vides ikke. Da der i 1860 havde befundet sig en del farverlærlinge på virksomheden, er der dog ikke den store tvivl om, at denne afdeling var præget af faglært arbejdskraft. Resten af de ansatte var sandsynligvis såkaldte "tillærte" arbejdere, der ikke havde en læretid bag sig, men i en kortere periode var blevet oplært af en af fabrikkens øvrige arbejdere.[10]

KLÆDEFABRIKKEN UDVIDES

I 1881 købte Jens Juncher en stor gammel købmandsgård på hjørnet af Slotsgade og Helenestræde. Hertil flyttede han sin virksomhed, der i årene forinden var vokset støt og roligt. På drivkraftsiden var der fremgang at spore i de nye lokaler, da den gamle dampmaskine var blevet afløst af en ny og kraftigere.[11]

Grundstammen i fabrikkens kundegruppe udgjordes stadig af landboere. Mange sendte deres uld til bearbejdning i Slotsgade, hvorfra de fik det tilbage enten kartet eller spundet.[12] Overalt på landet var der i de år begyndt at dukke småkøbmænd, de såkaldte høkere, op. Købmændene tog imod bøndernes bestillinger, som vognmænd siden bragte frem og tilbage mellem byerne.[13] Det er sandsynligt, at også dele af salget fra Junchers nye klædefabrik er foregået på denne måde. I forbindelse med Jens Martinus Junchers be-

Chr. Junchers klædefabrik på hjørnet af Slotsgade og Helenestræde omkring 1926.

gravelse i 1904 blev det i øvrigt bemærket, at en meget stor del af de 200 deltagere netop var bønder, som var kommet for at vise deres respekt.[14]

At det var folk fra landet, som klædefabrikken leverede til, betød, at den landbrugskrise og efterfølgende lavkonjunktur, der satte ind i Danmark fra omkring 1875-77, fik betydning for fabrikken og klædeindustrien som helhed. Den vigtigste kundegruppe fik under krisen færre penge at købe for. En stigende indenlandsk konkurrence, der blandt andet var forårsaget af den manglende købekraft på landet, betød samtidig, at de virksomheder, der ikke kunne følge med i den begyndende industrialisering, gled ud.[15] At Jens Junchers klædefabrik kunne klare sig, til trods for at fabrikken endnu ikke var gået over til de hurtige maskinvæve, skyldtes sandsynligvis, at fabrikken stadig havde farveriet, og dermed kunne tilbyde kunderne mere end blot klædefabrikation. Krisen var dog efter alt at dømme medvirkende til, at staben af medarbejdere mellem 1872 og 1885 kun blev forøget med en enkelt person. De indtægter, som Jens Martinus Juncher havde, fortæller dog om en ganske solid virksomhed, idet han i 1881 havde en indtægt på 8000 kr. Dette var ligeledes tallet ni år senere, og indtjeningen placerede ham i de år som den bedst tjenende fabrikant i Randers.[16]

CHRISTIAN JUNCHER TAGER OVER

Den danske klædeindustri havde traditionelt haft stærke bånd til Tyskland. Udover at levere maskiner og viden om faget var landet også hjemland for mange af de driftsledere, fabrikanter og arbejdere, der befandt sig på de større danske klædefabrikker. Det var derfor normalt, at mange sønner af de danske klædefabrikanter drog på dannelsesrejse til de forskellige klædefabrikker i Tyskland.[17] Dette var ligeledes tilfældet for Jens Martinus Junchers søn, Christian Juncher, der var født den 19. februar 1866. Efter sin konfirmation kom han i lære på klædefabrikken, inden han efter et års tid fortsatte læretiden hos firmaet Holm og Voigt i Århus, hvor han befandt sig i to år. Derefter tilbragte han et par år i Tyskland. Her arbejdede han på den Kejserlige Væveskole, hvorefter

Portrætfoto af Christian Juncher. Billedet er taget i 1904, samme år som faren døde.

Medarbejdere på J.M. Junchers Farveri og Klædefabrik omkring 1892. J.M. Juncher og sønnen Christian Juncher ses yderst til højre i første række henholdsvis siddende og stående.

han rejste rundt på forskellige klædefabrikker i blandt andet Cottbus og Spremberg.

I 1888 vendte Christian Juncher tilbage til Randers og farens virksomhed. Her blev han med det samme en del af forretningen og begyndte at implementere de idéer og den viden, han havde fået under tiden i Tyskland. To år senere blev den første mekaniske væv indført på Christian Junchers initiativ.[18] Dette blev startskuddet til en imponerende udvikling, hvor den lille virksomhed i løbet af en 10-årig periode eksploderede, hvad angik både produktion og medarbejderantal. Christian Juncher overtog i juli 1894 fabrikken fra sin far, som trak sig tilbage i en alder af 70 år.[19] Kort tid efter omdøbtes virksomheden til Chr. Junchers Klædefabrik.

Chr. Junchers Klædefabrik var ifølge Randers Dagblad den første inden for den danske klædeindustri, der gav sig i kast med at indsamle klude og omdanne dem til klæder.[20] Christian Juncher havde efter alt at dømme fået inspirationen fra Tyskland, hvor idéen med på industriel vis at rive gamle klude op og genbruge ulden var opstået.

Omkring midten af 1890'erne skete der et generelt økonomisk opsving, der smittede af på klædefabrikkerne.[21] Allerede i 1897 havde Christian Juncher overgået sin fars indtjening, da denne var på sit højeste.[22] De stigende indtægter gav Christian Juncher mulighed for at skaffe nye maskinvæve og en større dampmaskine. Et andet af de tiltag, som Christian Juncher indførte efter overtagelsen, var at udvide kundekredsen gennem annoncer i flere af landets aviser. Landboere rundt om i landet kunne nu indsende deres uld og klude via postvæsenet, hvorefter de modtog færdige klæder retur. Indleveringen af uld og klude til forarbejdning og hjemmevævede stoffer til efterbehandling var stigende op igennem 1890'erne, og hver lørdag var fabrikkens butik fyldt med oplandets bønder, som afleverede eller afhentede deres varer. I disse år begyndte fabrikken desuden at importere uld fra Tyskland og England, hvorefter den kunne producere

klæder udelukkende med henblik på detailsalg og ikke længere blot som en bearbejdning for bønderne.[23]

I oktober 1897 tog Christian Juncher en vigtig beslutning for fabrikkens fremtid, da han af fisker Andreas Ovesen købte en grund tæt op ad Østre Kirkegård i udkanten af byen. Grunden fik siden adressebetegnelsen Udbyhøjvej 1.[24] Fra år 1900 ville grunden komme til at huse den nye og moderne klædefabrik, som for alvor ville gøre navnet Juncher kendt inden for den danske klædeindustri. Christian Junchers indtægter var i disse år konstant stigende. Mens han i 1897 havde tjent 10.000 kr., var hans udbytte fra fabrikken i 1899 nået op på 20.000 kr.[25] Da fabrikken i Slotsgade var for lille til den øgede produktion og ikke var nem at udbygge i de snævre gader i det centrale Randers, var det en naturlig udvikling at bruge fabrikkens økonomiske succes til at bygge en helt ny og større fabrik uden for byen. Man beholdt dog de gamle lokaler i Slotsgade, som man i første omgang benyttede til administration og lager.[26]

I disse år var arbejderne på Chr. Junchers Klædefabrik begyndt at organisere sig i fagforeninger. Tekstilarbejderforeningens afdeling i Randers var dannet i 1897 af 18 væverе, hvoraf langt hovedparten var fra fabrikken i Slotsgade. I begyndelsen blev tillidsmændene forfulgt fra ledelsens side, men i 1902 lykkedes det at få lavet den første overenskomst med Christian Juncher. Dette foregik uden de store vanskeligheder, og tonen mellem fagforeningen og fabrikanten lod til at være yderst forsonlig. [27] I forhold til eksempelvis Randers Linnedfabrik, hvor der i de år ofte opstod konflikter, var Chr. Junchers Klædefabrik en arbejdsplads, hvor der sjældent var sammenstød mellem ledelse og arbejdere.[28]

Ved udflytningen til Udbyhøjvej har der sandsynligvis været omkring 110 medarbejdere på fabrikken.[29] Dette tal var allerede året efter steget til 125 ansatte. Fabrikken lå på én tønde land og var opført som en såkaldt shed-bygning, hvilket var en ofte brugt byggestil for de større væverier og spinderivirksomheder på det tidspunkt. Chr. Junchers klædefabrik var dog ifølge en samtidig beskrivelse den eneste danske shed-bygning i to etager. [30] Betegnelsen shed-bygning kom af de specielle shed-tage, som var ensidigt skrånende tage. [31] Udover salget af kludetøj til bønderne var en del af fabrikkens salg baseret på konfektionsfabrikker og grossister. I 1908 ændrede Chr. Junchers Klædefabrik delvist salgspolitik, da man ansatte firmaets første omrejsende fuldtidssælger. Derudover var en stor del af produktionen stadig lagt an på "klude for klæder" – samhandelen med bønderne.[32] Denne var dog så småt begyndt at ændre sig, idet husflidens dage på landet var i tilbagegang. Den stigende velstand fra midten af 1890'erne kunne også mærkes på landet, hvor efterspørgslen på lettere, fabriksfremstillede klædningsstykker steg. Velstandsstigningen betød, at det ikke længere kun var overklassen, der havde råd til at interessere sig for mode, og af samme grund blev der grobund for de konfektionsfabrikker, der begyndte at spire frem fra omkring 1870 og som i takt med bedrede konjunkturer fik bedre muligheder.[33]

Christians Junchers Klædefabrik på Udbyhøjvej. Foto: RLA.

BRAND OG OMSTILLING

Den 30. september 1909 klokken 12 om formiddagen var de fleste af medarbejderne på Chr. Junchers Klædefabrik på Udbyhøjvej gået til frokostpause. En af medarbejderne, Ingvard Jørgensen, sad i sit hjem i den nærliggende Fjordgade, da han og konen pludselig kunne fornemme lugten af sveden og brændt uld. Da han hørte folk råbe "brand!", stormede han ned af trapperne, fik fat i fabrikkens værk-

"Junchers Jomfruer". Billede af konfektionsafdelingens ansatte i 1927. Som det fremgår, var afdelingen stort set forbeholdt kvinder. Christian Juncher og den senere direktør Georg Karnøe ses som nummer syv og otte fra venstre.

mester, og sammen var de to blandt de første på det, der viste sig at være en klædefabrik i flammer.[34] Branden på Chr. Junchers Klædefabrik var opstået som en selvantændelse i tørrestuen, hvor syreholdige klude var blevet antændt af den voldsomme varme fra dampkedlernes rør.[35] Ingvard Jørgensen og værkmester Johansen fik fat i brandslangen i gården og løb i retning af dampkedlen, men desværre rakte slangen ikke langt nok til at få slukket ilden. Da brandvæsenet ankom, havde ilden fået så godt fat, at hele den øverste del af fabrikken nedbrændte. Resten af fabrikken blev reddet dels af brandvæsenet, dels af medarbejdere og tililende lokale, som dannede kæde og lod spande med vand vandre fra person til person.

For de mange medarbejdere var branden en stor ulykke, og de fleste måtte ud for at søge andet arbejde. Enkelte var med til at rydde op efter branden, mens andre kom ned på havnen i Randers eller fandt høstarbejde på landet. En del havde intet arbejde, mens genopbygningen fandt sted og måtte leve for de seks kr. om ugen, som arbejdsløshedskassen tilbød dem. Efterhånden bedredes situationen dog, og en stor del af de gamle arbejdere fik igen beskæftigelse på fabrikken.[36]

Branden var ikke den eneste omvæltning på klædefabrikken i disse år. I årene 1909 og 1910 var efterspørgslen på færdigsyet tøj blevet så stor, at den efterhånden helt overhalede hjemmesyningen og det skræddersyede tøj. Den danske befolkning begyndte nu i overvejende grad at foretrække konfektionssyet tøj af lettere stoffer, og for klædefabrikker-

ne betød det et stort fald i detailsalget af klæder. Christian Juncher valgte i årene op til Første Verdenskrig at imødegå denne udfordring ved i 1913 at begynde at fremstille fabrikssyet drenge- og herrekonfektion. Den nye produktion fandt sted i de ekspeditionslokaler, der, på grund af det dalende detailsalg, stod ledige i Slotsgade.[37]

En anden god grund til at supplere med nye produkter var en stadig større konkurrence inden for den danske klædeindustri, der sloges med øget udenlandsk import. Blandt andet de tyske fabrikker havde gode muligheder for at komme ind på det danske marked, da de var betydeligt længere fremme i forhold til at efterkomme kravet om lettere stoffer.[38] Samtidig betød en ny dansk toldlov fra 1908 en formindsket beskyttelse af tekstilindustrien, hvilket gav udenlandske virksomheder endnu bedre muligheder på det danske marked.[39]

Christian Junchers beslutning om at optage konfektion som en del af produktionen betød, at ufaglærte kvindelige syersker fandt vej til fabrikkens lokaler i Slotsgade. Herrekonfektionen adskilte sig fra flere af de andre konfektionsfag ved en kort læretid. Faget var derfor åbent over for kvinder uden nogen som helst form for faglig baggrund eller oplæring, og systuerne var derfor et populært sted at søge hen.

Syerskerne på Junchers Konfektionsafdeling kom i 1913 i søgelyset som potentielle medlemmer hos Skrædder-svendenes Fagforening i Randers, der var en del af Dansk Skrædderforbund. Hvis de mandlige skræddere skulle acceptere kvinderne i deres fag, skulle disse organiseres, så de ufaglærte kvinder ikke fungerede som løntrykkere. Dette var blandt andet Dansk Skrædderforbund meget interesseret i at forhindre, så derfor fik deres underafdelinger stor støtte til at organisere syerskerne.[40] Selvom Skrædderforbundet ifølge deres egen historieskrivning ikke optog kvinder før 1915, var den randrusianske formand allerede i november 1913 på besøg i konfektionsafdelingen hos Junchers i Slotsgade.[41] Her kunne han meddele syerskerne, som han omtalte som "Junchers Jomfruer", at de blev groft underbetalt af Christian Juncher. Nogle dage senere konstaterede formanden, at Juncher ikke overholdt den priskurant for syarbejde, som han selv havde skrevet under på, og formanden opfordrede derfor med succes syerskerne til at melde sig ind i Skrædderforbundet. Derigennem kunne de presse deres arbejdsgiver til en højere betaling. Forhandlingerne mellem forbundet og klædefabrikkens direktør kunne indimellem gå højt. En enkelt sag angående kvindernes lønkrav fik, ifølge fagforeningens formand, Christian Juncher til at opføre sig som "en gal mand". [42] Kvindernes indtog i fagforeningen skabte siden en del konflikter i Skrædderforbundet. Mange af de mandlige medlemmer mente, at kvinderne, der i løbet af årene blev flere og flere, burde starte deres egen forening. Der gik dog lang tid, før kvinderne selv mente, de var modne nok, og man skulle helt hen til efter Anden Verdenskrig, før fagforeningen blev overtaget af konfektionssyerskerne. [43]

FØRSTE VERDENSKRIG OG EFTERFØLGENDE KRISE

De problemer, som de danske klædefabrikker havde med de udenlandske virksomheders salg af lettere klæder i Danmark, forsvandt i vidt omfang ved udbruddet af Første Verdenskrig. Samtidig mistede fabrikkerne dog også muligheden for selv at købe de lettere, udenlandske råmaterialer, og man måtte, som krigen skred frem, ty til de grovere indenlandske uldsorter. Skiftet tilbage til mere grove materialer fik ikke den store konsekvens for afsætningen, da importen af færdige klæder altså blev mærkbart indskrænket.[44]

Krigens første tid forløb uden de store vanskeligheder. Statslige reguleringer betød, at der et stykke tid var råvarer nok til alle klædefabrikker. Samtidig lå de fleste fabrikker inde med gode lagre af uld ved krigens udbrud. Da der samtidig i september 1914 blev indført forbud mod udførsel af dansk uld, var der specielt i begyndelsen af krigen rigeligt af denne råvare. Siden var klædefabrikkerne dog nødsaget til at fremstille erstatningsvarer af erstatningsstoffer såsom kunstuld

Ansatte på klædefabrikken i 1927. Krisen i 1920'erne havde indskrænket antallet af medarbejdere mærkbart.

og bomuldsstoffer. Kunstulden blev lavet af oprevne klude og garnaffald, så det er sandsynligt, at Chr. Junchers Klædefabrik med sin ekspertise i fremstilling af klæder af gamle klude var godt forberedt, da produktionen af erstatningsstoffer blev hverdag.

Trods de forværrede forhold blev 1917 det økonomisk bedste år nogensinde for den danske tekstilindustri. Fabrikkernes omsætning røg i vejret, da der var gode afsætningsforhold for klædevarer. Priserne på de færdige varer var fra 1916 steget voldsomt, og i flere tilfælde gik der spekulation i handelen.[45] I Christian Junchers Klæde- og Konfektionsfabriks egen historiske beretning fra 1952 beskrives årene under krigen da også som gode og som en tid, hvor fabrikken kørte med fuld beskæftigelse.[46] Årene fra krigens slutning i 1918 og frem til 1920 blev desuden nogle af de mest indbringende for Chr. Junchers Klædefabrik og dansk tekstilindustri som helhed. Kort tid efter gik det voldsomt ned af bakke, hvilket medførte virksomhedslukninger og arbejdsløshed. Forbruget vendte sig i begyndelsen af 1920'erne igen mod de lettere stoffer, og de danske klædefabrikker forsøgte i før-

ste omgang at indstille sig på de nye forhold. Mange af dem havde brugt overskuddene fra krigen til investeringer i mere moderne maskiner og tekniske forbedringer. I 1921 skete der dog en kraftig stigning i importen af klæder fra Tyskland og Sverige, og specielt de tyske varer øvede som før krigen en trykkende konkurrence på det danske marked.[47] For Chr. Junchers Klædefabrik var det på grund af tekstilindustriens udvikling og den krise, der ramte den i 1920'erne, af stor vigtighed, at fabrikken allerede i 1913 havde valgt at satse på konfektion ved siden af klædefabrikation. Produktionen af færdigsyet tøj kunne holde virksomheden oven vande, da konjunkturerne for klædefabrikkerne ramte bunden, og i slutningen af 1920'erne blev konfektionsfabrikken den væsentligste i virksomheden, hvad angik både indtjening og medarbejderantal.

I sensommeren 1927 var Christian Juncher nødsaget til at omdanne sin virksomhed til et aktieselskab for at stabilisere økonomien på ikke mindst klædefabrikken og tilføre virksomheden et kapitaltilskud. Selskabet Chr. Juncher A/S blev konstitueret den 12. august og tilstede ved den stiftende generalforsamling var blandt andet den lokale manufakturhandler Alfred Georg Karnøe, som blev indsat som ny administrativ direktør for virksomheden.[48]

Til trods for kapitaltilførslen var klædefabrikken i 1928 dog stadig så økonomisk trængt, at man overvejede at indskrænke den eller lukke den helt. Det blev dog efter samråd med banken besluttet at fortsætte som hidtil, ikke mindst fordi der i oktober samme år viste sig at være en væsentlig fremgang i virksomhedens samlede rentabilitet.[49]

Der var dog stadig tale om en hård kamp for at komme tilbage til tidligere tiders niveau for Chr. Junchers Klædefabrik. Det, at den før så store kundegruppe af landboere efterhånden helt var stoppet med hjemmesyningen til fordel for køb af færdigsyede varer, betød, at tiderne med aflevering af uld til bearbejdning var så godt som forbi. Samtidig havde den øgede modebevidsthed også efterhånden fuldstændig fortrængt kludetøjet, der tidligere havde været et af fabrikkens store salgsemner.[50] Virksomheden som helhed var dog i stadig fremgang, men det var konfektionen, der skabte overskuddet. For at klædefabrikken kunne komme ovenpå igen, forsøgte man sig med nye maskiner og lettere stoffer. Man begyndte samtidig at fremstille tæpper, der var en stigende salgsvare i 1930'erne. Tæpperne havde vundet indpas i takt med, at den nye funkisstil, der fordrede tæpper, blev populær i mange danske hjem. De nye tiltag betød, at klædefabrikken langsomt stabiliserede sig, selvom den med sine blot 82 ansatte var langt fra tidligere tiders storhed. [51] Øget statslig beskyttelse mod udenlandsk konkurrence betød desuden, at klædefabrikken fra 1932 fik ro til at fastholde sin stabilisering og kunne koncentrere sig om sine danske konkurrenter. [52]

BESÆTTELSE OG SABOTAGE

I begyndelsen af 1935 tog den 68-årige Christian Juncher til København. Her håbede han at blive kureret for en alvorlig blærestenslidelse. Behandlingen lykkedes dog ikke, og den randrusianske direktør døde i hovedstaden den 3. februar. Den efterfølgende nekrolog fra Randers Dagblad beskrev Christian Juncher som en af de dygtigste og mest kendte borgere i Randers, der i 1910 oven i købet var blevet udnævnt til tysk konsul i byen.[53] De følgende tyve år blev det Georg Karnøe, der som enedirektør stod i spidsen for virksomheden og aktieselskabet, og familien Juncher var derefter kun repræsenteret ved Christian Junchers datter, der sad i bestyrelsen.

Christian Junchers Klædefabrik oplevede i slutningen af 1937 endnu engang et markant fald i produktionen. En af forklaringerne var de problemer, fabrikken i en del år havde haft med forurenet vand. Det vand, man pumpede fra fjorden og op til klædefabrikken, havde vist sig at være urent. Da man havde gravet fjordledningen op for at undersøge, hvad der var galt, fandt man ud af, at terrænet var genneminficeret

Hovedaktionær og senere direktør i Christian Juncher A/S Ove Hansen i 1947.

med olie og benzin. Det forurenede vand blev i løbet af 1938 efterhånden anset som en trussel mod klædefabrikkens overlevelse. Man satsede derfor på, at man kunne afløse det normale vandingsanlæg med en boring efter grundvand. Vandets dårlige tilstand medvirkede til endnu et underskud på klædefabrikken, og da de boringer, man havde iværksat, trods en dybde på 84 meter ikke gav udbytte, overvejede bestyrelsen i januar 1939 endnu engang at sælge klædefabrikken. Vandet blev dog i løbet af 1939 bedre, og nogle måneder senere valgte man at sikre sig mod lignende situationer, da man blev enig med kommunen om, at denne fremover skulle levere vandet fra det kommunale vandværk.[54]

Udbruddet af Anden Verdenskrig i 1939 og den efterfølgende tyske besættelse af Danmark afstedkom dystre forudsigelser i tekstilbranchen og på Junchers fabrikker i Randers. De bange anelser blev dog hurtigt gjort til skamme, da man allerede i oktober 1940 kunne se frem til et stort driftsoverskud. [55]

En stor del af dette overskud blev skabt ved, at konfektionsfabrikken i Slotsgade fremstillede uniformer for den tyske værnemagt. Dette blev blandt andet nævnt i et brev fra Tekstilfabrikantforeningen i 1952, hvor det blev beskrevet, at der på fabrikken blev udført en del lønarbejde for den tyske værnemagt. Engagementet med besættelsesmagten var ikke enestående for fabrikken i Randers. Ifølge Tekstilfabrikantforeningens formand fremstillede stort set alle de større konfektionsfabrikker i København ligeledes uniformer for tyskerne under besættelsen.[56] Arbejdet for tyskerne blev kun nævnt konkret en eneste gang i virksomhedens forhandlingsprotokoller mellem 1940 og 1945. Dette skete på et møde i juni 1943, hvor *"man drøftede indgåelsen af nye kontrakter om leverancer til værnemagten"*. I april 1943 havde direktøren for A/S De forenede Jyske Farverier og Trikotagefabrikker i Århus, Ove Hansen, købt aktiemajoriteten i virksomheden og var derefter trådt ind i bestyrelsen. [57] Med Ove Hansen fik Chr. Junchers Klæde og Konfektionsfabrik en ny stærk leder, der med sine bestemmende aktier fik det sidste ord i de fleste sager frem til virksomhedens lukning i 1980. Ove Hansen gav ifølge et senere brev fra Tekstilfabrikantforeningens formand ordre til straks at stoppe fabrikationen til tyskerne.[58]

Uanset om den var afbrudt eller ej, havde uniformsfremstillingen i flere år været en torn i øjet på den lokale modstandsbevægelse, der om aftenen søndag den 30. januar 1944 stod bag to store sabotagesprængninger i konfektionsfabrikkens tilskæreri. Sabotagen førte til det, som Randers Dagblad dagen efter kaldte for *"den største brand, Randers har oplevet i mange år"*. I løbet af kort tid havde ilden fået tag i de gamle fabriksbygninger, og mens næsten halvtreds brandmænd forsøgte at undgå, at flammerne fra

Billede fra ødelæggelserne på konfektionsfabrikken i januar 1944.

sabotageaktionen bredte sig til de omkringliggende bygninger, nedbrændte såvel forretning som lager og systue. Dagen derpå kunne Georg Karnøe opgøre de foreløbige skader til 1¾ million kr. og samtidig forventede han, at mindst 70 mennesker ville miste deres job.[59] Såvel konfektionsfabrik som butik var ødelagt, og en stor del af bygningerne var brændt ned. Varelageret og maskinerne var enten brændt eller stærkt beskadiget. Man gjorde sig med det samme tanker om, hvordan man hurtigst muligt kunne bygge fabrikken op igen. I første omgang gjaldt det dog om at få gang i produktionen igen, og man valgte derfor at flytte systuerne til blandt andet Nygade nummer 2 og 4, som lå lige bag ved den nedbrændte fabrik.[60]

UDVIDELSER I EFTERKRIGSTIDEN

Bestyrelsen på Chr. Juncher A/S kunne på generalforsamlingen i marts 1946 præsentere et overskud for virksomheden på næsten 300.000 kr. Efter nogle svære år i slutningen af krigen, hvor det var svært at skaffe råvarer, og fabrikkens ødelæggelse havde besværliggjort produktionen, var det begyndt at se lysere ud. Dette bundede i, at det efter maj 1945 igen var muligt at importere gode om end begrænsede uldkvaliteter, som man efter fabrikation på henholdsvis klæde- og konfektionsfabrik kunne sende ud på et stærkt udsultet dansk marked med stor afsætning.[61]

Produktionen for tyskerne under krigen fik i befrielsesdagene 1945 det efterspil, at direktør Georg Karnøe for en kort stund blev arresteret af modstandsbevægelsen, men dog hurtigt blev løsladt.[62] Derudover er der ikke noget, der indikerer, at fabrikkens engagement med besættelsesmagten fik noget retsligt efterspil eller havde konsekvenser for virksomhedens gode navn og rygte.

Som den øvrige tekstilindustri manglede hverken klæde – eller konfektionsafdelingerne kunder umiddelbart efter krigen. Det gode overskud fra befrielsesåret samt de mange indtægter, som selskabet havde fået ind i løbet af krigen, blev i efteråret 1946 afsat til moderniseringer på den efterhånden lidt nedslidte klædefabrik.[63]

Årene frem til 1950 var gode for både produktion og omsætning på Chr. Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik. Udover moderniseringerne på klædefabrikken iværksatte man i 1946 byggeriet af nye bygninger til konfektionsfabrikken. I begyndelsen af 1949 flyttede de første syersker, tilskærere, kontorfolk og butiksansatte ind i den nye fireetagers bygning, man havde opført ud mod Slotsgade.[64] Bygningen var tegnet af arkitekt J. P. Hjersing. Den officielle åbning fandt sted den 1. marts 1949. Aviserne lagde i den forbindelse stor vægt på, hvor nytænkt den nye bygning var, og Randers Dagblad skrev i sin reportage ligefrem, at det var byens mest moderne forretningsejendom. [65]

Efter de fem-seks gode år, virksomheden havde oplevet siden 1945, måtte man dog i december 1951 konstatere, at beskæftigelsessituationen på klædefabrikken ikke så godt ud fremover.[66] Dette skyldtes til en vis grad krigen i Korea, der betød, at råvarepriserne over hele verden steg. I virksomhedens store hundrede års jubilæumsår i 1952 var skyerne for tekstilindustrien blevet så mørke, at ledelsen, trods det, den betegnede som et "smukt" regnskab for 1951, anså fremtiden som usikker. Forårssalget for klædefabrikken, der ellers havde klaret sig specielt godt i det foregående år, så dårligt ud, og de priser, man kunne tage for varerne, var for små på grund af en stigende indenlandsk konkurrence, hvor de klædefabrikker, der så småt var blevet ramt af krise, solgte billigt ud.[67]

Det var således med lidt bange anelser for fremtiden, at Chr. Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik den 21. april 1952 kunne fejre hundredeårsdagen for Jens Martinus Junchers grundlæggelse af fabrikken. Jubilæet blev holdt på en strålende solskinsdag i Randers. Personalet på både Udbyhøjvej og i Slotsgade blev, da de mødte ind klokken syv, modtaget med musik fra firmaets eget personaleorkester. Ved 9.30 tiden holdt Georg Karnøe en tale for klædefabrik-

Bestyrelsen i Christian Junchers Klæde- og Konfektionsfabrik A/S ved jubilæet i 1952. Fra venstre mod højre ses: direktør Georg Karnøe, dennes søn sagfører Georg Karnøe, direktør Kaas-Ibsen fra Scandia, direktør Ove Hansen, direktør Jørgen Hansen, ritmester Frigaard, sagfører Mogens Christensen. Manden yderst til højre er desværre ukendt.

kens ansatte, mens medarbejderne i konfektions – og salgsafdelingerne fik et par ord med på vejen fra konfektionens leder. Efterfølgende tog bestyrelsen imod gratulanter fra nær og fjern. Om aftenen blev der holdt en stor festmiddag på Hotel Randers, hvor hundrede og halvtreds gæster var mødt op. Til festen talte borgmesteren i Randers, N.C. Poulsen, der blandt andet roste virksomhedens ledelse for hele tiden at suge flere og flere arbejdere til fabrikken.[68]

Tre år efter jubilæet døde virksomhedens direktør Georg Karnøe, hvilket betød, at Ove Hansen overtog styringen af både bestyrelsen og fabrikkerne.

Bestyrelsen besluttede i august 1954 at iværksætte en opdeling af firmaet i fire dele. Fremover ville den samlede koncern bestå af Chr. Juncher A/S, Chr. Junchers Klædefabrik A/S, Chr. Junchers Konfektionsfabrik A/S og Chr. Junchers Detail A/S.[69] Selvom selskabet nu officielt bestod af fire separate firmaer, var der naturligvis stadig tale om den samme virksomhed. Bestyrelsen med Ove Hansen i spidsen tog forskellige kasketter på alt efter hvilket selskab, man befandt sig i, og det var endnu Georg Karnøe, der var den overordnede administrerende direktør for hele foretagendet. Årsagen til opdelingen skulle sandsynligvis findes i skattemæssige fordele, men samtidig også i at man lettere kunne skille sig af med de enkelte afdelinger, først og fremmest klædefabrikken, hvis de dystre forudsigelser for fremtiden holdt stik.

Trods forsøg på at modernisere klædefabrikken svandt dens overskud stadig langsomt ind, og fabrikkens fremtid blev midt i 1950'erne igen karakteriseret som dyster. [70]

Mens klædefabrikken så småt var begyndt at kæmpe for sit liv, kunne konfektionsfabrikken i Slotsgade melde om fuld beskæftigelse og store mængder af overarbejde.[71] Den forøgede produktion betød, at man i oktober fremlagde planerne for endnu en udvidelse af lokalerne til konfektion. Det drejede sig om færdiggørelsen af arkitekt J.P. Hjersings bygning. Herigennem skulle konfektionsfabrikken og varehuset blive udvidet til en hjørnebygning, der, udover at blive udbygget hele vejen hen ad Slotsgade, fik facade mod den forlængelse af Frederiksplads, der siden skulle få navnet Østervold. Med en stor indgang på hjørnet og massive udstillingsvinduer ud mod pladsen ville bygningen være unik for byens handelsliv. [72] Fredag den 29. november 1957 åbnede den nye

store bygning for offentligheden. Butiksarealet var fordoblet, og virksomheden dristede sig til at sige, at der var tale om et stormagasin, som Randers ikke havde set mage til.[73]

KLÆDEFABRIKKEN LUKKER

Chr. Junchers Klædefabrik A/S på Udbyhøjvej stoppede endegyldigt sin produktion den 14. december 1961. I et par artikler fra dagen før kom arbejderne på fabrikken til orde og gav deres forklaring på, hvorfor det var gået, som det var gået. Det, der gik igen, var, at fabrikken i deres øjne ikke var fulgt med tiden. En medarbejder, der havde været ansat siden 1924, kunne fortælle, at en stor del af maskinerne stadig kunne dateres helt tilbage til 1903.[74] Klædefabrikken lukkede officielt den 1. januar 1962, og den gamle fabrik fra århundredeskiftet blev derefter lejet ud til militæret, der anvendte den som øvelsesgrund. Selskabet Chr. Juncher A/S afsatte den til forsvaret midt i 1960'erne, og i begyndelsen af det nye årtusind blev fabrikken revet ned.

Mens klædefabrikken blev fatalt ramt af de hårde tider for tekstilindustrien, oplevede konfektionsfabrikken på hjørnet af Slotsgade og Østervold mellem 1957 og 1961 en optur på både beskæftigelses-, salgs- og produktionssiden. Et halvt års tid inden, det blev besluttet at lukke klædefabrikken, var Chr. Junchers Konfektionsfabrik A/S en velkørende forretning med en høj beskæftigelse, der gjorde den til en byens største arbejdspladser og sammen med Falbe-Hansen og Fjerkræslagteriet til en af de virksomheder, hvor flest kvinder tjente til livet.

Samtidig med at konfektionsfabrikken allerede i 1963 kom ud for pladsmangel i de nye bygninger, hvor hele 350 arbejdere og funktionærer i 1962 havde deres gang, oplevede konfektionsbranchen for første gang i flere år en stagnation i forbruget af dansk konfektion. Dette bekymrede dog ikke ledelsen på Junchers, og da efterspørgslen hurtigt røg i vejret igen, valgte man, som så mange andre danske virksomheder inden for branchen, at foretage rationaliseringer på systuerne og presseriet. [75]

Syersker på bukseringen omkring 1960.

DE GYLDNE TRESSERE

De nye lokaler og moderniseringen gav konfektionsfabrikken yderligere et skub fremad på produktionssiden, og 1960'erne kan karakteriseres som fabrikkens gyldne år. Specielt i den første halvdel af årtiet var der noget nær fuld beskæftigelse på fabrikken, ordrerne strømmede ind, og man var nødsaget til at leje lokaler andre steder i byen.[76] For at optimere produktionen iværksatte man nye rationaliseringsmetoder, der betød, at produktionstiden på eksempelvis en jakke i 1964 var blevet to en halv time kortere end i 1957. [77]

I denne gyldne periode havde Chr. Junchers Konfektionsfabrik et medarbejderantal på næsten 400. Afdelingerne på fabrikken udgjordes blandt andet af flere forskellige systuer, der bestod af bukseringe og jakkeringe med hver deres ledere. De såkaldte ringe kunne, som den store jakkering, bestå af op til 130 syersker, der hver især syede en lille del af hver enkelt stykke tøj, der blev sendt rundt i et konstant roterende

Toiletbesøg på Junchers Konfektionsfabrik i 1960'erne. En tur på toilettet var ofte en god mulighed for at ryge en cigaret i arbejdstiden.

slængesystem.[78] Derudover indeholdt fabrikken tilskæreriet, der skar tøjet til, inden det kom til syning, administrationen, udsalget og den øverste ledelse. Der var ikke megen kontakt mellem afdelingerne. Syerskerne udgjorde bunden af hierarkiet, mens administrationen befandt sig i toppen lige under ledelsen. Inden for afdelingerne var der desuden vidt forskellige omgangsformer. På systuerne var man dus, og mange af syerskerne omgik hinanden privat, mens man var des i administrationen, hvor der herskede en mere stiv og formel omgangstone.[79]

I 1949 var der blevet indført samarbejdsmøder mellem repræsentanter for produktionen og ledelsen. Protokollerne fra disse møder fortæller lidt om, hvilke problemer, der prægede dagligdagen for blandt andet syerskerne. Et af de emner, der ofte blev taget op, var den underholdning, syerskerne ønskede under det ofte monotone arbejde. Man hørte indimellem musik, men åbenbart var den sjældent særlig spændende, og i 1950 ønskede man, at den blev lidt mere livlig. Musikken var i 1968 åbenbart blevet så livlig, at direktør Ove Hansen ville sætte en stopper for den, hvilket blandt andet fremgik af udtalelser som: *"den mest larmende del af musikken med refræner frembyder en gene, og i visse tilfælde under udførelse af fabriksarbejde endda kan være en fare, og denne form for musik bør afskaffes således, at man i stedet anvender mere dæmpet musik af mere traditionel art"*. Heldigvis for syerskerne lykkedes det ikke for direktøren at komme igennem med forslaget. Andre problemstillinger, som blev taget op på møderne, drejede sig som oftest om længden på toiletbesøg, cigaretrygning, prisen på kantinens kaffe og muligheden for at tale i telefon, uden at ledelsen aflyttede samtalerne. Der blev naturligvis også diskuteret ting som det fysiske arbejdsmiljø og løn, men alt i alt var den politiske og faglige kamp blandt kvinderne på konfektionsfabrikken ikke stor. Dette var til trods for, at syerskerne på Chr. Juncher A/S tjente mindre end gennemsnittet blandt danske syersker.[80]

VEJEN MOD ENDEN

1967 blev et vendepunkt, hvorefter Chr. Junchers Konfektionsfabrik, efter en årrække med succes, udvidelser og nærmest konstant overskud, måtte forholde sig til billig udenlandsk konkurrence, nye modeluner, nedskæringer og underskud. I slutningen af 1960'erne begyndte en kraftig import af blandt andet billige jakker fra Jugoslavien og Portugal. Importen pressede hele den danske konfektionsindustri, der havde svært ved at konkurrere med de billige udenlandske lønninger og produktionsomkostninger.[81] Konkurrencen betød, at konfektionen i de næste par år kørte med underskud. Medarbejderne måtte gå ned i tid, og flere af syersker-

ne arbejdede på fordelingsordninger. [82] Desuden forsøgte fabrikken at rationalisere yderligere ved ansættelsen af en tidsstudiemand, der nøje overvågede hver medarbejders arbejdstempo for at se, om det kunne blive hurtigere. [83]

I 1972 konstateredes det, at det ikke længere var rentabelt at drive eget udsalg fra varehuset på Østervold, og man solgte derfor lokalerne til herreekviperingshandler Vagn Larsen, der åbnede sin tøjbutik året efter og endnu i dag har til huse i arkitekt Hjersings gamle bygning. [84] Tidligere medarbejdere har siden givet udtryk for, at forklaringen på, at udsalget hos Chr. Juncher A/S måtte lukke, var, at forretningen havde svært ved at forny sig i takt med tiden og det modeskift, der skete i løbet af 1960'erne.[85]

I de sidste år, inden konfektionsfabrikken standsede produktionen i 1980, kørte den med konstant underskud. Det var ikke kun en dårlig tid for fabrikken i Randers, idet hele den danske konfektionsindustri var under pres fra udlandet og modens forandringer. På Chr. Junchers Konfektionsfabrik blev der nærmest år for år skåret ned og sparet. I 1974 blev medarbejderstaben reduceret fra 325 til 225 ansatte, og to år senere var tallet nået ned på 200.[86] Samtidig måtte de ansatte, der var tilbage, løbe endnu hurtigere, da ledelsen konstant krævede produktionsforhøjelser, for at fabrikken kunne overleve. [87]

Ligesom det var tilfældet med virksomhedens udsalg, var fabrikken ligeledes bagefter i forhold til modens udvikling i sine sidste år. Man forsøgte ikke tids nok at ændre snittene og stoffet i retning af et mere tidssvarende udtryk. Sammen med den stærke konkurrence fra udlandet, der tog til op igennem halvfjerdserne, var dette stærkt medvirkende til, at det sidste stykke tøj på Chr. Junchers Konfektionsfabrik blev syet den 15. december 1980. [88]

Noter

1 Randers Amtsavis d. 23. april 1852. RLA.
2 Kladde til jubilæumsskrift, udarbejdet i forbindelse med Chr. Junchers Klædefabriks 100 års jubilæum i 1952. Erhvervsarkivet 00667.
3 Kirkebogen for Sct. Mortens Sogn 1850-1861. RLA.
4 Folketællingen for Randers 1855. RLA.
5 Zinglersen, E.: De danske tekstilerhverv, bind 1, s. 122-123. København 1965.
6 Johansen, Hans Chr.: Dansk industri efter 1870, bind 1. s. 25. Odense 1988.
7 Oplysninger fra "Den nordiske Industri – og Kunstudstilling i Kjøbenhavn 1872". RLA.
8 Brahe Christensen, L.: Tekstilfabrikantforeningens første 50 år, s. 18. København 1945.
9 Kladde til jubilæumsskrift, udarbejdet i forbindelse med Chr. Junchers Klædefabriks 100 års jubilæum i 1952. Erhvervsarkivet 00667.
10 Oplysninger fra "Den nordiske Industri – og Kunstudstilling i Kjøbenhavn 1872". RLA, Arkivsag 334.
11 Kladde til jubilæumsskrift, udarbejdet i forbindelse med Chr. Junchers Klædefabriks 100 års jubilæum i 1952. Erhvervsarkivet 00667.
12 Erindringer af væver Chr. Sørensen, 1952. RLA, E: Junchers Klædefabrik.
13 Olsen, Olaf: Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie 11, s. 243. København 1990.
14 Beskrivelse af J.M. Junchers jordefærd, Randers Amtsavis 1/2 1904. RLA.
15 Zinglersen, E.: De danske tekstilerhverv, bind 1., s. 127. København 1965.
16 Skattebøger for Randers, 1881 og 1890, RLA, Lokalsamlingen.
17 Hyldtoft, Ole: Dansk industri efter 1870, bind 4, s. 170-171. Odense 1996.
18 Kladde til jubilæumsskrift, udarbejdet i forbindelse med Chr. Junchers Klædefabriks 100 års jubilæum i 1952. Erhvervsarkivet 00667.
19 Frem til den 10/7 1894 indeholdt Randers Dagblad stadig annoncer for J.M. Junchers Klædefabrik, mens den første under det nye navn Chr. Junchers Klædefabrik optrådte den 22/7. RLA.
20 Randrusiansk Industri, Randers Dagblad 25/1 1902. RLA.
21 Zinglersen, E.: De danske tekstilerhverv, bind 1., s. 127. København 1965.
22 Skattebøgerne for Randers 1891-1897, RLA.

23 Kladde til jubilæumsskrift, udarbejdet i forbindelse med Chr. Junchers Klædefabriks 100 års jubilæum i 1952. Erhvervsarkivet 00667.

24 Randers Tinglysningsbog, 11/10 1897. RLA.

25 Skattebøgerne for Randers 1899 og 1900. RLA.

26 Kladde til jubilæumsskrift, udarbejdet i forbindelse med Chr. Junchers Klædefabriks 100 års jubilæum i 1952. Erhvervsarkivet 00667.

27 "Afdelingen i Randers fejrer sin 25 – aarige Jubilæumsfest", Tekstilarbejderen. December 1922.

28 Det er kun yderst sjældent, at konflikter på fabrikken omtales i fagforeningsbladet "Tekstilarbejderen".

29 Trap, J.P.: Kongeriget Danmark, 4. bind, s. 810. 1901.

30 Randrusiansk Industri, Randers Dagblad 25.1.1902. RLA.

31 Tønsberg, Jeppe: Brede Klædefabrik, s. 99. Århus 2004.

32 Brev med erindringer fra Severin Andkjær til Anna Lenler, den 17.3.1952, RLA E: Junchers Klædefabrik..

33 Zinglersen, E.: De danske tekstilerhverv, bind 1., s. 124-125. København 1965.

34 Erindringer fra tidligere medarbejder I.R. Jørgensen, 1952. RLA E: Junchers Klædefabrik..

35 Randers Amtsavis, den 2.10.1909. RLA.

36 Erindringer fra tidligere medarbejder I.R. Jørgensen, 1952. RLA E: Junchers Klædefabrik..

37 Kladde til jubilæumsskrift, udarbejdet i forbindelse med Chr. Junchers Klædefabriks 100 års jubilæum i 1952. Erhvervsarkivet 00667.

38 Dansk Industriberetning 1906. Erhvervsarkivet.

39 Zinglersen, E.: De danske tekstilerhverv, bind 1., s. 126. København 1965.

40 Broch, Birte: Kvindearbejde og kvindeorganisering, s. 176. Århus 1977.

41 Andersson, Josef: Dansk Skrædderforbund 1887-1937, s. 92-93. København 1937.

42 Skræddersvendenes Fagforenings forhandlingsprotokol, Randers, 2.12.1913, 8.12.1913 og 22.4.1914. RLA, Arkivsag 222.

43 Dansk Beklædnings og Tekstilarbejderforbund i Randers Forhandlingsprotokol, 11/3 1948. RLA, Arkivsag A757.

44 Johansen, Hans Chr.: Dansk industri efter 1870, bind 1, s. 161. Odense 1988.

45 Brahe Christensen, L.: Tekstilfabrikantforeningens første 50 år, s. 158-195, København 1945, samt Dansk Industriberetning 1914, 1915, 1916, 1917 og 1918. Erhvervsarkivet.

46 Kladde til jubilæumsskrift, udarbejdet i forbindelse med Chr. Junchers Klædefabriks 100 års jubilæum i 1952. Erhvervsarkivet 00667.

47 Dansk Industriberetning 1919 og 1921. Erhvervsarkivet.

48 Stiftelsesoverenskomst for Chr. Juncher Klædefabrik A/S 12.8.1927. Erhvervsarkivet 00667.

49 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Klædefabrik A/S, 21.8.1928. Erhvervsarkivet 00667.

50 Forhandlingsprotokollen for Chr., Junchers Klædefabrik A/S, 27.2 og 21.8 1929. Erhvervsarkivet 00667.

51 Dansk Industriberetning 1935. Erhvervsarkivet.

52 Zinglersen, E.: De danske tekstilerhverv, bind 1, s. 137. København 1965.

53 Nekrolog over Christian Juncher, Randers Dagblad den 4.2.1935. RLA.

54 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Klædefabrik A/S, 2.2.1938, 10.7.1937, 9.5 og 14.11.1938, 13.1, 4.5 og 6.9 1939. Erhvervsarkivet 00667.

55 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Klædefabrik A/S, 24.2 og 15.10 1940. Erhvervsarkivet 00667.

56 Brev fra Tekstilfabrikantforeningens formand til direktør Erik Graversen, 11/2 1952. Erhvervsarkivet 00667.

57 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Klædefabrik A/S, 27.4. og 2.6 1943. Erhvervsarkivet 00667.

58 Brev fra Tekstilfabrikantforeningens formand til direktør Erik Graversen, 11.2.1952. Erhvervsarkivet 00667.

59 "Junchers Klædevareforretning i Slotsgade totalt nedbrændt", Randers Dagblad den 31.1.1944, samt brandinspektørens rapport i Randers Købstads Kommune 1942-1944. RLA, Randers Byrådsforhandlinger, Lokalsamlingen.

60 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Klædefabrik A/S, 1.2.1944. Erhvervsarkivet 00667.

61 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Klædefabrik A/S, 20.3.1946. Erhvervsarkivet 00667. Dansk Industriberetning 1945. Erhvervsarkivet.

62 Brev fra Tekstilfabrikantforeningens formand til direktør Erik Graversen, 11.2.1952. Erhvervsarkivet 00667.

63 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Klædefabrik A/S, 18.10.1946. Erhvervsarkivet 00667.

64 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Klædefabrik A/S, 5.4.1949. Erhvervsarkivet 00667.

65 "A/S Chr. Juncher – Randers bys nye moderne varehus", Randers Dagblad den 2.3.1949. RLA.

66 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Klædefabrik A/S, 20.12.1951. Erhvervsarkivet 00667.

67 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Klædefabrik A/S, 19.2.1952. Erhvervsarkivet 00667.

68 "Straalende Festdag for A/S Chr. Juncher" Randers Dagblad den 21/4 1952, "Chr. Juncher fester for Firmaets Personale", Randers Amtsavis den 22/4 1952, "A/S Chr. Juncher hører til den slags virksomheder som Randers har brug for", Randers Dagblad den 22/4 1952 samt Randers Dagblad den 24/4 1952. RLA.

69 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Klædefabrik A/S, 2/4 og 19/8 1954. Erhvervsarkivet 00667.

70 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Klædefabrik A/S, 23.2 og 1.10 1955. Erhvervsarkivet 00667.

71 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Konfektionsfabrik A/S, 21.5 og 1.10 1955. Erhvervsarkivet 00667.

72 "A/S Chr. Juncher udvider med nyt million-byggeri", Randers Amtsavis den 24.10 1956. RLA.

73 "Chr. Junchers nye magasin i Randers aabner i morgen", Randers Amtsavis den 28.11.1957. RLA.

74 "I morgen standser den sidste maskine på Junchers gamle klædefabrik i Randers", Folkebladet den 13.12.1961. RLA.

75 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Konfektionsfabrik A/S, 4.3 og 27.8 1963. Erhvervsarkivet 00667.

76 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Konfektionsfabrik A/S, 4.3 1963. Erhvervsarkivet 00667.

77 Notat med tilbageblik på 1957 – 1967 samt retningslinjer for fremtiden. Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Konfektionsfabrik A/S. Erhvervsarkivet 00667.

78 Zinglersen, E.: De danske tekstilerhverv, bind 1, s. 374-375. København 1965.

79 Interviews med tidligere syersker Grethe Vestergaard, Kirsten Kjær og Else Marie Christensen, tidligere driftsleder Knud Erik Møller samt tidligere tilskærer Aase Kristensen. KHM sag 2728.

80 Protokollen for samarbejdsmøder. Chr. Junchers Konfektionsfabrik A/S. Uregistreret materiale fra RLA. Befinder sig på Randers Kommune Arkiv.

81 Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Konfektionsfabrik A/S, 27.4.1968. Erhvervsarkivet 00667.

82 Interview med tidligere tilskærer Aase Kristensen. KHM sag 2728.

83 Notat med tilbageblik på 1957 – 1967 samt retningslinjer for fremtiden. Forhandlingsprotokollen for Chr. Junchers Konfektionsfabrik A/S. Erhvervsarkivet 00667.

84 "Stor Randers-forretning lukker – 30 mister job" Randers Amtsavis den 27/12 1972. RLA.

85 Interview med tidligere bogholder Birthe Holm og tidligere driftsleder Knud Erik Møller. KHM sag 2728.

86 "Et farveri blev start på konfektionsfabrik", Randers Amtsavis 28.4. 1977. RLA.

87 Brev fra Fagforeningen for konfektion til Dansk Beklædningsarbejderforbund den 6/2 1978. Forhandlingsprotokol for klubben hos Chr. Juncher 1958-1979. RLA, Arkivsag A757.

88 Interview med tidligere tilskærer Aase Kristensen og interview med tidligere driftsleder Knud Erik Møller. KHM sag 2728.

Byens førende fotograf var altid velklædt, og han gik altid i habit med diamant i slipset på sit atelier.

Mads Overby

– *Historien bag atelierkameraet*

Af Jens Erik Møller

Går man forbi Torvegade 10 i Randers, hænger skiltet stadig på facaden. Navnet Overby står med sirlig skrift. De lidt ældre randrusianere kan stadig huske den noble og fine herre, der var blandt byens førende fotografer. I dag, hvor hans atelier ikke længere findes, og hvor de fleste render rundt med et digitalt kamera i deres mobiltelefon, klinger navnet Overby ikke på samme måde. Er man fiks på fingrene, kan et billede videresendes til alle, man kender, få øjeblikke efter, at det er taget, men sådan har det ikke altid været. Teknologi og traditioner ændrer sig i takt med tiden, fremtid bliver til fortid, og historien ændrer sig.

Overbys forretning ændrede navn til Billedbutikken, da han afhændede den til en af sine tidligere elever, men den dag i dag hænger det gamle Overby facadeskilt stadig på adressen Torvegade 10. Her ses forretningen i midten af 1960'erne, før den skiftede ejer.

En af museernes fornemste opgaver er at sikre, at historien bliver gemt for eftertiden.

Som et billede er et glimt af det (iscenesatte) øjeblik, hvor det blev taget, så er en museumsgenstand på samme måde et glimt af den historiske tidsperiode, som den tilhører. Genstande fortæller gode historier fra tidligere tider. Et glimt af det randrusianske fotografis kulturhistorie blev indleveret til Kulturhistorisk Museum i Randers i sommeren 2010 i form af et atelierkamera fra begyndelsen af 1900-tallet, som den føromtalte randrusianske fotograf Mads Overby brugte i sit atelier i Torvegade. Det er denne gode historie, som fortælles i nærværende artikel.

FOTOGRAFIETS HISTORIE

Det første bevarede fotografi blev taget af franskmanden Niépce omkring år 1826 og forestiller udsigten fra hans vindue. Men fotografiet blev først for alvor kendt, da hans kompagnon Louis Daguerre i 1839 lancerede det såkaldte Daguerreotypi. Det var sort/hvidt og målte 16x22 cm. Fotografiet blev dannet på selve den eksponerede plade og kunne derfor ikke masseproduceres, da der kun fandtes et eksemplar af hvert billede. Daguerreotypiet bestod af en masse små metalkorn på en blankpoleret sølvovertrukket kobberplade. Metalkornene var så små, at billederne var særdeles detaljerede. Billedernes største problem var dog eksponeringstiden, som i de første år lå et sted mellem seks og 20 minutter. Af samme årsag var portrætfotografering ikke muligt.[1]

I løbet af de følgende år forfines teknikken, og fra omkring 1860 og frem slår det såkaldte visitkortfoto igennem. Det var nu muligt at masseproducere fotografier, og portrætfotos blev efterhånden allemandseje. Stort set alle danskere, som har levet siden 1860 er blevet fotograferet, og teknikken var altså ikke forbeholdt det bedre borgerskab.[2] Det kommercielle portrætfoto var i sidste halvdel af 1800-tallet den mest udbredte form for fotografi, og en af de mest unikke

Overby etablerede sit atelier i 1926, og han blev efterhånden den førende fotograf i Randers. Her ses Overbys annonce i telefonbogen for Randers i 1928.

samlinger i verden på det felt er fra Heinrich Tønnies' atelier i Aalborg. Her er cirka 200.000 negativer fra over 100 års produktion bevaret sammen med de originale regnskabs- og bestillingsprotokoller.[3]

Teknikken blev løbende forbedret, og i begyndelsen af det 20. århundrede blev fotografiet gradvist inddelt i flere forskellige genrer, som eksempelvis pressefoto, filmfoto og luftfoto.

MADS OVERBY

Det er i forlængelse af denne teknologiske udvikling og tradition, at vi finder en af de kendteste portrætfotografer i Randers - Mads Overby.

Mads Overby Hedegaard Sørensen var født i Borbjerg sogn ved Holstebro den 1. juni 1902 og blev udlært hos fotografmester Jespersen, Vestergade i Randers. Efter nogle år som medhjælper hos den kendte fotograf Otto Nørmark i Odense besluttede Overby at åbne sit eget atelier. Det skete den 26. juni 1926 i Torvegade 10 i Randers. Her indrettede han et atelier øverst oppe i loftetagen. Det havde ovenlysvinduer af glas, da man dengang som oftest brugte dagslyset som lyskilde. Når det var nødvendigt med blitz, brugte man små bunker af magnesiumpulver, som blev antændt i kortvarige og nærmest eksplosionsagtige lysglimt. I perioden fra 1926 til 1966, hvor han afhændede atelieret til en af sine tidligere elever, forblev Overbys atelier næsten uændret. I mørkekammeret var der eksempelvis ikke ur, så man talte selv sekunderne, når man skulle fremkalde negativerne. Hos Overby blandende man også selv kemikalierne, der skulle bruges til fiksering og fremkaldelse.[4]

Overbys talent for portrætfotografering var enestående. Det kom blandt andet til udtryk i en portrætartikel i Randers Dagblad i anledning af hans 60 års fødselsdag i 1962. Her fortalte han blandt andet om fotograferingens ædle kunst. Han var af den mening, at et billede skulle sige en noget og tale til beskuerens fantasi.

"Det skal være karakteristisk og vellignende. Ikke egent-

Overbys gamle atelierkamera blev indleveret til Kulturhistorisk Museum i sommeren 2010. Dermed blev et stykke randrusiansk historie gemt for eftertiden.

ligt smukt, det er det personlige, der skal fremhæves. Netop derfor kan portrætfotograferingen ikke blive samlebaandsarbejde. Fotografen maa søge at finde frem til de egenskaber, der er karakteristiske for den paagældende og saa prøve at faa det frem i billedet."[5], udtalte Overby dengang.

Han fortalte i samme portræt, hvordan man på sort/hvid billeder kan lege med lyset og på den måde modellere udtrykket i et menneskes ansigt, så karakteren træder frem.[6]

Overby var en talentfuld og dygtig fotograf, og derfor blev han også inviteret til at være med i en såkaldt cirkulationsklub. Det var en eksklusiv og selvsupplerende klub af de bedste fotografer fra købstæderne, dog kun én fotograf pr. købstad. Medlemmerne sendte billeder rundt til hinanden, og de andre fotografer noterede kritik og kommentarer ned på bagsiden. Når ens eget billede nåede tilbage, blev det skiftet ud med et nyt til kommentering. På den måde lærte landets bedste fotografer af hinanden.[7]

Overby var ikke bare en dygtig fotograf, men også byens førende af slagsen, og det var her, at byens bedre borgerskab blev fotograferet. Han var altid meget elegant klædt med diamant i slipset, og han gik altid i habit på atelieret. Faktisk blev Overby selv en del af det bedre borgerskab med tiden. Han havde en ganske pæn indtægt[8] og var med i byens forskellige loger. Overby drev sin forretning frem til 1. maj 1966, og han døde få år senere i 1970.

ATELIERKAMERAET

Som nævnt i indledningen til denne artikel, blev det atelierkamera, som Overby brugte til at portrættere randrusianerne med, indleveret til Kulturhistorisk Museum i Randers i 2010.[9]

Overby fik kameraet af sin tidligere arbejdsgiver Otto Nørmark, da han startede som selvstændig i Randers i 1926. Kameraet er fra omkring år 1900, og det blev i første omgang brugt i Nørmarks eget atelierstudie. Bortset fra et rejsekamera, som hovedsageligt blev brugt til udendørs fotogra-

fering, så var det Overbys eneste kamera i de første år som selvstændig. Kameraet er op gennem tiden blev moderniseret, efterhånden som teknologien udviklede sig. Egentligt var det bygget til fotografering med glasplader, men senere blev det ombygget, så man også kunne bruge celluloidfilm. På et tidspunkt har man også sat en ledning på, så det kunne tilsluttes den elektriske strømforsyning.

Sammen med kameraet blev der indleveret en masse tilbehør. Blandt dem finder man et sjældent objektiv af mærket Perscheid, som Overby selv hentede hjem fra Tyskland. Det blev især brugt til bløde og svømmende portrætter. Man finder også blandt de indleverede effekter diverse gule og blå filtre af glas til at holde op foran linsen. Et gult filter kunne eksempelvis være med til at fremhæve kontrasterne, når man fotograferede sort/hvid billeder. Giveren af disse genstande fortalte, at de bedste fotografer havde assistenter til at holde disse filtre foran linsen, mens der blev fotograferet. Det havde Overby i sin tid naturligvis også haft.

Det var altså ikke bare et gammelt tilfældigt atelierkamera, som blev indleveret til museet. Det var en genstand, som havde en historie at fortælle til de fremtidige generationer i Randers og omegn, og det er den historie, som gør kameraet værdifuldt. Derfor er historierne bag genstandene også et vigtigt holdepunkt, når vi modtager ting og sager fra borgerne. Det er dem, vi formidler i vores udstillinger, og Overbys gamle atelierkamera er nu blevet en del af udstillingen på Håndværksmuseet i Randers.

Noter

1 Berner, Marie-Louise, En profession bliver til, Dansk fotografi historie, 2004, side 13-14
2 Mette, Portræt af borgerskabet, Dansk fotografi historie, 2004, side 39-40
3 Heinrich Tønnies - Et Fotografisk Atelier, udstillingskatalog Nordjyllands Kunstmuseum , Aalborg, 2004, side 9, 115-119
4 Oplysningerne i dette afsnit stammer fra en samtale med giver, der blev udlært hos Overby og senere købte hans forretning og drev den videre. KHM sag 2781 - Fotograf Mads Overby, Torvegade 10, Randers.
5 Randers Dagblad 1. juni 1962
6 Randers Dagblad 1. juni 1962
7 Oplysningerne i dette afsnit stammer fra en samtale med giver, der blev udlært hos Overby og senere købte hans forretning og drev den videre. KHM sag 2781 - Fotograf Mads Overby, Torvegade 10, Randers.
8 Skattebøgerne for Randers 1926-1945, Randers Lokalhistoriske Arkiv.
9 Oplysningerne i dette afsnit stammer fra en samtale med giver, der blev udlært hos Overby og senere købte hans forretning og drev den videre. KHM sag 2781 - Fotograf Mads Overby, Torvegade 10, Randers.

Et klassisk portrætfotografi fra Overbys atelier.

Randers Rutebilstation

Af Mads Mikkel Tørsleff

Det var en gammel drøm blandt rutebilejere og passagerer, der gik i opfyldelse, da man den 1. juni 1965 kunne tage den ny busterminal i Randers i brug.

Dermed flyttede man busserne fra den gamle rutebilstation, der lå placeret ud mod den del af Østervold, som dengang hed Frederiksplads, omtrent overfor det nuværende Kulturhus. Flytningen skete som en del af den generelle byfornyelse, og det var ikke så få huse, der måtte jævnes med jorden for at skabe den nødvendige plads. Det bekymrede man sig dog ikke om i nævneværdigt omfang. På forsiden af Randers Amtsavis den 29. maj 1965 havde man trykt to store luftfotos af bydelen – et fra tiden før byfornyelsen og et, hvor den nye rutebilstation er kommet til. På billedteksten konstaterer avisen, at det er et "vældigt areal, der har måttet ryddes for gamle ejendomme", men man glæder sig over det "format", som især Østervold havde fået. "Formatet" ville kun forbedres, mente man, når den gamle toldbod tillige forsvandt.[1]

Allerede i årene inden besættelsen havde man arbejdet ihærdigt på en udvidelse af den på dette tidspunkt stadig nye rutebilstation, som var blevet for trang. Den var ellers ved indvielsen i 1927 blevet betragtet som værende meget moderne og havde dengang plads til at betjene hele 33 ruter. Man mente derfor, at den ville være fremtidssikret i mange år fremover.[2] I 1949-50 havde man endda udvidet den, med nedrivning af et område med garager og tillagt et areal, som man havde lejet af kommunen.

PIONERTIDEN

Inden åbningen af den første rutebilstation, havde rutebilerne, der jo var en vigtig brik i samspillet mellem byen og dens opland, gjort holdt forskellige steder i byen, for eksempel ved hoteller eller købmandsgårde. Det var før, der var noget, der hed koncessioner, og bilejerne kunne uden videre overtage hinandens ruter, hvis man var uforsigtig. Da rutebilejernes første formand, Søren Nielsen, i 1953 så tilbage, huskede han, ifølge Randers Amtsavis, hvordan han ikke havde røbet et ord til nogen om den første rute, han åbnede tilbage i 1922. Det var ruten Randers – Bjerringbro – Silkeborg, og da ingen vidste noget om åbningen, blev den første dags omsætning da også på blot én krone. Men havde han sat en annonce i avisen, var der stor fare for, at en konkurrent ville have startet sin egen bil op på ruten dagen i forvejen. I det hele taget var forholdene i rutebilernes første tid noget kaotiske. Mange startede op med køretøjer, som egentlig var lastbiler med presenninger og bænke på ladet, og passagererne måtte finde sig i at sidde mellem de mange godsforsendelser.[3]

Efterhånden som rutebiltrafikken udviklede sig – det vil sige, at rutebilerne bevægede sig hen imod primært at være tilpasset passagertransport, mens godset blev henvist til taget og bagagerum – opstod tanken om at samle bilerne på en enkelt station i Randers. Umiddelbart mødte den idé nogen modstand fra især de mindre handels- og forretningsfolk i byens vestlige ende, som mente, at en centralisering omkring Frederiksplads ville skade deres forretninger. Rutebilejernes ønske om at samle deres aktiviteter og knytte de forskellige ruter sammen, fejede dog hurtigt de handlendes skepsis af vejen, og allerede i 1924 blev der gjort et par forsøg på at finde en egnet plads, indtil en egentlig station kunne indrettes. Sammenslutningen af Rutebilejere arbejdede i første omgang på at omdanne Randers Aktietømmerhandels grund ved Frederiksplads til et samlingssted for bilruterne ved simpelthen at cementere pladsen og ellers ikke foretage anlæggelser af anden art. Projektet løb dog ud i sandet af finansielle og organisatoriske grunde.

PÅ VEJ MOD ORGANISEREDE FORHOLD – OPFØRELSEN AF DEN GAMLE RUTEBILSTATION

Endelig i 1926 gav kommunen en række forretningsdrivende

Th. Randers Rutebilstation omkring 1950. Det er tydeligt, at pladsen er meget trang.

Midt. Randers ny rutebilstation efter indvielsen. Masser af plads med moderne indretning.

Nederst. Randers første rutebilstation ved indvielsen, den 16. august 1927.

Stemningsbillede, Randers' gamle rutebilstation en regnvåd dag i 1930'erne.

koncession på at anlægge en rutebilstation i Randers. Rutebilejerne oprettede Interessentskabet Randers Rutebilstation, og opnåede forpagtningen af den station, som de forretningsdrivende opførte. Den 16. august året efter kunne rutebilstationen endelig indvies.[4] Om eftermiddagen kunne Randers Socialdemokrat berette fra indvielsen af den, hvad indretningen angår, "hypermoderne" station.[5] I øvrigt nøjedes avisen dog med at citere en af talerne, Folketingsmand Hedelund, der omtalte rutebilstationen som "...den bedst indrettede i Danmark!"[6]

Ved åbningen var der knyttet mellem 25 og 28 rutebiler til stationen, så man havde endnu plads til nogle stykker.

RUTEBILSTATION FOR BYENS SKYLD, ELLER FOR AKTIONÆRERNES?

De yderligere rutebiler kom dog hurtigt til, og der blev tale om at udvide den eksisterende rutebilstation eller måske endda anlægge en ny. I slutningen af 1930'erne var især DSB meget interesseret i at overtage ejerskabet af rutebilstationen, gerne sammen med kommunen og de private rutebilsejere, og selv skabe tidssvarende forhold for passagerer og rutebiler. Hvis man ikke kunne komme igennem med et sådant forslag, var statsbanerne til sinds at flytte sine rutebiler fra den fælles rutebilstation og ud til banegården.[7] En sådan flytning var byrådet og den overvejende del af byens handelsstand dog imod.[8]

Forhandlingerne mellem rutebilsejerne – den vigtigste af disse var netop DSB – og Aktieselskabet Randers Rutebilstation om rutebilsejernes overtagelse af stationen gik på det nærmeste i hårdknude, og så kunne Randers Socialdemokrat berette, at aktionærerne havde takket nej til at sælge deres aktier til kurs 105. Avisen klandrede aktionærerne, at de forsøgte at sælge dyrt, når aktieselskabet, ifølge avisen, ofte havde givet udtryk for, at man var et lokalpatriotisk foretagende, som ikke var interesseret i at tjene penge, men blot sikre byen den bedste rutebilbetjening. Der var i byen ellers udbredt enighed om det uhensigtsmæssige i, at DSB ville flytte sine rutebiler ud af bymidten til skade og forvirring for passagererne.[9] De øvrige dagblade beretter, at de fleste byrådsmedlemmer opfordrede aktieselskabet til at sælge til den foreslåede pris, og der kan spores en generel forundring over, at aktionærerne viste sig at have skudt mange penge i selskabet og derfor have andre interesser end de rent lokalpatriotiske.

Sagen nåede sågar den landsdækkende presse, og Jyllandsposten kunne den 16. december 1941 berette om udsigten til, at Randers fra nytår ville få endnu en busstation, hovedsageligt for DSB's busser – nemlig ved banegården.[10]

På en ekstraordinær generalforsamling i Aktieselskabet Randers Rutebilstation den 19. december blødte aktionærerne dog noget op. Man var af den holdning, at den på

Rutebil af fabrikatet Audi ved Virring Mark, 1926.

Området omkring Østervold, 1965. Den gamle rutebilstation ses oven for den nuværende, og forskellen i størrelse og udformning er tydelig. Toldboden ses endnu i den sydlige ende af det nyanlagte strøg Østervold.

grund af krigen ekstraordinære lovgivning imod salg af anlægspapirer forhindrede et salg, men man tilbød at sælge bygningerne – og ikke aktieselskabet – til rutebilejerne.[11] Derved lykkedes det i 11. time at genoptage forhandlingerne med DSB, og rutebilpassagererne i Randers skulle fortsat kun benytte en enkelt station.

UDVIDELSEN VAR LÆNGE UNDERVEJS.

Udviklingen i rutebilstrafikken gik meget stærkt i mellemkrigsårene, og der gik som nævnt ikke mange år efter åbningen, før end man begyndte at undersøge mulighederne for en udvidelse. Allerede på generalforsamlingen i A/S Randers Rutebilstation i marts 1930 – ca. 2,5 år efter indvielsen – konstaterede bestyrelsen, at pladsen var blevet for trang. Man var dog utilbøjelig til at foretage lappeløsninger og mindre ad hoc udvidelser, da man under alle omstændigheder regnede med en større udvidelse inden for en overskuelig fremtid.[12] Den udvidelse skulle dog komme til at vente på sig, idet man i løbet af 1930'erne først og fremmest koncentrerede sig om at erhverve de ejendomme, som lå omkring stationen og indlemme dem i virksomheden. Det gjaldt bl.a. Randers Savskæreri, som lå i Burschesgade 7. Her blev foreløbigt indrettet automobilforhandler – O. K. Winding og Co. – men det langsigtede formål med erhvervelsen af ejendommene var en eventuel udvidelse af selve stationen engang i fremtiden.[13] På nær nogle mindre udvidelser – som for eksempel etableringen af nogle enkelte ekstra garager – var det dog først i 1949-50 med indlemmelsen af et kommunalt areal, hvor der tidligere havde været beskyttelsesrum og parkeringsplads, at man fik en egentlig udvidelse af stationens areal i hus. Man kunne nu rive nogle eksisterende garager ned og flytte vaskepladsen, så der blev bedre plads til busserne.[14] Nogen egentlig fremtidssikring af stationen var der dog ikke tale om, og ideen om en større udvidelse – eller måske endda en flytning af rutebilstationen – kom ofte på dagsordnen i årene herefter.

Desværre var tiden og de finansielle forhold usikre, og da rutebilejerne i slutningen af 1930'erne igen og igen lå i forhandlinger med kommunen om en udvidelse af rutebilstationen, skete det ikke sjældent, at der kom nye betragtninger og krav til forhandlingsbordet. I 1937 var der kommunale planer om en ny hovedfærdselsåre gennem bymidten, som skulle gå igennem rutebilstationens plads, og dermed faldt de udvidelser, man indtil da havde forhandlet om, til jorden. Rutebilejerne gjorde sig dertil stadige overvejelser om hvilke krav, der skulle stilles til den fremtidige rutebilstation, og kravene ændredes ved nogle lejligheder så kraftigt, at forhandlingerne på det nærmeste måtte starte forfra.[15] De mange usikre betingelser spillede ind i forhold til udvidelsesplanernes gentagne forsinkelser, og som udviklingen gik, skulle der gå mange år, før en omfattende udvidelse kunne lade sig gøre.

EFTERKRIGSTIDEN

Med krig, rationeringer og rutebiltrafikkens største hindring – manglen på gummi – døde al snak om store anlægsprojekter i forbindelse med rutebilstationen naturligt nok hen. Trafikken blev indskrænket, og der var foreløbigt plads nok på den eksisterende rutebilstation. Hindringerne for biltrafik forsvandt først gradvist efter krigen og derfor var det først efter 1950, at man igen for alvor begyndte at interessere sig for sagen. På det tidspunkt var der ingen anden udvej end at skaffe den nødvendige plads, enten ved en markant udvidelse eller ved at bygge en helt ny rutebilstation. I begyndelsen af 1950'erne var det endnu især om lørdagen og på andre store rejsedage, at pladsen på rutebilstationen var for trang, men rutebilejernes formand, Hans Christensen, der til dagligt drev ruten mellem Randers og Ebeltoft, gav over for Randers Amtsavis udtryk for, at der ikke ville gå mange år, før man måtte tænke på en kraftig udvidelse. Trafikken var på dette tidspunkt stærkt stigende, rutebilerne blev stadigt større, og dermed var dimensioneringen af den gamle rutebilstation fra 1927 ikke længere tidssvarende.[16]

DEN NYE RUTEBILSTATION

I 1959 kunne Randers Dagblad berette, at der på de store rejsedage kunne forekomme op til 10.000 rejsende på rutebilstationen og antallet af afgange og ankomster lå på 300 i gennemsnit. Når dertil lægges, at der årligt blev sendt 350.000 og modtaget 90.000 pakker med rutebilerne – pakker, som skulle ekspederes i stationens godsekspedition – så fornemmer man, at der har været god aktivitet på stationens område.[17] På dette tidspunkt gik man også blot og afventede planerne for den store bysanering, som planlagdes i bydelen. Det var indlysende, at rutebilstationen måtte blive en central del af denne sanering.

I 1958 rettede kommunens udvalg for vej- og bygningstekniske anliggender henvendelse til Interessentskabet Randers Rutebilstation, der jo bestod af rutebilejerne – herunder DSB – om, hvorvidt man var interesseret i etableringen af en moderne rutebilstation i forbindelse med den påtænkte sanering af hele området mellem havnen, Carolinegade og Storegade. DSB bragte i løbet af forhandlingerne igen en placering ved banegården på banen, men det var tydeligt, at især de forretningsdrivende og rutebilsejerne ønskede en fortsat placering i bymidten – helst i saneringsområdet.[18] Man huskede, hvordan samlingen af rutebilerne på en central holdeplads i centrum i sin tid havde bidraget til skabelsen af et egentligt handelskvarter. Man var ikke meget for at flytte rutebilstationen og dermed måske skabe et nyt handelscentrum vest for det bestående. De afledte værdier af, at rutebilstationen lå, hvor den gjorde, var for store til, at den lod sig flytte. Endelig stod det også hurtigt klart, at selskaber som Vorbecks Tømmerhandel – der havde en uopsigelig lejekontrakt på sit areal ved jernbanen – ville blive dyre at flytte. Gasværket lå også i vejen for at skabe de fornødne tilkørselsforhold og ændrede vejforløb, og der var endnu usikkerhed om, hvor længe det ville forblive i drift.[19]

Som forhandlingerne skred frem, var fordelene ved at placere rutebilstationen i saneringsområdet tydelige. Da områdets nye udseende endnu kun var på skitseplan, var man stillet relativt frit i forhold til udformningen og anlæggelsen af tilkørselsveje til stationen. Dermed gjaldt det blot om at afvente nedrivningen af de mange huse i kvarteret. Det var en omfattende sanering af det centrale Randers, som rutebilstationen blev en del af, og planen blev endelig vedtaget af byrådet den 19. december 1960. Saneringens historie er skrevet andet steds, og her skal blot konstateres, at rutebilstationen blev et vigtigt element i saneringen imellem den nyanlagte Dytmærsken, som blev forlængelsen af Fischersgade, i den ene ende og havnen i den anden. Nedrivningerne kunne påbegyndes i maj 1961, og udover den åbne holdeplads til busserne kunne stationens måske mest karakteristiske delprojekt – administrationsbygningen – påbegyndes i slutningen af februar 1964. Randes Dagblad omtalte ved påbegyndelsen bygningens design som ”tidløst”, og tilfredsheden med de endelige planer var generelt stor.[20]

Åbningen af rutebilstationen fandt som nævnt sted den 1. juni 1965, og selve busholdepladsen var udført efter det såkaldte kamsystem, hvor busserne skråparkeres i dertil indrettede båse. Rutebilstationens ydre mål – den blev 62,5 meter bred og 127 meter lang – gav i alt plads til 59 rutebiler.[21] Med tanke på de 33, som den gamle rutebilstation i 1927 var dimensioneret til, må det siges at være en markant udvidelse. Med ind- og udkørsel i begge ender af stationen, nåede forholdene for en tilfredsstillende afvikling af trafikken omsider op på et tidssvarende niveau.

Kilder

Jyllands-Posten

Randers Amtsavis

Randers Dagblad

Randers Socialdemokrat

Arkivalier

RLA A 806.1. – Randers Rutebilstations arkiv

RLA A 806.3. – Randers Rutebilstations arkiv

Noter

1 Randers Amtsavis; 29. maj 1965; 156. årgang; s. 1

2 Randers Dagblad; 28. maj 1965; 92. årgang; s. 6

3 Randers Amtsavis; 12. august 1953; 144. årgang; s. 4 -5

4 Randers Amtsavis; 12. august 1952; 143. årgang

5 Randers Socialdemokrat; 16. august 1927

6 Randers Socialdemokrat; 16. august 1927

7 Randers Amtsavis; 31. december 1938

8 Randers Amtsavis; 9. januar 1939

9 Randers Socialdemokrat; 16. december 1941; s. 5 + 8

10 Jyllands-Posten; 16. december 1941

11 Randers Dagblad; 19. december 1941
RLA, A 806.3/2. læg; Randers Rutebilstations arkiv; Skrivelse af 19. december 1941

12 RLA, A 806.1/1. læg; Randers Rutebilstations arkiv; Bestyrelsens beretning, 10. marts 1930

13 RLA, A 806.1/1. læg; Randers Rutebilstations arkiv;Bestyrelsens beretning, 22. februar 1932

14 RLA, A 806.1; Randers Rutebilstations arkiv; Aftale af 24. november 1949
Randers Amtsavis; 12. august 1953; 144. årgang; s. 4 -5

15 RLA, A 806.1/1. læg; Randers Rutebilstations arkiv;Randers Rutebilstations arkiv; Bestyrelsens beretning, 19. marts 1937

16 Randers Amtsavis; 12. august 1953; 144. årgang; s. 4 -5

17 Randers Dagblad; 31. december 1959

18 RLA, A 806.3/2. læg; Randers Rutebilstations arkiv; Teknisk Redegørelse, Juli 1958

19 RLA, A 806.3/2. læg; Randers Rutebilstations arkiv; Teknisk Redegørelse, Juli 1958

20 Randers Dagblad; 21. februar 1964; 91. årgang; s. 6

21 Randers Dagblad; 20. december 1960; 87. årgang; s. 1

Dukkevognen før konservering. Kalechens folder er itu og "smeltet" sammen.

Kalechen efter den er åbnet med en varmeblæser.

Om konserveringen af en fin lille dukkevogn

Kalechen åbnes ved hjælp af varmeblæser, skalpel og fire hænder.

Fletværket renses for et tykt lag støv.

Af Anne Rostgaard Nielsen

Bevaringsafdelingen ved Kulturhistorisk Museum Randers fik ved juletid 2010 en henvendelse fra en privat person om en lille dukkevogn. Den lille dukkevogn havde været i familiens eje i årevis – de sidste år dog på loftet, så den havde det dårligt. Kalechens øverste del var revnet og ødelagt, kalechens nederste del var klistret sammen og kunne ikke åbnes, der var rust på stænger og undervogn. Fletværket var meget snavset og havde større mangler, og fletværkets bemaling skallede af. Skulle den lille dukkevogn bevares, måtte bemalingen stabiliseres og rusten fjernes. Og skulle vognen forskønnes og bringes tilbage til sit oprindelige udseende, måtte kalechen restaureres. Set fra et konserveringsmæssigt synspunkt var den ødelagte kaleche interessant – og vi ville meget gerne afprøve forskellige metoder til kalecherestaurering.

Et tilbud blev givet, og ejeren tog beslutningen om at sætte dukkevognen i stand.

BEHANDLINGEN

Første skridt i processen var at få åbnet for den fastgroede del af kalechen. Kalechen var lavet af voksdug, dvs. en limgrunderet lærredsdug, overtrukket med et bøjeligt, farvet fernislag. Dette fernislag var blevet blødt og igen hårdt efter mange somre og vintre på loftet – og lagene i berøring med hinanden havde klistret sig sammen. For at åbne den fastgroede kaleche benyttede vi igen varme – denne gang fra en varmeblæser for at blødgøre den nu sprøde lak, men det var også nødvendigt med anvendelsen af en skalpel til at skære og lirke fernislagene fra hinanden og fire hænder til at øve et passende pres.

Heldigvis var den nederste del af kalechen intakt om end noget snavset og mørknet i nogle områder. Det videre arbejde med kalechen måtte nu vente, indtil bemalingen på fletværket var sikret, og til det støvende rustarbejde var overstået.

Lak påføres den resterende bemaling. Arbejdet foregår i stinkskabet.

Afrensning af rust fra bemalede hjul.

Fletværket var meget snavset ind i alle krogene. Den gullige bemaling var meget opsprækket og visse steder stærkt afskallet, men heldigvis var den resterende bemaling så stærk, at den kunne tåle fugtig rengøring. Først blev fletværket støvsuget, derefter forsigtigt rengjort med blødt vand, sæbeblanding og store og små børster efterfulgt af forsigtig rensning med rent blødt vand og børste.

Efter rensningen fik fletværket lov til at tørre godt. En tynd lak blev herefter påført for at øge styrken i det tilbageværende malingslag. 3 % Paraloid B72 i toluen blev valgt, efter at flere forskellige lakker var blevet afprøvet. Paraloid B72 er en acryllim, der er blevet anvendt til konserveringsformål i snart mange år. Limen har gode ældningsegenskaber; den bliver ikke gul og sprød, som årene går. Den kan også fortyndes, og bruges som lak.

Med bemalingen sikret var det nu tid til at rense rust af. Rust fra håndtag og kalechesøm blev fjernet med ståluld og syrefri vaselineolie. Rust fra hjul, aksler og undervogn skulle fjernes mere nænsomt, da der var bemaling under. Her blev der først brugt polersvamp, og der blev derefter behandlet med fosforsyreblanding og efterrenset med blødt vand. Der blev afsluttende lakeret med 5 % Paraloid B 72 i ethanol. Bemalingen trådte tydeligere frem end før, men var dog meget ældet og slidt.

Endelig kunne vi komme i gang med det arbejde, der virkelig ville betyde noget for standen af dukkevognen – nemlig reparationen af kalechen. Første del af arbejdet bestod i at få renset støv og snavs fra overfladen. Herefter blev den noget krøllede kaleche udrettet ved hjælp af varme og formskårede ethafoamsstykker. Ethafoam er en art kemisk ren skumgummi.

Trods sit sølle udseende var de fleste stykker af kalechen bevaret og kunne pusles sammen. Det viste sig, at der heldigvis kun manglede mindre stykker. Vores første tanke i forbindelse med konserveringen af kalechen var ellers at forsøge at genskabe en voksdug for at erstatte manglende

Kalechen opvarmes.

Tætvævet bomuldslærred indfarves som støttestof og limes ind i kalechen.

Den opvarmede voksdug presses i facon ved hjælp af formskårede ethafanstykker.

Kalechen før retouchering.

Kalechen efter retouchering.

områder, men da der ikke manglede store partier af kalechen, var der ikke grund til at forsøge os med et større voksdugsudviklingsprojekt. Nu blev det mere et spørgsmål om at finde et passende støttestof, der ville kunne binde brudene i kalechen sammen uden at være alt for synlig.

En tætvævet bomuldslærred blev fundet som passende støttestof, og forskellige indfarvninger blev afprøvet. Revner og huller i kalechen kunne nu sammenføjes og forstærkes. Som lim brugte vi papir- og tekstillimen EP1 fra Wacker. (EP1 er en termoplastisk acryldispersionslim bestående af copolymerene vinylacetate og ethylen i vand.)

Det var praktisk at arbejde med dukkevognen ophængt på hovedet, for at vi kunne komme til at restaurere kalechen. Efter sammenlimningen af stumperne til kalechen og luknin-gen af hullerne blev de restaurerede partier retoucheret med acrylfarve.

Tilbage var blot en afsluttende støvsugning, og limning af et par strittende kurvedele med PVA-emulsion, normalt kendt som hvid trælim.

Dukkevognen var nu igen hel og så fin, som den på nogen måde kunne blive trods de mange år på et støvet loft. Familien vil lægge fine pudevår, madras og dukke i den lille vogn, der nu får en plads i stuen og minder om bedstemor og hendes kæreste legetøj.

Litteratur

René Larsen og Ingelise Nielsen: "Anvendelsen af klæbestoffer inden for konservering af grafiske materialer", Konservatorskolen, 1990

Meyers Vareleksikon, Kjøbenhavn og Kristiania, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, 1907

Dukkevognen efter konservering.

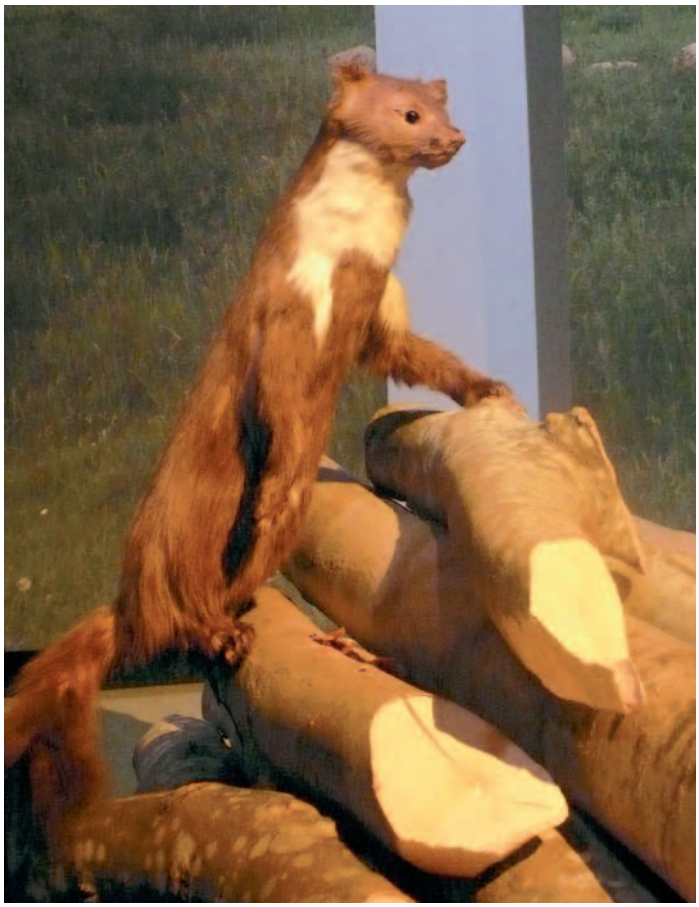

Den færdig-"friserede" mår, som den indgik i jernalderscenariet.

Bedstemor mår kommer til frisøren

Af Anne Rostgaard Nielsen

Kulturhistorisk Museum Randers' klimaudstilling i 2008/9 "På Klimaets Betingelser" bød på en række underholdende opgaver af naturhistorisk art for museets bevaringsafdeling. Dyrekroppe skulle formes ud fra flade pelse, fiskeskeletter skulle afstives, en 200 år gammel ulv og knogler af sumpskildpadder afstøves og mange store gevirer hænges op. Det mest usædvanlige, arbejdsdagene bød på, var dog, da en halvgammel og stærkt falmet udstoppet husmår skulle sættes i stand – den måtte simpelthen en tur til "frisøren"!

Måren indfinder sig hos frisøren med sølvstænk i det brune hår.

HAN HERRED NATURCENTER

Da forberedelserne til "På Klimaets Betingelser" gik i gang, kom det os for øre, at Han Herred Naturcenter i Fjerritslev skulle lukke. Naturcenteret havde mange, meget flotte dioramaer og opstillinger med udstoppede dyr, så det var helt oplagt at tage op og se på de dyr, der nu var sat til salg. Der er meget arbejde i at udstoppe dyr, så nye udstoppede dyr har selvfølgelig en pæn høj pris. Vores udstillingsbudget var ikke særlig højt og rakte ikke til indkøb af nyudstoppede dyr, men vi var heldige på centret at kunne købe "brugte" dyr fra den danske natur: agerhønepar med kyllinger, råbuk og to rålam, marsvin og sølvmåger på strand, lam af gotlandsk får og hushøns. Den venlige medarbejder på Naturcentret var kun lykkelig for, at dyrene kunne få anvendelse andet steds, så oven i købet fik vi ganske gratis en babysæl med lidt skader på pelsen, et skelet og flere kranier af marsvin samt den stærkt falmede husmår.

FØRSTE FORSØG PÅ KANINSKIND

I Bevaringsafdelingen er vi flere konservatorer med kulturhistorisk speciale, men ingen med naturhistorisk speciale, så der var altså ingen af os med erfaring i at genskabe farverne hos falmede dyr. Altså måtte vi udtænke en løsning selv. Da artiklens forfatter af og til har eksperimenteret med diverse røde- og brune nuancer i sin egen leverpostejfarvede hårpragt, lå løsningen jo således lige for: En tur i supermarkedet for at forsyne sig med passende farver – endda på tilbud – til hjemmefarvning. Der findes jo imidlertid mange nuancer af rødbrun, og mårens indfarvning skulle gerne være rigtig første gang. Et kaninskind med pels i nogenlunde samme farve som måren blev anskaffet, og indfarvningsforsøg blev udført på den. Det viste sig, at der skulle laves en blanding af de tre forskellige farvenuancer *brun, mørk og rød.* 13 % brun, 47 % mørk og 40 % rød gav en god *mårfarve*. Da måren var indkøbt til udstillingen, og altså ikke var en museumsgenstand, kunne vi uden videre gå i gang med frisørbehandlingen, og farven blev nu også afprøvet på måren.

Forsøg på kaninskind med en blanding af hårfarvningsmidler.

Hårfarvningsmidlerne afprøves herefter på måren.

MÅREN HOS "FRISØREN"

"Frisørens" første træk var at sætte sig ind i, hvordan farverne hos en husmår i virkeligheden ser ud, og hvilke områder af pelsen, der skulle bevares hvide. Der var også dele af pelsen, der var lysere end andre. "Frisørens" andet træk var at planlægge forløbet af indfarvningen: Hvor længe skulle farven virke, hvordan skulle den fjernes igen, og hvordan skulle måren tørres? Alt nødvendigt udstyr blev lagt frem.

Efter at have studeret en hel del fotos af yngre mårer med masser af farver i pelsen, blev en skillelinje optrukket på pelsen med pensel og vand, og det viste sig, at man faktisk godt kunne ane den oprindelige farvelinje i hårenes dyb.

Indfarvningsrækkefølgen blev fastlagt, således at ryg og forben fik farve påført først, da de skulle være mørkest, herefter kom halen, så panden, så maven, så en del af "ansigtet", så områderne over øjnene og snuden, så ører indvendigt og til sidst næsen. Farven på ryggen og forbenene fik 25 minutters virketid – næsen kun fem minutter.

Efter at farven havde fået tid til at virke, skulle den også fjernes igen – hurtigt og jævnt fra overfladen uden at komme ind på hvide felter. Den eneste løsning, der syntes at være, var at spule dyret under rindende vand, om end dette ganske sikkert ville være en belastning for skindet og måske også for det indvendige fyld i udstopningen. Efter vasken blev pelsen trykket "tør" i flere håndklæder.

Sidste del af processen var herefter at få dyret tørret så hurtigt som muligt for at hindre fugtskader i udstopningsmaterialerne eller endda mug og skimmel inde ved skindet under pelsen. Pelsen blev føntørret med en flaskerenser som børste for at løfte hårene. En dags tid eller to stod måren i en stadig kølig luftstrøm for at tørre kroppen.

Resultatet af "frisørbehandlingen" var ganske udmærket – måske en anelse lysere end forventet – og måren var klar til at indtage sin plads i "På Klimaets Betingelser".

Farvegrænsen mellem den hvide og den brune pels findes og markeres med vand.

Farven spules af så grundigt og hurtigt som muligt.

Hårfarvemidlet påføres i den rigtige rækkefølge.

Måren føntørres og børstes, og kroppen blev herefter tørret ved langvarig ventilation med kold luft.

Byens Puls

– en historisk collage

Af Helle Lebahn Bentzen & Ole Birch Nielsen

Hvad sker der, hvis man inviterer en filminstruktør, en forfatter, en scenograf, en musiker, tre teaterinstruktører og 24 unge teaterelever med til udviklingen af et udstillingsprojekt? Hvis man giver plads til deres blik på byen på deres fagligheds præmisser? Hanekamp, synergi, kaos, nytænkning?

I udstillingsprojektet Byens Puls, som blev vist på Kulturhistorisk Museum Randers i perioden 6. marts - 26. september 2010, tog vi chancen. Vi sammensatte et udstillingshold, der var anderledes og bredere, end vi hidtil havde prøvet. Det blev et udstillingshold, der rummede stor synergi og udviklingspotentiale. Et udstillingshold, der forenede en række meget forskellige "nye" kompetencer i et ligeværdigt samarbejde mellem lokale unge teaterentusiaster, professionelle kunstnere og museets formidlingsafdeling. Med denne konstellation ønskede vi at udvikle og eksperimentere med museets måder at fortælle på. Den videnskabelige, faktuelle og målbare tilgang til historien skulle erstattes med nye og skæve tilgange, der i højere grad var sanselige og subjektive. Sammen skulle vi skabe en sanselig og formidlende erindringsinstallation med skæve og visuelle historier fra fortidens, nutidens og måske fremtidens Randers - en iscenesættelse af byen som historisk collage.

EGNE KOMPETENCER OG EKSTERNE SAMARBEJDSPARTNERE

Kulturhistorisk Museum Randers er et museum, der vil og kan eksperimentere med sin formidlingspraksis. Vi bruger udstillinger, undervisningsrelaterede forløb og arrangementer som platform for udviklingen af nye måder at præsentere kulturhistorien på. Som en del af udviklingsstrategien for museets formidlingsarbejde, arbejder vi mod så stor en egenproduktion som muligt. Museets basisudstillinger, særudstillinger og øvrige formidlingstiltag bliver tænkt, produceret og afviklet af museets egne medarbejdere. De stærke interne resurser kombineret med lysten og viljen til at eksperimentere gør det naturligt at udfordre – og dermed formenligt forstærke – museets formidlingskompetencer. I udstillingsprojektet Byens Puls udfordrede vi os selv gennem et samarbejde med vores brugere og forskellige kunstneriske fortællekompetencer.

NYE BLIKKE PÅ BYEN – VALGET AF SAMARBEJDSPARTNERE OG FORM

Et ønske om at styrke de virkemidler, vi allerede arbejder mest med, gjorde valget af kunstarter enkelt. Teksten, rummet, lyden og det levende billede skulle naturligvis udvikles i samarbejde med forfatteren, scenografen, musikeren og filminstruktøren. Udstillingen skulle på udvalgte dage iscenesættes af unge skuespillere. Ydermere ønskede vi at inddrage de unge - en gruppe brugere der ikke hører til museets kernepublikum - i udviklingen af udstillingens indhold. Vi bad derfor 24 teaterelever om at være medskabere på udstillingen.

Kunstnerne og de unge teaterelever blev projektets adgang til nyt materiale fra nutidens Randers. De skulle med deres (for museet) utraditionelle blik på byen deltage i skabelsen af det grundmateriale, som udstillingen skulle bygges omkring. De lokale unge og de professionelle kunstnene blev derfor inddraget tidligt i forløbet med udviklingen af udstillingen. Projektets indholdsdel var fra begyndelsen åben. Vi havde oplægget, rammerne og samarbejdsformerne, der skulle styre udviklings- og produktionsprocessen og sikre et slutprodukt af høj kvalitet. Projektets indhold og formmæssige udtryk blev udviklet i et tæt samarbejde mellem alle projektets parter.

SYNERGI OG NYTÆNKNING

Koblingen af de interne og de eksterne kræfter bar hurtigt frugt. Der opstod arbejdsfællesskaber på tværs af projek-

tet, hvor synergien boblede med input fra forskellige vinkler. Mange af de formidlingstanker, vi har arbejdet med de senere år, foldede sig ud i nye indpakninger og med nye resurser.

Et scenarie tog eksempelvis sit udgangspunkt i projektledernes ide om, at publikum skulle kunne sætte sig til bords omkring seks virtuelle måltider fra hver sin periode. Scenariet blev i samarbejde med scenografen videreudviklet fra film til animation, tilrettelagt af museumsinspektøren, optaget og klippet af museets fotograf, og efterfølgende kommenteret af og revideret efter forfatterens tekst "Nadver".

Afslutningsvis blev scenariet tilsat komponistens musik. Et andet scenarie (med et langt enklere forløb) tog sit udgangspunkt i forfatterens fascination af gadenavne og blev helt enkelt iscenesat af gadeskilte, der blev monteret over et stort Randerskort. Endnu andre scenarier tog afsæt i de "fascinationsgenstande" fra museets samling, vi projektledere havde udvalgt.

TELEFONBOKSEN

Da telefonnettet i sin tid blev etableret i Randers, blev én af ledningerne ved en fejl krydset med en forbindelse til dødsriget. Det var i hvert fald, hvad telefontekniker Andreasen hårdnakket påstod. Så snart han havde fundet fejlen, glædede han sig til at ringe til sine forældre og fortælle om alt det, han havde oplevet i sit liv, siden de døde. I mange år efter at Andreasen var blevet indlagt nede på psykiatrisk i Århus, gik rygtet, at man i telefonboksen på Rådhustorvet kunne opnå forbindelse med de døde, hvis man tilfældigt kom til at dreje det rigtige nummer. Den dag i dag sker det ganske ofte, at der, i den del af Helvede som ligger lige under Randers, står en telefon og ringer. Det varer blot en evighed, før nogen kommer til telefonen.

Carsten René Nielsen

KUNSTNERNES INPUT

Samarbejdet med forfatter Carsten René Nielsen resulterede i et alternativt bud på museumsteksten. Den traditionelle udstillingstekst blev erstattet af Carstens skønlitterære tekster, der bevæger sig mellem realitet og fantasi. I 13 korte og morsomme fortællinger tog Carsten afsæt i historiske fakta eller museumsgenstande, hvorefter han løftede historien ud i et absurd univers. Hver fortælling fungerede som verbalt supplement til de fysiske iscenesættelser i udstillingen.

I samarbejdet med komponist og producer Søren Bendixen fokuserede vi blandt andet på overgangen mellem de enkelte udstillingsområders lydrum. Det er de områder, hvor lyden ofte ikke er afstemt, men lapper ind over hinanden og derved skaber en masse støj. Lydrummet i Byens Puls kom til at bestå af tre stykker musik, der var skrevet til tre af udstillingens scenarier/filmsekvenser. Musikken blev afspillet synkront. Den var komponeret således, at de tre musikstykker dannede ny musik under gæstens bevægelse gennem udstillingen. Søren udnyttede herved problemet i overgangen mellem udstillingens kompositioner positivt og brugte det som en styrke i den samlede rumlige lydkomposition.

Filminstruktør Kasper Bisgaard producerede to film til udstillingen. Som instruktør, fotograf og klipper hjalp han de unge med at fortælle deres historie til kameraet. Historierne blev udviklet til et scenarie, hvor de unges ansigter blev projekteret på flyvende tallerkener. Filmen "Bylandskaber" blev Kaspers eget skæve blik på byens liv og rum. Denne poetiske filmdokumentation af en usædvanlig hvid januar i Randers 2010 blev til efter en intens uge med filmoptagelser og komponistens cuemusik i ørene. Filmen blev iscenesat ved indgangen til udstillingen. Museumsbrugeren gik bogstaveligt talt ind mellem lag af projektioner fra nutidens "Bylandskaber" og fortidens Randers, der var præsenteret i form af sammenklippet historisk filmmateriale fra museets filmsamling.

Scenograf og lysdesigner Frands Christiansen var blandt andet meget optaget af museumsbrugernes iscenesættelse i og af udstillingsrummet. Hvordan inviterer vi brugerne til at slå sig ned i et scenarie? I et tæt parløb med projektlederne blev der udviklet på både den overordnede scenografiske linje og de enkelte scenariers iscenesættelse. Lyssætning, design og opbygning af udstillingens vejsystem og rumdelere – i form af abstraktioner over byens gavle – var nogle af Frands' store ansvarsområder.

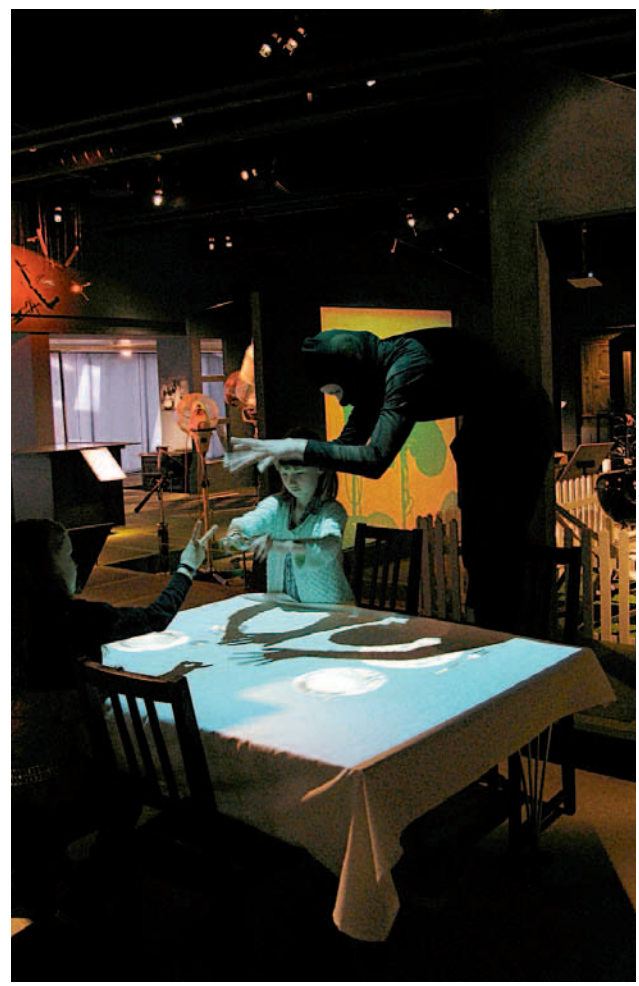

AT ARBEJDE MED DE UNGE

Vores ønske om at inddrage unge mennesker som medskabere på udstillingen førte til et samarbejde med den lokale teaterskole. Vi havde fra tidligere projekter gode samarbejdserfaringer med skolens tre instruktører, der er engagerede, kompetente og har en god kontakt til deres unge elever samt en forståelse for museets arbejdspræmisser og arbejdsgange. De tre instruktører kom gennem hele forløbet til at fungere som et uvurderligt bindeled mellem museet og teatereleverne. De hjalp os med at navigere i forhold til vores krav og forventninger til de unge samt støttede de unge gennem processen.

Sammen med instruktørerne tilrettelagde vi to forløb med eleverne. Det første forløb tildelte de unge en rolle som medskabende brugere. Her bad vi de unge om at forholde sig til byen som individer – og altså ikke teaterelever. Det blev til 24 personlige fortællinger, der blev suppleret af de unges egne filmoptagelser af et sted i byen, der var særligt for dem. Vi eksperimenterede med formen for de unges fortælling. Skulle nogle unge skrive en tekst om deres sted? Skulle andre udtrykke sig med lyd? Skulle endnu andre iscenesætte stedet? Mulighederne var mange. Gennem workshops med projektets kunstnere og museets medarbejdere arbejdede de unge med forskellige udtryksformer. Det udtryk, vi fandt stærkest, var filmmediets. I filminstruktørens optagelser henvender den unge sig direkte til kameraet, møder beskuerens blik og fortæller sin historie. Her bliver vi som beskuere berørte. Her møder vi ungdommens styrke, sårbarhed og skønhed.

Projektets andet forløb med teatereleverne udfordrede dem på deres teaterfaglighed. Vi bad dem om at performe i udstillingen. Sortklædte og stumme befolkede de derfor på udvalgte dage udstillingen. Med deres iscenesættelser tilførte de udstillingen nye stemninger, nye betydninger og gav vores brugere en anderledes museumsoplevelse. For mange af teatereleverne var interaktionen med brugerne udfordrende og i nogle tilfælde grænseoverskridende. I forhold til museets brugere vakte de unges tilstedeværelse nysgerrighed og inviterede til deltagelse og interaktion – både i forhold til teatereleverne, til udstillingen og brugerne imellem.

ISCENESÆTTELSEN SOM SOCIAL OG INDDRAGENDE

Det brugerinddragende element spillede en vigtig rolle i udstillingsrummet. Vi arbejdede med inddragelse af brugere,

der efterfølgende optrådte virtuelt i udstillingen. Det gjaldt for eksempel de unge og deres fortællinger om særlige steder i byen, men også en gruppe af Randersborgere, der havde det til fælles, at de er ejere af en forhave. Vi bad forhaveejerne om at reflektere over deres forhold til dette halvoffentlige rum, der ligger i krydsfeltet mellem det offentlige og det private. Forhavefortællingerne blev formidlet på en billedskærm i udstillingens havescenarium.

Museumsbrugeren kunne træde ind i haven, sætte sig i udstillingens havemøblement og blive en del af scenariet og dermed udstillingen. På den måde blev udstillingens besøgende inddraget i selve iscenesættelsen. Havescenariet var et af flere rum, der bevidst var bygget op, så vores brugere rent fysisk kunne tage ophold i dem og bruge dem som et slags mødested med andre brugere.

Som et andet inddragende element var der lagt et spil ned over udstillingen, sådan at udstillingens vejsystem samtidig fungerede som spillebræt. Spillet gav brugeren adgang til hemmelige steder og sjove aktiviteter i udstillingen og var fortrinsvis rettet mod børnefamilier, daginstitutioner og skoler. Som deltager af spillet fik brugeren mulighed for at påvirke og sætte varige spor i udstillingen med aktiviteter, der efterlod produkter som poetiske statements, papirklip og røde hjerter med brugerens pulsslag på. Dette formidlingsgreb skyndede brugeren til en undersøgende, legende og deltagende tilgang til udstillingen.

MUSEET SOM MØDESTED

Som museum oplevede vi at have stillet et socialt rum til rådighed for borgernes, de unges, kunstnernes og museumsfolkenes fortolkninger og fortællinger. Et rum, hvis sanselige og subjektive tilgang til historien om byen virkede motiverende for brugernes engagement i udstillingen og dialog med andre brugere.

Det tværfaglige samarbejde styrkede vores fortællekompetencer. Vi ønskede at skabe bedre rum for deltagelse og meningsudveksling. Rum, der forvandlede vores brugere fra passive tilskuere til aktive deltagere. Kunstnernes nye blikke og spørgsmål i forhold til museets tilgang til udstillingsmediet åbnede for nye måder at fortælle historien på. Projektet Byens Puls har udvidet vores blik på brugen af museumsudstillingen. Når vi laver udstillinger, etablerer vi samtidig mødesteder. Som museum er det vigtigt at de rammer, vi skaber, inviterer til leg, undren, deltagelse og dialog med og mellem vores brugere. Det gav museets tilrettelæggere en bevidsthed og et blik på udstillingsrummet som et oplevelsesmættet og iscenesat mødested for vores brugere og er en erkendelse, der vil sætte sig spor i museets fremtidige udstillingsarbejde.

Museum Østjyllands Årbog 2011 | Forfatteroplysninger

Nina B. Adamsen, født 1971, cand. mag. i historie og medievidenskab.
Museumsinspektør, Museum Østjylland

Helle Lebahn Bentzen, f. 1968, cand. mag. i engelsk og kunsthistorie.
Museumsinspektør, Museum Østjylland

Anders Have Espersen, f. 1975, cand. mag. i historie og europastudier.
Projektmedarbejder, Museum Østjylland

Jens Christian Moesgaard, f. 1963, cand. phil. i historie.
Museumsinspektør, Nationalmuseet

Jens Erik Møller, f. 1980, cand. mag. i historie og engelsk.
Projektmedarbejder, Museum Østjylland

Lea Glerup Møller, f. 1978, cand. mag. i historie og religionsvidenskab.
Museumsinspektør, Museum Østjylland

Anne Rostgaard Nielsen, f. 1967, bac. scient. kons.
Konservator, Museum Østjylland

Ole Birch Nielsen, f. 1963, arkitekt MAA.
Udstillingsarkitekt, Museum Østjylland

Jane Oksbjerg, f. 1963, cand.mag. i japansk og arkæologi,
ph.d. i forhistorisk arkæologi.
Arkæolog, Museum Østjylland

Thomas Guntzelnick Poulsen, f. 1977, cand. mag. i
historie og middelalderarkæologi.
Arkæolog, Museum Østjylland

Signe Strandvig, f. 1978, cand. mag i forhistorisk arkæologi.
Arkæolog, Museum Østjylland

Hanne Schaumburg Sørensen, f. 1965, cand. mag. i historie og økonomi.
Museumsinspektør, Museum Østjylland

Mads Mikkel Tørsleff, f. 1980, cand. mag. i historie og tysk.
Projektmedarbejder, Museum Østjylland

Jakob Vedsted, f. 1949, cand. mag, i forhistorisk arkæologi og historie.
Overinspektør, Museum Østjylland

Lisbeth Wincentz, f. 1949, mag. art. i forhistorisk arkæologi.
Museumsinspektør, Museum Østjylland

museum
ØSTJYLLAND
RANDERS DJURSLAND

Tlf. 8712 2600 · mail@museumoj.dk · museumoj.dk